

ÚJ NÉZŐPONT

V. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

OROSZ ISTVÁN: KÁLVIN JÁNOS ÉS A KAMATSZEDÉS SZABADSÁGA

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: NÉHÁNY GONDOLAT AZ UDVARI PAPOKRÓL ÉS SZEREPÜKRŐL A RÁKÓCZIAK KORÁBAN (1630–1655)

NAGY DÓRA: BORNEMISSZA ANNA EGYHÁZTÁMOGATÓ TEVÉKENYSÉGE

PAPP RITA: A REFORMÁTUS DEBRECEN HÉTKÖZNAPJAI (1693–1715)

KOVÁCS TEOFIL: A LÉVAI REFORMÁTUS TEMPLOM LEROMBOLÁSA SZILÁGYI SÁMUEL LEVELE ALAPJÁN

IFJ. BARTA JÁNOS: REFORMÁTUS LELKÉSZEK JÖVEDELMEI ZEMPLÉN MEGYÉBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

LOVAS ENIKŐ AMÁLIA: METAMORFÓZIS: A DEBRECENI CÍVIS FOGALMÁNAK TARTALMI EVOLÚCIÓJA

SÁNDOR MÁRIA: BIHARI FAZEKASKÖZPONTOK TERMÉKEI A BIHARI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉGEKBEN

RECENZÍÓK

NAGY BETTINA: „EKLÉZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL.

ISMERTETŐ GECSE ANNABELLA: A CSENGŐK KIRÁLYA

EMLÉKEZŐ VAJDA MÁRIA: IN MEMORIAM UJVÁRY ZOLTÁN PROFESSOR EMERITUS

ÚJ NÉZŐPONT

V. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

V. évfolyam 1. szám

Debrecen, 2018.

Szerzőink

Dr. Ifj. Barta János, professor emeritus, az MTA doktora (DE BTK Történelmi Intézet)
Dr. Gecse Annabella PhD, néprajzkutató, muzeológus (Damjanich János Múzeum, Szolnok)

Dr. Jeney-Tóth Annamária PhD, egyetemi docens (DE BTK Történelmi Intézet)

Dr. Kovács Teofil PhD, könyvtáros

(Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár)

Dr. Lovas Enikő Amália PhD, helyismereti szaktájékoztató-könyvtáros

(Méliusz Könyvtár, Debrecen)

Nagy Bettina, doktorandusz (DE BTK Történelmi Intézet)

Nagy Dóra, igazgatóhelyettes (MNL SzSzBML, Nyíregyháza)

Dr. Orosz István, akadémikus, professor emeritus (DE BTK Történelmi Intézet)

Papp Rita, doktorandusz (DE BTK Történelmi Intézet)

Sándor Mária, néprajzos muzeológus

(Berettyó Kulturális Központ – Bihari Múzeum, Berettyóújfalu)

Dr. Vajda Mária PhD, néprajzkutató

Főszerkesztő

Dr. Brigovác László PhD

Szerkesztőség

Dr. Papp Klára DSc, Szendiné dr. Orvos Erzsébet PhD,

Dr. Szendrei Ákos PhD, Török Péter, Dr. Vajda Mária PhD

Szerkesztőbizottság

Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, Kolozsvári István, Kujbusné dr. Mecsei Éva PhD,

Dr. Seres István PhD, Dr. Szabadi István PhD, Szekeres Gyula, Szikla Gergő,

Dr. Szilágyi Ferenc PhD, Dr. Szilágyi Zsolt PhD, Tóth Aron

Technikai szerkesztő

Katona Péter

Angol fordítások

Brigovác Éva

Lektorálás

Dr. Orosz István, akadémikus, professor emeritus (DE BTK Történelmi Intézet)

Dr. Papp Klára DSc, egyetemi tanár (DE BTK Történelmi Intézet)

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

OROSZ ISTVÁN: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	5
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Néhány gondolat az udvari papokról és szerepükről a Rákócziak korában (1630–1655)	17
NAGY DÓRA: Bornemissza Anna egyháztámogató tevékenysége	33
PAPP RITA: A református Debrecen hétköznapijai (1693–1715)	45
KOVÁCS TEOFIL: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján.....	57
IFJ. BARTA JÁNOS: Református lelkészek jövedelmei Zemplén megyében a 18–19. század fordulóján.....	73
LOVAS ENIKŐ AMÁLIA: Metamorfózis: a debreceni cívis fogalmának tartalmi evolúciója	87
SÁNDOR MÁRIA: Bihari fazekasközpontok termékei a bihari református egyházközségekben	101

Recenziók

NAGY BETTINA: „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról.	125
---	-----

Ismertető

GECSE ANNABELLA: A csengők királya	129
--	-----

Emlékező

VAJDA MÁRIA: In memoriam Ujváry Zoltán professor emeritus.....	139
--	-----

Contents

Studies

ISTVÁN OROSZ: John Calvin and the Freedom of Interest Collection	5
ANNAMÁRIA JENEY-TÓTH: Some Thoughts on Court Priests and their Roles in the Rákóczi Era (1630–1655)	17
DÓRA NAGY: The Church Support Activities of Anna Bornemissza.....	33
RITA PAPP: The Everyday Life of the Reformed Debrecen (1693–1715)	45
TEOFIL KOVÁCS: The Demolition of the Calvinist Church of Léva, Based on a Letter from Sámuel Szilágyi.....	57
JÁNOS BARTA, JR.: The Incomes of Reformed Priests in Zemplén County at the Turn of the 18th and 19th Centuries	73
ENIKŐ AMÁLIA LOVAS: Metamorphosis: The Content-related Evolution of the Notion of the Debrecen 'Cívis'	87
MÁRIA SÁNDOR: The Products of the Bihar Pottery Centres in the Reformed Parishes of Bihar.....	101

Recensions

BETTINA NAGY: “Only Nanny of Ecclesias, Religious Servants” – Studies about the Church Policies of Gabor Bethlen”	125
--	-----

Guide

ANNABELLA GECSE: King of Bells.....	129
-------------------------------------	-----

Reminiscent

MÁRIA VAJDA: In Memoriam Zoltan Ujvary, Professor Emeritus.....	139
---	-----

Orosz István

Kálvin János és a kamatszedés szabadsága

Amikor 1905-ben Max Weber legismertebb munkája „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” megjelent, aligha volt véletlen, hogy a szerző a protestáns etika legfontosabb jellegzetességeit a kálvinizmusban találta meg. Természetesen fogalmazott úgy, hogy „*a régi protestáns etika és a kapitalizmus szellemének fejlődése közötti viszony vizsgálatában Kálvin, a kálvinizmus és más 'puritán' szekták alkotásaiból fogunk kiindulni?*”¹

Elemzéseinek középpontjában a „kegyelmi kiválasztás tan” és annak Kálvin követőire gyakorolt hatása állt. Kálvin – szerinte – biztos volt üdvösségre való kiválasztottságában, hétköznapi követői azonban állandóan keresték az üdvbizonyosság (certitudo salutis) felismerésének lehetőségeit.² Az elvetettség legfőbb jelének a hit elégtelenségét tartották, a meggyőződéses hívőknek viszont nem volt kétségük kiválasztottságuk felől. Max Weber szerint ezért a korszak jellegzetes képviselői „*azok az önmagukban biztos 'szentek' voltak, akiket a kapitalizmus e heroikus korszakának acélkemény kereskedőiben...*” ismerhetünk fel. Az önmagukra vonatkozó üdvbizonyosság megszerzésének a szilárd hit mellett legkiválóbb eszköze a „*fáradhatatlan hivatásvégtetés*” volt,³ s ezáltal a világi tevékenység korábban soha nem tapasztalt vallási jelentőséget nyert. Témánk szempontjából azonban az a legfőbb kérdés, hogy a „*pénz kamatos gyümölcsösztetése*”⁴ felfogható-e „hivatásként”, mivel ez ellentétes volt a kereszténység egész eddigi történetével.⁵

E rövid tanulmány arra keresi a választ, hogyan jelentkezett Kálvin tanításaiban az a felfogás, amely a kamatszedés szabadságát nem ellenezte.

A kamatszedés tilalmának évezredes hagyománya volt az antikvitásban, az Ószövetség népének életében, a kereszténységben, de még az arab világban is. Platon és Arisztotelész mellett a sztoikusok és Cato is elítélte az uzsorát és a kamatot s a modern felfogástól eltérően e két dolgot nem is különítették el egymástól.⁶

Hasonló volt a helyzet a zsidó nép esetében is. Az ószövetségi Biblia számos helyen foglalkozik a kamatszedés kérdésével. Leggyakrabban Mózes második törvénykönyvének (Deuteronomium) megállapítását szokták idézni, hogy a zsidóknak a zsidóktól tilos kamatot venni sem a pénz, sem az élelem, sem más egyéb után, „*amit kamatra szokás adni?*” (5 Móz. 23/19–20). Ugyanakkor az idegenekre a tilalom nem vonatkozott. A tiltás Mózes könyveinek (Pentateuchus) más részeiben (Exodus, Leviticus) is megismétlődik (2 Móz. 22/24, 3 Móz. 25/38–37). A tiltásnak megfelelően az Ószövetség egyéb helyein az uzsora a legförtelmesebb bűnök között szerepel: a Zsoltárookban, vagy Ezékiel prófétánál (Zsolt. 15/5, Ez. 18/13).

¹ Weber 1982. 11.

² Uo. 147.

³ Uo. 149.

⁴ Birkás 2015.

⁵ Weber 1982. 78. Max Weber úgy teszi fel a kérdést: „*Miféle gondolatkörből sarjadt hát ki az a felfogás, amely a külsőleg tisztán nyereségre irányított tevékenységet a hivatás kategóriája alá sorolta be olyan módon, hogy e hivatás követelményeinek teljesítését az egyén kötelességének érezte.*” Uo. 84.

⁶ Simon 1984. 84.

Az Újszövetségben Lukács evangéliumában találjuk meg a kamattilalom megismétlését, a szeretet törvényének kifejtésében. Úgy kell kölcsönt adni, hogy semmi viszonzást ne várjunk. A Vulgata latin szövege szerint: „*mutuum date, nihil inde sperantes*” (Lk. 6/35). Sokáig lehetne sorolni, hogy a középkor századaiban hányszor ismételték meg a kamattilalmat. Szerepel a Lex Langobardorumban, Nagy Károly törvényei között, a 10. században Atto Vercellinél, a II. lateráni és a trieri zsinat határozatai között (1139, 1337), a Corpus Juris Canoniceben, az egyházjog gyűjteményében. A kamatszedés, illetve az uzsora halálos bűnnek számított.⁷

A törvényekben előforduló tiltás ismétlődik az egyházatyák írásában is. Szent Ambrus szerint „*bárhon kamatozik a tőke, az uszora*”.⁸ A skolasztika meghatározó tudósa, Aquinói Szent Tamás gazdaságról vallott felfogásában⁹ a „*iustum pretium*” (igazságos ár) elvet vallotta, de tagadta, hogy az általános értékmérőként használt pénz olyan termék lenne, amelynek árfolyama függne a piaci kereslettől és kínálattól. A kamatról vallott felfogása szerepel a „*Summa Theologiae*”-ben, s azért tartja igazságtalannak a pénzkölcsön utáni kamatot, mert Arisztotelész nyomán úgy véli, az nem létező dolog eladása.¹⁰ Nem fogadja el a kortársai által a kamat helyett az elmaradt haszonért már általánosan gyakorolt kártalanítást sem, bár előzetes megállapodással ennek lehetőségét nem utasítja el. Még egy esetben ismer el bizonyos mérsékelt kamatot: ha valaki kereskedőre vagy kézművesre bízta pénzét és „*egyfajta társaságot*” hoz létre velük, jogosan igényelheti a haszon egy részét.¹¹

A középkori naturális gazdálkodásból való kibontakozás azonban új helyzetet teremtett. A kereskedelmi tevékenység kockázatokkal járt együtt, a kamattilalom pedig ezeket a kockázatokat nem vette figyelembe. Olyan megoldásokat kellett keresni, amelyek az általános tilalom ellenére valamilyen formában ellentételezték a tilalom következményeit. Kálvin színrelépése előtt ennek az ellentételezésnek sokféle változata alakult ki, s ezeket még olyan kamatellenes egyházatyák is kénytelenek voltak respektálni, mint Aquinói Szent Tamás. Ezek közül a legkorábbi talán a tengeri kereskedelemben alkalmazott hajóskölcsön (*nauticum foenus*) volt, amelyben a szállítandó áru értékére adott kölcsönt a pénztulajdonos, s ha megérkezett a rakomány, busás kamatot kapott (ha nem osztozott a veszteségben). Már a 12. századtól megjelentek a betéti társaságok (*commenda, compagnia*), amelyek tőkét biztosítottak a kereskedőnek és viselték a veszteséget, de nyereség esetén a haszon jelentős részét is ők kapták.¹² Ezekben az ügyletekben jelent meg az az

⁷ Doren 1934. 19–20.; Lexikon der Renaissance. 784. A középkori egyházi zsinatokra: Fuhrmann 1987. 182–183. A Corpus Juris Canonice: Uo. 260. Aquinói Szent Tamás szerint: „... *dare pecuniam mutuo ad usuram, est peccatum mortale*”. Idézi: Németh 2006. 77.

⁸ „*quodcumque sorti accidit, usura est*”. Pószán 1993.

⁹ De emptione et venditione ad tempus. Vö. Chenu 1999. 171.

¹⁰ „*kölcsönadott pénzért uszortát kikölni önmagában igazságtalan, mivel ez nem létező dolog eladása, ami nyilvánvalóan méltánytalan egyenlőtlenséghez vezet, már pedig ez ellentétes az igazságossággal*.” Frivaldszky 98. Hasonlóan vélekedik Bodai Zsuzsa is, aki szerint a kamatfizetésnél „*olyasmi kerül áruba, ami nincs*”. Bodai.

¹¹ Frivaldszky 107–108.; Palánki 2010. A szerző szerint is Aquinói Tamás kereskedelmi hitel esetén megengedhetőnek tartotta a mérsékelt kamatot, a kölcsönrel járó károsodás vagy haszonvesztés (?) jóvátételét. Az „*egyfajta társaság*” alighanem azonos az ún. „*contractus trinus*”-szal, ami már a klasszikus antikvitás óta egyik formája volt a kamat megkerülésének. Vö. Csepregi 2011. 60.

¹² Az uszortát vagy kamatot az 1227. évi zsinat ismételtelen eltiltotta, ezért kellett ezeket a kerülőutakat alkalmazni. Le Goff 1965. 200. Vö. Cameron 1998. 93.

elv, amit a kánonjog se írhatott felül, hogy a kockázatvállalás jutalmat érdemel. Aligha véletlen, hogy ennek a jutalomnak latin neve (fenus) is kamatot jelentett.

A bűjtatott kamat azonban leginkább a pénzváltással (cambium) kapcsolódott össze. A sokféle európai pénz átváltása kialakította azokat a formákat: váltó, visszaváltó, letét, amelyek lehetőséget teremtettek a rejtett kamatra, ha a pénzváltásba a kamatot is beszámították. Ezek a valóságos pénzmozgást helyettesítő formák a pénzgazdálkodás természetes velejárói voltak, s a 15. században a gazdaság fejlődése már elképzelhetetlen volt nélkülük.¹³

Az az elv, hogy a kockázatvállalás jutalmat érdemel (ami Kálvin előtt a legjelentősebb lépés volt a kamatszedés elismerése felé), megjelent a 15. századi gazdasági nézetekben is, pl. sienai Szent Bernardinnál, firenzei Antoniusnál és másoknál. E felfogás kifejezése volt a *lucrum cessans* (elmaradt haszon) vagy a *damnum emergens* (közvetlen kár) elismerése a pénzkölcsönzések esetében.¹⁴ A kánonjogi tilalom azonban nem enyhült. A hajózási hitelt IX. Gergely pápa már a 13. században uzsorának nyilvánította, a letétet pedig V. Pius még 1571-ben is tiltotta.¹⁵

A korszak szemléletében sajátos különbség volt a földből és a pénzből származó jövedelem között. Bizonyos felfogás szerint a pénz esetében, amint láttuk, olyasmiról kellett volna kamatot fizetni, ami nem is volt, a föld azonban elismerten jövedelmet termelt. A 14–15. században Nyugat-Európában létrejött az a gazdálkodási forma, amelyben a parasztok járadékfizetésében a pénz dominált (Németország nyugati felében az ilyen jobbágyokat jellemzően „zinsbauer”-nek nevezték). Ez a járadék nem volt törvénytelen, mert a földből származott. A Kálvin által jól ismert Franciaországban a földesúri magán-gazdaságok megszűnése után sok helyen kialakult a „fermage” rendszer, amelyben a „fermier” fix összegért vett bérbe egy-egy nagybirtokot, azt bérbe adta a parasztnak, akiktől járadékot élvezett. Az ilyen járadékosokat (rentier) nem tekintették uzsorásoknak.¹⁶

Kálvinnak a kamatszedés szabadságával kapcsolatos nézetei kialakításában nem segítettek reformátor társai. Luther ugyan könyvet is írt a kalmárkodásról és az uzsoráról, de ha lehet, még keményebben ítélte el az uzsorát, mint a katolikus egyház. Zwingli is istentelen dolognak tartotta a kamatot, de azt elismerte, hogy az államnak joga van a kamatláb megállapítására.¹⁷ Luther a Biblia szövegét tartotta szem előtt, ezért ragaszkodott a kamattilalomhoz.

Kálvin ugyanígy a Szentírás szövegéből indult ki, de alaposan elemezte, hogy milyen körülmények és feltételek között születtek a kamattilalomra vonatkozó sorok. Nézetét az 1540-es évek derekán egy tanulmány értékű levelében fogalmazta meg, amelyet valószínűleg egy Claude de Sachinus nevű bankárnak írt. (A levelet magyarul is közölte Sebestyén Jenő.) Később más levelében is írt a kamatról, s bibliai kommentárjaiban is foglalkozott a kamatszedés kérdésével.

A kamattal kapcsolatos kálvini felfogás nem teljesen azonos értelemben szerepel a rendelkezésünkre álló szakirodalomban. Sebestyén Jenő már a 20. század elején azt

¹³ Delumeau 1997. 187.

¹⁴ Orosz 2010. 94.

¹⁵ Uo. 93.

¹⁶ Duby–Wallon 64. „*A haszonbérleti földjáradék a földbirtok használatáért fizetett ár, a földtőke kamata*”. Papp 1989. 113–114. A korábbi századokban is hasonló volt a helyzet. Papp 2005. 235–36.; Cameron 1998. 145.

¹⁷ Csepregi 2011. 62.; Geitmann 2000.

fogalmazta meg, hogy „...Kálvin a keresztyén világban, tehát mind a római katolikus, mind a protestáns keresztyénség életében az első, aki teljes határozottsággal, egyenesen nyíltan kimondotta, hogy a pénz gyümölcsözteszethető, a pénz kamatoztatható”.¹⁸ A marxista alapokról vizsgálódó Kónya István két megállapítást tett. Egyrészt fontosnak tartotta, hogy Kálvin behatóan foglalkozott a kamat problémájával, másrészt a kamat kérdését beillesztette szociális doktrinája egészébe.¹⁹ Kálvin születésének, valamint a reformáció létrejöttének ötszázadik évfordulója, 1509 és 1517 kapcsán született tanulmányok között van olyan, amelyik csak azt hangsúlyozza, Kálvin szociális érzékenységének az volt a jele, hogy mérsékelni kívánta a „kölcson kamatot”, de nem említi a kamatszédés szabadságáról vallott felfogását.²⁰ Dienes Dénes úgy látta, hogy Luther tiltotta, és csak kivételesen engedte meg a kamatszédést, Kálvin ellenkezőleg megengedte s „csak kivételesen tiltotta ott, ahol a felebaráti szeretettel összeközösbe került”.²¹ Buzogány Dezső véleménye szerint Kálvin a Biblia tanulmányozásakor jutott arra a következtetésre, hogy a tisztességes kamat megengedett, ennek mértéke nem lehetett magasabb 5%-nál.²² Csepregi Zoltán szerint pedig a magyar Méliusz Juhász Péter Kálvin hatására „a kamatot üdvösnek, a hitelt vállalható kockázatközösségnek tekintette.”²³ Árnyalatilag különböző megfogalmazások jelentkeztek a nemzetközi szakirodalomban is.²⁴

Az e tanulmány címében foglaltakkal ellentétben eléggé meglepő Kálvinnak az a kijelentése, hogy szeretné „ha magát a nevet (t. i. az uzsora nevé) is száműznék a világból.” Mindezt egy zsoltárelemzés (Zsolt. 109/11) során fogalmazza meg. A zsoltárban az író azzal átkozza meg ellenségeit, hogy javaik legyenek az uzsorások zsákmányai.²⁵ A másik zsoltárhelyen (Zsolt. 15/5) a fentiekkel ellentétben arról a jó emberről esik szó, aki nem okoz szenvedést barátainak, nem esküszegő, és pénzét nem adja uzsorakamatra.²⁶ Ez az istenes életet élő ember jelenik meg Ezékiel prófétánál is (Ez. 18/8), aki nem ad uzsorakölcsönt és nem követel ráadást, de megjelenik ellentéte, az erőszakos ember is, aki meggyalázza embertársa feleségét, elnyomja a szűkölködőt, nem adja vissza a zálogot, és ráadással tetézi meg az uzsorakölcsönt. (Ez. 18/13). Az uzsora a próféta szerint a felsorolt „iszonyatos” dolgok közé tartozik, természetes, hogy Kálvin ezeket a bibliai helyeket kommentálva nem nevezhette elfogadható dolognak az uzsorakamatot, hiszen akkor a bűn mellett foglalt volna állást. Hasonló véleményt olvashatunk az uzsoráról szóló említett levélben is. Mindenesetre jó lenne, ha a kamatot még a világból is kikergetnénk, hogy még a neve is ismeretlen legyen számunkra.²⁷

A bibliai könyvek kommentárjainak más helyein, és az említett 1540-es évek derekán írt levélben azonban részletes és körültekintő elemzést olvashatunk arról, mi az oka annak, hogy a kamatot (vagy uzsorát) nem lehet kiiktatni életünkéből. Az említett levél megállapítása is azzal folytatódik, mivel nem lehet a világból kikergetni az uzsorát, „meg kell

¹⁸ Sebestyén 1911. 2.

¹⁹ Kónya 1979. 106.; Kónya 1963. 381.

²⁰ Czentrár 2017.

²¹ Dienes 2009.

²² Kálvinizmus ma; Buzogány 2010.

²³ Vajna 2017.

²⁴ Henri Pirenne szerint Kálvin elismerte a kamatszédés jogosságát. Pirenne 1961. 563. Roland Geitmann úgy vélte, Kálvin szerint „a pénz arra való, hogy gazdasági tevékenység által szaporodjon...” Geitmann 2000. Owen Chadwick szerint viszont csak a „közélelű kölcsönök utáni kamatot” tekintette jogosnak. Chadwick 2003. 175.

²⁵ A törvény harmóniája. 627.

²⁶ Uo. 627.

²⁷ De usuris (Sebestyén 1911. 7.)

engedniünk, hogy legalább a köznekek legyen haszna belőle.” Fontos érvet fogalmaz meg barátjának, amikor azt írja: „...*ha teljesen megtiltjuk a kamatot. Akkor sokkal szorosabban kötjük meg a lelkiismeretet, mint azt maga Isten teszi.*”²⁸

Fontos megállapítása, hogy az Újszövetségnek az a helye (Lk. 6/35), amelyet eddig mindenki kamattilalomnak tekintett, valójában nem a kamatról szól, hanem arról, hogy „*a szegényeknek előbb legyünk segítségére, mint a gazdagoknak.*”²⁹ A szeretet jegyében főként azoknak a szegényeknek kell kölcsönt adni, akiktől remény sincs arra, hogy visszakapjuk.

Az Ószövetség uzsoráról szóló részeit (Kiv. 22/25, Lev. 35/36, M. Törv. 23/19–20, Zsolt. 15/5, 109/11, Ez. 18/13) összevonva magyarázza. Klasszikus műveltségének megfelelően jól ismerte Platon, Arisztotelész, a sztoikusok vagy Cicero nézeteit az uzsoráról s alaposan mérlegelte a Biblia szavait is. Nemcsak azt állapítja meg, hogy Lukács evangéliumának sűrűn idézett helye nem a kamatról szól, hanem azt is, hogy az ószövetségi időkhöz képest a helyzet megváltozott: „... *a fal, ami korábban elválasztotta a zsidókat és a pogányokat, most ledöntetett, így a mi állapotunk más.*” Kérdés, hogy az uzsora önmagában véve is gonosz-e? Az ókori népek ugyanis azokat az ellentételezéseket (is) uzsorának nevezték, amelyeket a kölcsönző azokért a veszteségekért kaphatott, amelyeket azért szenvedett el, mert nem tudta a pénzt jövedelmező dolgokra használni. Aligha kétséges, hogy Kálvin ismerte azokat a magyarázatokat, amelyek a kockázatvállalás jutalmával magyarázták a kamat indokoltságát. Jó érzékkel vette észre, hogy mindig lesz alapja az ellentételezés keresésének. Ezért fogalmaz nagyon óvatosan: „*nem akarok ebben a fontos dologban többet hirdetni, mint amennyit magának Istennek a szavai közvetítenek.*” Az ókori emberek el voltak tiltva az uzsorától, de mégis része volt polgári alkotmányuknak. „*Ebből következőleg az uzsora most sem törvénytelen, ha nem sérti az egyenlőséget és a baráti egységet.*”³⁰ Arra az ellenvetésre, hogy a kamat napjainkban is ugyanazon az alapon tilos, ami miatt a zsidóknak sem volt szabad kamatot szedni egymás között, hiszen testvéri kapcsolatban állunk, az a válasza, hogy a mai helyzet más, nekünk nincs megtiltva a kamatszedés, „*hacsak ellentétben nem áll a méltányosság és szeretet törvényével.*”³¹

A kamatszedés tilalma Kálvin szerint is azon a téveszmén alapszik, hogy a pénz nem szül pénzt (pecunia non parit pecuniam). E véleményt Kálvin egyik esetben Arisztotelésszel kapcsolja össze,³² máskor szent Ambrus milánói püspökkel, illetve Aranyházájú Szent Jánossal (Joannes Chrysostomos).³³ A földből származó jövedelem törvényességét és a pénzkölcsön utáni kamat törvénytelenességét összehasonlítva teljesen jogosan teszi fel a kérdést: „*hát a tenger hogyan, a föld hogyan? [t. i. biztosít jövedelmet] A kereskedők hogyan szaporítják jövedelmüket? Egy területet és nagy adót szabad bérelni, de pénz után kamatot venni nem szabad?*”³⁴ Ha az ember birtokot vásárol pénzéért, a birtok jövedelmet termel. Ha a pénzt a szekrénybe zárjuk, valóban nem szül pénzt, de nem jobb, ha kölcsönadjuk, hogy jövedelmet termeljen, ugyanúgy, mintha földet vásárolnánk? Példát is hoz a földvásárlás

²⁸ Uo. 6.

²⁹ Uo. 7.

³⁰ A törvény harmóniája. 627.

³¹ De usuris (Sebestyén 1911. 9.)

³² A törvény harmóniája. 626. Arisztotelész elmés érvét haszontalannak tartja.

³³ Lásd. 8. sz. jegyzet. Szent Ambrus egyébként a kamat elítélésével együtt azt tanította, hogy „*minden keresztyének a tisztességet a haszon fölél kell emelnie.*” Nála szerepel az az uzsorás, aki a holttestét foglalta le annak a szegénynek, aki halála előtt nem tudta visszafizetni adósságát. Babura 1924. 15, 21.

³⁴ De usuris (Sebestyén 1911. 9.)

köréből. Ha valaki kölcsönpénzből vásárol földet, a kölcsönadó járadékkal terhelheti meg a kölcsönvevő földbirtokát, amíg az a pénzt vissza nem fizeti. Miért igaz és becsületes az így kötött szerződés, és miért hamis az, amelyben általában erkölcsstelennek tekintjük a pénz utáni kamatot? „*Mert a haszon nem a pénzből, hanem annak jövedelméből származik*” – vonja le a következtetést.³⁵ Ugyanezen érv szerepel a bibliai kommentárokból is. „*Ha bármelyik gazdag pénzes ember, aki egy darab földet akar venni, a szükséges tőke egy részét mástól kölcsönzi, akkor vajon a kölcsönző nem kaphatja meg a farm jövedelmének egy részét, amíg a tőke visszafizetése meg nem történik?*”³⁶ Ezek alapján megnyugtatta a levél címzettjét, ne nyugtalanodjék: „*a kamatról nem Istennek bizonyos határozott és sajátlagos rendelése alapján kell ítéletet mondanunk, hanem csupán a méltányosság szabályai szerint.*”³⁷

Kálvin nem fejt ki, hogy mit ért a tenger jövedelmezősége alatt s nem tartja szükségesnek a kereskedelem jövedelmezőségének magyarázatát sem. Hozhat jövedelmet a tenger a halászat révén, de jövedelmező lehet a tengeri szállítás is olyanformán, ahogy a korábbiakban már utaltunk rá, s akkor kapcsolatban állhat a rejtett kamatszedéssel. Ez a helyzet a kereskedelemmel is. Később a kereskedők által fizetett kamatot „nyilvános járadéknak” nevezte. A föld jövedelmezőségéről alkotott véleménye teljesen egyértelmű volt.

Aligha kétséges, hogy jól ismerte a korabeli Franciaország birtokviszonyait, amelyben a földvásárlásba fektetett pénz komoly jövedelemforrásnak számított a befektető (rentier) számára. Leszámol azzal az Arisztotelész óta élő tévhittel, hogy a pénz nem termelhet jövedelmet, így nem tett különbséget a földtőke és a pénztőke jövedelme között.³⁸

Nincsenek adataink arról, hogy ismerte-e az itáliai szerzők véleményét a kamatszedés indoklására, de korábban már láttuk, hogy nem tilalmazta a kölcsönzés során esetleg keletkező veszteségek ellentételezését. Ha a tengeri jövedelmek között a hajózásra is gondolt, akkor az itt alkalmazott hajóskölcsönt sem tekintette törvénytelennek. A bibliai könyvek kommentárjában arra hivatkozik, hogy „*egyetlen hitelező sem volt soha képes úgy kölcsönadni, hogy azzal ne okozott volna veszteséget önmagának.*”³⁹ Ugyanott olvashatjuk azt is: „*ha az adós hamis ürügyekkel meghosszabbítja a visszafizetés idejét, a hitelező kárára [...] ilyenkor uszorát kell fizetnie a hitelezőnek veszteségei kiegyenlítése végett.*”⁴⁰ A kölcsönzések során a veszteségek ismételt említése nagyon hasonló ahhoz, ahogy a 15. századi itáliai szerzők a kamat jogosságát indokolták. Amint említettük, nincsenek ismereteink arról, hogy Kálvin ismerte-e ezeket a nézeteket, de a veszteségek említése ugyanaz, mint a *damnum emergens*, ez viszont nyilvánvalóan összekapcsolódott a *lucrum cessans*-szal, hiszen az elmaradt hasznot felfoghatjuk úgy is, mint nyilvánvaló kárt.

Szó sincs azonban arról, hogy Kálvin arra ösztönözne, hogy „mértéken felül” éljünk a kamatszedés szabadságával. Buzogány Dezső korábban hivatkozott tanulmánya szerint az 5%-ot a kamat felső határának tartotta. „*Amidőn én meg is engedek valami kamatot, ez nem jelenti, hogy most már mindent szabadjára bocsátok.*”⁴¹ Nem helyeselte azt, ha valaki „a kamattal

³⁵ Uo. 9.

³⁶ A törvény harmóniája. 626.

³⁷ De usuris (Sebestyén 1911. 9.)

³⁸ Kónya István Kálvin közgazdasági bravúrájának nevezi, hogy kimutatja, nincs különbség a pénztőke kamata és a földjáradék között. Kónya 1979. 370.

³⁹ A törvény harmóniája. 626.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ De usuris (Sebestyén 1911. 10.)

való nyereszkedést” foglalkozásnak tekintette, de senkit sem ítél el azért, mert a pénztőke után ugyanúgy kamatot élvezett, mint pl. a földtőke után. A kamat újfajta szemlélete azzal a teológiai felfogással lehet kapcsolatban, amely szerint Isten bizonyos kérdésekben határozottan előírta az emberi cselekvéseket, másokban – és ilyen a kamat kérdése is – az emberre bízta a döntést.⁴²

Ennek a döntésnek meg kell felelni a méltányosság és a szeretet törvényének. Kálvin hét olyan kívánalmat sorol fel, amelynek korlátozni kell a kamatszedést. 1) Nem lehet kamatot szedni a szegényektől, akik szegénységük vagy szerencsétlenségük miatt szorongatott helyzetben vannak. 2) Senki nem lehet annyira nyereségre sóvárgó, hogy elhanyagolja kötelességét s (e helyett) pénzét biztonságba akarván helyezni, nyomja el a szegényeket. 3) A „természetes méltányosság” akadályá kell legyen a kamatszedésnek. 4) Nem lehet a kamat nagyobb összegű, mint a kölcsönadott pénzösszeg. 5) A méltányosság mértékét „Isten beszéde szerint való szabályhoz” kell alkalmazni, nem a világhoz. 6) A kamatszedéskor nem a magán-, hanem a közhasznót kell figyelembe venni, mert „teljesen nyilvánvaló, hogy az a kamat, amelyet a kereskedő fizet, nyilvános járadék (jellegével bír)”. 7) Egyetlen országban sem szabad túllépni a kamat azon mértékét, amelyet az ország vagy a hely törvényei megengednek.

Az ókorhoz és a középkorhoz hasonlóan Kálvin együtt használja a kamat és az uzsora kifejezést, mégis a fenti hét pont arra utal, hogy egyértelműen különbséget tett a korlátok nélküli uzsora és a korlátok között szedhető kamat között. Szociális érzékenységét és a keresztény etika szabályaihoz való ragaszkodását tükrözik a fenti pontok. Habár az Isten az emberre bízta a kamat kérdésében a döntést, ez nem állhat szemben a méltányossággal és a szegények érdekeit mindig figyelembe vevő krisztusi értékekkel.⁴³

Az elmondottak alapján miben foglalhatjuk össze Kálvinnak a kamatszedéssel kapcsolatos nézeteit? A Szentírás igen alapos és beható elemzése során arra a meggyőződésre jutott, hogy nincs bibliai alapja mindenféle kamat elítélésének és tiltásának. Isten nem rendelkezett a kamat kérdésében, ebben emberi lelkiismeretünk szerint kell dönteni. Lukács evangélista sokszor idézett megállapítása nem a kamatról szól, hanem csak arról, hogy könyörületesen kell segíteni a szegényeken. Az Ószövetségben előforduló kamattilalom értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy ma (t. i. Kálvin idejében) más a helyzet, mint az Ószövetség korában volt. A kamat önmagában nem gonoszság, ha összhangban van a szeretettel és a méltányossággal. A klasszikus antikvitásban, a zsidóságnál és a kereszténységben is meglévő kamattilalom abból a téveszméből ered, hogy a „pénz nem szül pénzt”, holott a pénzből származó haszon nem különbözik attól, ami a tengerből, a kereskedelemből, vagy a földből származik. Nem várható el, hogy a pénztőke tulajdonosai a kölcsönzéssel veszteséget okozzanak önmaguknak, de a szegényekkel nem szabad kamatot fizettetni. Ugyanakkor a kamat nem lehet korlátlan mértékű (uzsora), meghatározásánál az „Isten beszéde (azaz a Szentírás) szerinti” elveknek, a közhaszonnak, a világi hatalom törvényeinek kell érvényesülni. A világi hatalomnak vagy a közösségnek joga van a kamat mértékét (kamatláb) meghatározni. A kamat nem istentelen dolog, de nem helyes, ha valaki csak a kamattal való nyereszkedésből él. A tanulmány bevezetésében feltett kérdésre azt kell válaszolnunk, önmagában a pénz gyümölcsötztetését Kálvin még nem tekinti

⁴² Kónya István szerint az Isten „közönséges kegyelme” szerinti területeken a méltányosság szabályai szerint az embernek van döntési lehetősége. Kónya 1979. 369.

⁴³ Heussi 2000. 328.

hivatásnak, de azokat a foglalkozásokat, amelyeknek része a pénz kamatoztatása, így pl. a kereskedelmet, igen.

Nem kétséges, hogy Kálvin nézetei döntő változást hoztak a kamatról vallott felfogásban. Tudomásul vette azokat a fejleményeket, amelyek a 12., de különösen a 15. század óta végbementek, de feleslegesnek tartotta, hogy a kamatszedés olyan bűjtatott formában valósuljon meg, mint az előző századokban. A kamattal kapcsolatos írásaiban mindig néven nevezte a dolgokat, helytelenítette, ha az Ószövetség népe más néven nevezte az uzorát, hogy megkerülje a törvény szövegét, de elítélte a nominalisták eljárását is, amikor az uzorát másként nevezve úgy vélték, hogy eleget tettek a kamat elismertetéséért.⁴⁴

Kálvin kamatfelfogásának újszerűségét s ezzel korszakos jelentőségét az is mutatja, hogy még a protestánsok között sem könnyen ment át a gyakorlatba. Kálvin halála után még a helvét hitvallást követők szinódusain is felvetődött, ha valaki lombard kölcsönöket ad,⁴⁵ sem neki, sem a feleségének nem szabad megengedni, hogy úrvacsorához járuljon.⁴⁶ Csak a XVII. században vált teljesen elismertté a kamatszedés szabadsága. A Kálvin elveit valló Claude Saumaise (Claudius Salmarius) 1638-ban megjelent könyvében (De usuris) végleg leszámolt a kamattilalom elméleti alapjaival, s azzal az indoklással nevezte elfogadhatónak a kamatot, hogy a civilizáció már nem tud megenni nélküle, mert a szabad verseny szükséges kelleke a kamat, s ez árcsökkenítő hatása révén javára válik a társadalomnak.⁴⁷ Ugyanebben az évszázadban már egy jezsuita szerzetes: Leonardus Lessius is indokolta a kamatszedés szabadságát, s indokai között három olyan is volt (a kölcsönadó veszteségeinek ellentételezése, az elmaradt haszon kiegyenlítése és a kockázatvállalás terhének megosztása), amelyek Kálvin érvei között is szerepeltek.

⁴⁴ A törvény harmóniája. 626. A zsidók is „fabrikáltak” kibívót Isten megtévesztésére. De usuris (Sebestyén 1911. 7–8). Vö. Kónya 1979. 370. Kálvin véleménye szerint: „nem az elnevezéseken múlik egy dolog erényes, vagy bűnös volta. Nem a szavakat kell nézni, hanem magukat a dolgokat, a dolgok lényegét”.

⁴⁵ A lombard hitel a kölcsön olyan formája, amelyben a hitel fedezetét a földre bejegyzett zálog jelenti. A lombard kölcsönökre: Doren 1934. 445–446.

⁴⁶ Weber 1979. 20.

⁴⁷ Uo.

István Orosz

John Calvin and the Freedom of Interest Collection

On 7th November 1545, Calvin wrote a letter to a(n unnamed) friend, which has been included in the publication of all his works by the title “De usuris” (About the interest rate).

The current study analyses this letter as the most comprehensive summary of Calvin’s judgement on interest rate. It is a well-known fact that based on statements in the Old Testament and the New Testament (Deut. 23/19, Luke 6/35), he not only banned the collection of interest, but he did also not differentiate between interest and extortionate. The prohibitions of the Early Middle Ages were confirmed by the scholastic Fathers of Church as well as the legislation of the Synod, referring to Aristotle. (Corpus iuris canonici, II. Lateran synod, 1139.)

The principle of “pecunia pecuniam parare non potest” was, however, infringed between the 13th and 16th Centuries in a number of ways. Basically, the collection of interest was disguised as ship loans (nauticum foenus), bills (cambium), and reverse bills (ricorsa), or business deposit (depositum). All these, however, did not change the standpoint of the Church, even though they were widely used.

Pope Gregory IX declared shipping loan extortionate already in the 13th Century; and deposit was condemned by V. Pius even in 1571.

Most of the 16th Century Reformers shared similar views and did not approve collecting interest. Luther stuck to the principles of the Canon Law and condemned those that had not paid their debt referring to the prohibition of usury, while his opponent, Johannes Eck, argued for the collection of interest.

The above-mentioned letter of Calvin meant a decisive turning point, and it made unnecessary for his followers to disguise the collection of interest in the usual formats. Following the ‘sola scriptura’ principle, he denied the validity of the statements of the Fathers of Church claiming that money did not bear money. The sea or the earth did, it was only money that did not? And analysing the words of the Holy Bible (examining not only Moses and Luke, but the psalms and prophets, too), he concluded that “there was no evidence in the scripture regarding the fact that all interests would be censurable”. In this respect, it is not advisable to tie our conscience more than God wants us to. He still does not support if someone pursues lucre with interest as a job. He mentions seven exceptions that have to be kept when collecting interest, including the justness of the lender or that one should not ask for more interest than allowed by “the laws of the country or the location”.

All this refers to the fact that he separates lawful interest from extortionate for the first time, and he also differentiates loan for the purpose of consumption from loan supporting the purpose of enterprise – he only does not approve the first case.

Források

A törvény harmóniája Kálvin János: A törvény harmóniája. Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez, harmonikus formába szerkesztve. http://www.refkossuthter.hu/sites/default/files/fajlok/kalvin_a-torveny-harmoniaja_1.pdf (Utolsó letöltés: 2018. január 19.)

De usuris Kálvin János: De usuris.

Szakirodalom

- Babura 1924. Babura László: Szent Ambrus élete. Bp., 1924. Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, http://www.ppek.hu/konyvek/Babura_Laszlo_Szent_Ambrus_elete_1.pdf
- Birkás 2015. Birkás Antal: Luther és Kálvin politikai és gazdasági nézetei. In: Polgári Szemle, 11. (2015) 4–6. sz.
- Bodai Bodai Zsuzsa: Gazdaság és erkölcs Aquinói Tamás tanításában. www.inco.hu/inco11/global/cikk34btv (Utolsó letöltés: 2018. január 19.)
- Buzogány 2010. Buzogány Dezső: Kálvin állam- és társadalomszemlélete. In: Magyar Tudomány, 171. (2010) 2. sz. 135–151.
- Cameron 1998. Rondo Cameron: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Bp., 1998. (2. kiadás)
- Chadwick 2003. Owen Chadwick: A reformáció. Bp., 2003.
- Chenu 1999. M.D. Chenu: Aquinói Szent Tamás és a teológia. Bp., 1999.
- Czentnár 2017. Czentnár Simon: Kálvin János (1509–1564). http://saletrom.net/wp-content/uploads/2017/10/20170925_Czentnar_Simon_Kalvin.pdf (Utolsó letöltés: 2018. január 18.)
- Csepregi 2011. Csepregi Zoltán: Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515), Martin Luther (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben. Bp., 2011.
- Delumeau 1997. Jean Delumeau: Reneszánsz. Bp., 1997.
- Dienes 2009. Dienes Dénes: Kálvin János élete, reformátori munkássága. In: Napút, 11. (2009) 9. sz. 16–37.
- Doren 1934. Alfred Doren: Italienische Wirtschaftsgeschichte. 1. Bd. Jena, 1934.
- Duby–Wallon Georges Duby, Armand Wallon: L'âge classique des paysans de 1340 à 1789. (Histoire de la France rurale 2.) [h. n.]

- Frivaldszky Frivaldszky János: Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól. Emberi méltóság, szabad vasárnap, uzsora, pénzügyi világválság. [h. n.]
- Fuhrmann 1987. Horst Fuhrmann: Einladung ins Mittelalter. München, 1987.
- Geitmann 2000. Roland Geitmann: A Biblia, az egyházak és a kamatgazdaság. Budakalász, 2000. Online: <http://www.mkdsz1.freeweb.hu/n04/kamat.html> (Utolsó letöltés: 2018. március 19.)
- Heussi 2000. Karl Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp., 2000.
- Kálvinizmus ma <http://reformatus.hu/mutat/kalvinizmus-ma-kong-beszamol/> (Utolsó letöltés: 2018. január 18.)
- Kónya 1963. Kónya István: Kapitalizmus és kálvinizmus. In: Filozófiai Szemle, 7. (1963) 3. sz. 379–401.
- Kónya 1979. Kónya István: Kálvinizmus és társadalomelmélet. Bp., 1979.
- Le Goff 1965. Jacques Le Goff (red.): Das Hochmittelalter. Frankfurt am Main, 1965. (Fischer Weltgeschichte 11. Bd.)
- Lexikon der Renaissance Günter Gurst, Siegfried Hoyer, Ernst Ullmann, Christa Zimmermann (Hrsg.): Lexikon der Renaissance. Leipzig, 1989.
- Németh 2006. Németh Gábor: Aquinói Szent Tamás tanítása a bűnről. Bp., 2006. (Erkölcsteológiai Tanulmányok V. Sorozatszerk.: Tarjányi Zoltán.)
- Orosz 2010. Orosz István: Kamat és uzsora a 15–16. századi Európában. In: Gheorghe Gorun, Hermán M. János (szerk.): Jean Calvin 500. A Kálvin János születésének 500. évfordulója alkalmából 2009. június 14-én megrendezett nemzetközi tudományos konferencia iratai. Nagyvárad, 2010.
- Palánki 2010. Palánki Tamás István: Gazdaságetika. <https://kulturtortenet.blogspot.hu/2010/06/gazdasagetika.html> (Utolsó letöltés: 2018. március 16.)
- Papp 1989. Papp Imre: A Napkirály. XIV. Lajos élete és kora. Bp., 1989.
- Papp 2005. Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században. Bp., 2005.
- Pirenne 1961. Henri Pirenne: Geschichte Europas von der Völkerwanderung bis zur Reformation. Frankfurt am Main, 1961.
- Pósán 1993. Pósán László: Uzsorakamat és gazdaság a középkorban. In: Klió, 2. (1993) 2. sz.
- Sebestyén 1911. Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Marosvásárhely, 1911. (A Kálvin Szövetség Kiadványai 5.)
- Simon 1984. Simon Endre: Bevezetés. In: Arisztotelész: Politika. Bp., 1984. (2. kiadás)

- Vajna 2017. Vajna Tamás: Max Weber tételei több mint száz éve kikezdetlennek tűnnek, de valóban jobban teljesít a protestáns országok gazdasága, mint a katolikusoké? <https://qubit.hu/2017/11/20/max-weber-tetelei-tobb-mint-szaz-eve-kikezdetlennek-tunnek-de-valoban-jobban-teljesit-a-protestans-orzagok-gazdasaga-mint-a-katolikusoke> (Utolsó letöltés: 2018. január 18.)
- Weber 1979. Max Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Bp., 1979.
- Weber 1982. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Bp., 1982. (Társadalomtudományi Könyvtár)

Jeney-Tóth Annamária

Néhány gondolat az udvari papokról és szerepükről a Rákócziak korában (1630–1655)¹

Az erdélyi fejedelmi udvar egy folyamatosan változó szervezet, minden fejedelmválasztást követően a fejedelmek a maguk képére formálják. Ez az udvartartás természetesen sok összetevőn múlik, ilyen a fejedelem kora, családi állapota, a Rákócziak udvaraiban például a gyermekek jelenléte és az udvartartás tükrözte a fejedelmek református létét is. 1605 után az erdélyi fejedelmek protestánsok voltak, jelesül reformátusok, így udvari lelkészüik is ehhez a felekezethez tartozott. Azonban szerepük és helyzetük változott. Ezzel kapcsolatban felvetődött gondolataimat ismertetem jelen tanulmányban.² Mivel az udvartartási iratok töredéke maradt fenn, ezért a rekonstrukció műfajával éltem, ebben Kolozsvár és Beszterce város levéltára, számadáskönyvei, az Erdélyi Káptalan hiteleshelyi iratai, az Erdélyi Királyi Könyvek, a fejedelmi udvar megmaradt konvenciók listái, a Rákóczi család levéltárának missilis anyagai, történetírói munkák, levelezések segítettek.

Név szerint a következő lelkészek azok, akiket a Rákóczi udvarok kapcsán említenünk kell: Geleji Katona Istvánt, Medgyesi Pált, Tolnai Dali Jánost, Keresztúri Bíró Pált, Csulai Györgyöt.

Az udvari papság

Az uralkodót az udvarában a teológusok veszik körül: tanárai, nevelői, gyóntatói, lelkigondozói, azaz személyes vallásosságának formálói, de ugyanakkor tanácsadói is az udvari lelkészek.³ Heinrich Bullinger szövetségteológiája szerint a keresztyén társadalomban a lelkipásztor az ótestamentumi próféta utóda, aki egyszerre inti a népet és az uralkodót a szövetség feltételeinek megtartására, tehát feladata az uralkodó intése, tanácsokkal való ellátása, ez nagy tekintélyt is biztosított a református lelkészeknek.⁴ Az 1567. évi debreceni zsinat óta több partiumi és erdélyi zsinat is megerősítette a lelkészeknek ezt a kötelességét. A Bethlen-kori prédikátorok prófétai felelősségéről Barcza József és Dienes Dénes írt részletesebben.⁵ Bethlen Gábor igényelte a megfelelő szellemi partnerek jelenlétét udvarában, sőt utazó udvartartásában is, hadjáratai alatt is, táborigazgatóként ezért is alkalmazta például Geleji Katona Istvánt.

Az udvari lelkészek prófétai felelősségére is utal Rákóczi Györgynek György fiához írott intelmében: „*Az egyházi rendeket is igen-igen megbecsüljed, oltalmazszad, tápláljad, segítsed s azok között arról is soha el ne felejtkezzél, az ki Isten után az deáki tudományra tanított, mással együtt vigyázott reád, bosszújok háládatlan ne légy, sőt ne szégyelljed ezután is tőlök érteni s tanulni is.*”⁶ A Rákócziak – elődjükhöz hasonlóan – a református egyház hívei voltak, így udvari

¹ A tanulmány a K 112291. számú, Udvari társadalom és hivatalviselő nemesség a Rákóczi-kori Erdélyben című OTKA-pályázat keretében készült.

² Korábban ld. a témában: Jeney-Tóth 2008.; Jeney-Tóth 2012.

³ Dienes 2001. 108.

⁴ Uo.

⁵ Uo.; Barcza 1980. 112–117.

⁶ Uo.

papjaik is ebből a felekezetből kerültek ki. A Rákócziak udvarában azonban némileg változott a helyzet, nem egészen a Bethlen-féle elvárások jellemezték az időszakot, ugyanakkor részben a Bethlen-udvarban kinevelt udvari papok vannak jelen udvartartásukban, gondolok itt akár Gelejire, Csulai Györgyre, Medgyesi Pálra. Ugyanakkor a fejedelemmel szembeni elvárások is nőttek, Sipos Gábor kutatásai szerint a Rákóczi-korban az egyház-kormányzatban a patrónusi-főgondnoki szerep jutott a fejedelemnek, de mindennek jogi kodifikációja nem ment végbe 1618 és 1660 között.⁷

Az udvari papsághoz vezető út⁸

A származásuk alapján többféle csoport alakítható ki az udvari papságot betöltő papokból, hiszen míg Csulai György jó módú Hunyad megyei köznemes, Keresztúri Bíró Pál származására nézve mezővárosi polgár volt, Geleji Katona István jobbágyivadék lehetett, illetve egyesek a Partiumból, illetve a hét vármegyéből származtak; Csulainál meghatározó az erdélyi származás és kapcsolatrendszer. (Tolnai Dali János ismeretlen, Medgyesi Pál első felesége debreceni polgár leánya, Tóth Mihályé volt).⁹

Ugyanakkor az egyértelmű, hogy szinte mindegyikük járt külföldi, nyugat-európai egyetemeken: Heidelbergben, Wittenbergben, németalföldi vagy angliai egyetemeken, míg mások Itáliában is. Ugyanakkor lelkészként érvényes volt rájuk a Bocskai, Báthory Gábor, majd Bethlen által kiadott kollektív nemesítési oklevél.¹⁰ Geleji Katona István (Aba)Újszántó, Gönc, (Sátoralja)Újhely alsóbb iskolái után a pataki kollégiumban tanult. Innen a beregszászi iskola élére került ki, amikor is Bethlen Gábor a csengeri zsinattól ajánlást kért, hogy kit küldjön peregrinálni, a zsinat pedig őt javasolta. 1615-ben ki is ment Heidelbergbe, majd a gyulafehérvári iskolába hívták meg professzornak, amikor hazatért. 1619-ben Bethlen Istvánnal küldte ki újra a fejedelem, azonban ezúttal a 30 éves háború eseményei nem tették lehetővé se Geleji, se Bethlen István számára a kint tartózkodást, akik Nürnberg, Prága irányából tértek vissza Pozsonyba, Prágát mindössze néhány nappal a 30 éves háború hadieseményei előtt hagyták el.¹¹

Tolnai Dali János 1631-től a franekeri, majd a groningeni egyetemen és Angliában volt peregrinálni. Csulai György 1635-ben lett a Rákócziak egyik udvari papja. Debreceni tanulmányait heidelbergi peregrinációval koronázta meg, Gyulafehérvárott lett professzor, majd 1623-ban udvarhelyi lelkész lett, ahol még abban az évben esperessé választották.¹² Csulaival közel egy időben működött udvari papként Medgyesi Pál. Bártfai és debreceni tanulmányok után, 1628 végén vagy 1629 elején Oderafrankfurtban, majd Leidenben lépett az egyetemi hallgatók sorába. Leideni tanulmányait megszakítva Cambridge-ben gyarapította ismereteit, 1631 végén Debrecenben lett rector, majd 1633 elejétől Szinérváralján, 1636-tól Munkács, 1638 szeptemberétől lett I. Rákóczi György udvari lelkésze.¹³

⁷ Sipos 2000.

⁸ Ha külön hivatkozás nem szerepel, ld. 2. lábjegyzet.

⁹ Thot Mihály debreceni lakos rokona Medgyesi Pál udvari prédikátor, 1643. március 28. Csatár-Elő hegy (Bihar vm). ErdKirKv DVD 23. k. 163.

¹⁰ Dáné 2014.; Sipos 2014.; Szabadi 2014. (Ld. a mostani lapszámban megjelenő könyvismertetést.)

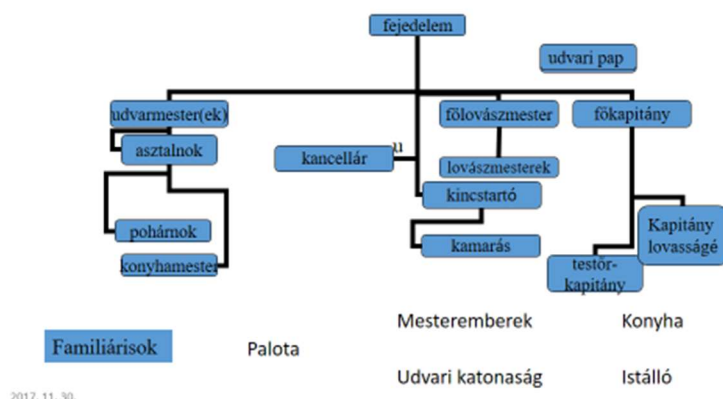
¹¹ Bod Péter 1766. 71–76.

¹² Uo. 90–95.

¹³ Balogh 1995. 191.

Vele párhuzamosan működött tanítóként, majd udvari papként Keresztúri Bíró Pál, aki Bodrogeresztúrról származott, Patakon tanult. Heidelbergben, Oderafrankfurtban és Leidenben peregrinált, majd Gyulafehérvárott tanított, s őt 1634-ban hívta meg I. Rákóczi György gyermekei mellé.¹⁴

A fejedelmi udvar szerkezeti ábrája

Udvari papok helye és súlya az udvartartásban

Dienes Dénesre már fentebb hivatkoztam, mely szerint Bullinger teológiájából a keresztény uralkodó és az udvari prédikátor elválaszthatatlanul összetartoztak.¹⁵ A prófétai szerepvállalás a lelkészi korból azonban nem váltott ki olyan egyöntetű lelkesedést, mint Bethlen Gábor idejében. Az is igaz, hogy Rákóczi külpolitikai helyzetben is kikérte a véleményüket – példa erre a Johann Heinrich Bisterfeld, Medgyesi Pál és Geleji Katona István által 1643-ban írt levél a 30 éves háborúba való bekapcsolódás ügyében, amelyben kimondják: „*mi kegyelmes urunk próféták nem vagyunk*”.¹⁶ A Sípos Gábor által vizsgált patrónusi-főgondnoki rendszernek köszönhetően a Rákóczi-korban is marad az a gyakorlat, hogy az udvari prédikátorok székéből érkeznek Geleji Katona István és Csulai György is az erdélyi református püspöki székbe. Ugyanakkor arra enged következtetni, hogy így a püspökök is részben részesei maradtak a fejedelmi udvari életnek utódaik mellett is.

Azt, hogy szervezeten belül önállóan kezelték az udvari lelkészeket, mutatja, hogy saját kísérettel rendelkeztek, külön kocsi, illetve szekér jutott nekik az utazások – sátor a táborozások – idején. Az összeírásokban külön számon is tartják a fejedelmek őket szolgáljaikkal együtt, mind Rákóczi, mind elődei.¹⁷

¹⁴ Petróczi 2005. 403–404.

¹⁵ Dienes 2001. 108.

¹⁶ 1643. szeptember 1. MNL OL E 190. 3162. sz.

¹⁷ 1635. október 8. – 1 rendbeli szekeres lovak kellek a prédikátor kocsijához. Batthyaneum, Helyben maradt iratok. VII. d. 135.; 1644. január 15. – 26. kocsi Csulai úr kocsija; sátor nro. 1 papnak. MNL OL F 12. Lymbus 18. cs.

Geleji István Milotai Nyilas Gáspár halálát követően lett udvari és gyulafehérvári lelkész és maradt tulajdonképpen 1633. június 6. napján történő püspökké válásáig,¹⁸ bár ő később is működött gyulafehérvári/udvari lelkészként is. Geleji püspökként továbbra is nagy befolyással rendelkezett, kvázi „fejedelmi káplán”-nak írja magát.¹⁹ Ugyanakkor az udvarbeliek nevét tartalmazó számadáskönyvi jegyzékekben 1631 őszét követően már nem szerepelt, addig azonban minden alkalommal elkísérte a fejedelmet vagy a fejedelemszónyt. 1631. december másodikán ugyanis Tolnai uramat említik a számadáskönyvek urunk papjaként,²⁰ aki ekkor életrajza szerint azonban peregrinálni volt, 1630–31-ben pedig rector volt Kolozsvárott.²¹ Pontos képet tehát arról, hogy Geleji milyen feladatot látott el, és milyen súlya volt az udvarban, inkább püspökké választása után tudunk adni, azonban ismeretes, hogy 1632. április–június folyamán nyolc alkalommal vesz részt a fejedelem asztalánál ebéden vagy vacsorán.²² Vélhetően Bethlen Gábor udvarából ismerte Rákóczi, de tudjuk azt is, hogy Bethlen István őt küldte Kassai Istvánnal együtt a fegyveresen készülődő Rákóczihoz, ami persze nem lehet véletlen.²³ Püspökké választására Nagyenyeden 1633. június 6-án került sor.²⁴

Leveli 1639–40, 1643–44-ből maradtak fenn nagyobb számban. Az 1639–40-ben kelt, I. Rákóczi Györgynek írott leveleiben egyházi (vizitálások, felekezeti viták, román egyház ügyeiben állásfoglalás, iskolaügyek stb.) kérdésekről olvashatunk leginkább.²⁵ Mint a fejedelmi család lelki vezetéséért felelős egykori udvari pap, az 1643 szeptemberében írott leveleiben (az egyiket egyedül, a másikat Bisterfelddel és Medgyesi Pállal közösen írta) a harmincéves háborúba való belépésről látja/látják el a fejedelmet jó tanáccsal, tudniillik Isten kegyelmére bízva/bízzák az országot. Az a bibliai ige, amelyet több más mellett a fejedelem figyelmébe ajánlanak a Máté evangéliumából, a 6. fejezet 33. verse, eszerint: „*Keressétek először Isten országát...*”²⁶ Püspöksége alatt a fejedelmi család tagjai többször is aktívan részt vettek a zsinatokon.²⁷

Geleji Katona István püspökké választását követően, 1635-ben lett Csulai György a Rákócziak egyik udvari papja, gyulafehérvári lelkész. Családjának nemessége Bod Péter szerint Szent László királytól eredt, az mindenestre bizonyos, hogy Hunyad vármegyei tekintélyes középnemesi család sarja volt. Apja Csulai János, anyja pedig Barcsai Ákos –

¹⁸ Bod Péter 1766. 71–76.

¹⁹ 1643. szeptember 14. MNL OL E 190. 3153. sz.

²⁰ RNLK KvLt KvSzám 18b/XI. 40.

²¹ MPEL 3009. címszó. <http://digjt.drk.hu/?m=lib&book=3&p=3009>

²² 1632. április 23–25., május 3., 14., 23., június 11. és június 13. Abafi 1883. 522–523., 526., 529., 532., 539.

²³ Nagy 1940. 6.; 1630-as eseményekről: „...*keserű Dayka János és Gellei István – ki Bethlen fejedelemnek is udvari prédikátora, igen tudós, hathatós elloquentiájú, ékes beszédű becsületes prédikátori ember volt – a két fél között közvetve magukat*”. Szalárdi 1980. 134.

²⁴ Geleji Katona István püspökké választása. Nagyenyed, 1633. június 6. Erdélyi református zsinatok iratai I. 73.

²⁵ Nagy 1940. 12–16.

²⁶ Uo. 1643. szeptember 1. MNL OL E 190. 3162. sz. levél

²⁷ „...*anno 1641. ad 10. Junii Generalis avagy Provincialis Synodust oda convocálék, bocsván ki disputatoria való theseseket a Szentírásból az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságokról, melyet nagyságod is méltóság jelenlétével, mind a mi kegyelmes asszonyunkkal, a méltóságos Lorántfi Susannával, a Christus anyaszentegyházának kegyes patronájával és dajkájával és kisebbik fiával, Rákóczi Sigmonddal önagyságokkal s fényes udvara-népével megtisztelte, és kezdetitől fogva mind végéig, úgy mint negyed egész napestig minden unalom nélkül napjában kétszer, sok terbes és szorgos dolgáinak baladékokkal benn volt, és a disputatiót nem csak hallgatta, hanem Istentől adatott bölcs értelme szerént ugyan igazgatta is, s az ordinationak szent ceremoniját gyönyörködve nézte.*” Erdélyi református zsinatok iratai I. 133.

későbbi erdélyi fejedelem – testvérhúga: Borbála volt.²⁸ Debreceni tanulmányait heidelbergi peregrinációval koronázta meg, Gyulafehérvárott lett professzor, majd 1623-ban udvarhelyi lelkész lett, ahol még abban az évben esperessé választották.²⁹ Udvari papként 1637-ben a fejedelmi család egészével együtt ő is Kolozsvárott töltötte a karácsonyt, ahol az udvar vezetői mellett ő is saját konyhával rendelkezett.³⁰ Ami igen nagy szó volt, hiszen a fejedelmi családon kívül csak Kékedi Zsigmond udvarmester, Bakos Gábor, a fejedelmi család rokona, a hajdúk kapitánya, és Armás Epifánia, a moldvai vajda követe rendelkezett saját konyhával. Ez jól szemlélteti Csulai uram kivételezett és a korábbi udvari lelkészekhez képest megkülönböztetett helyzetét az udvarnál, hiszen erre sem korábban, sem pedig a későbbi udvari lelkészek esetében nincs példa. Csulai tehát örökölte Geleji udvari papságát, de elődjének valamifajta további jelenlétében, hiszen tudjuk, hogy Geleji ortodoxus Transilvaniae episcopus ac ecclesiae Albensis antistes címmel illetti magát, vagyis a fehérvári gyülekezet előljárója is a püspöki tisztsége mellett.³¹ Csulai György az eddigiekhöz képest más szerepet játszik. Tarnóc Márton úgy gondolta, hogy elődeihez képest ő az egyházkormányzatban betöltött szerepe folytán, vagyis püspöki hatalmánál fogva játszhatott ilyen fontos szerepet.³² De ahogy a fentebbiek alapján nyilvánvaló, ő sok mindenben az eddigiektől eltér, az egyik ilyen fontos elem a származása. Nemes családból származóként, udvari prédikátor, majd később püspöki hatalmánál fogva egy sor olyan bel- és külpolitikai kérdésben megkérdezi a véleményét, amiben elődeinek nem, ezekről majd részletesebben alább.

Udvari lelkészségéről Szalárdi János Krónikája³³ sem sok mindent örökített meg, ugyanakkor az 1642. évi zsinati határozatok szerint az Erdélyi Református Egyházban a püspök, néhány esperes és az udvari papok tartoztak egy kisebb csoportba, ami pl. ruhaviselésben is megkülönböztette őket a többiekétől.³⁴ 1646-ban pedig a szatmári nemzeti zsinaton mintegy 24 egyházi személy képviselte az erdélyieket, ebből a püspök mellett három udvari pap volt.³⁵ Lelkeszi feladatairól kevésbé értesülünk, az tudott, hogy az öreg fejedelem halálos ágyánál is ott volt.³⁶ 1650. január 20-án választották meg püspökké. De ő már udvari papsága kezdetétől Geleji mellett politikai feladatokat látott el, 1636-ban és később is gyakran látjuk mediátori szerepben. Ekkor az I. Rákóczi György megbízásából tárgyaló, „*Kemény Jánosból, Haller Istvánból, Farkas Ferenczből, Fodor Ferencz szászvárosi*

²⁸ Szabó 2012. 1139.

²⁹ Bod Péter 1766. 90–95.

³⁰ RNLK KvLt KvSzám 21b/II. 369.

³¹ Heltai 2005. 155.

³² Tarnóc 1978. 112.

³³ „1648. október 4. a fejedelem igen megnehezedett volna... vevén eszében halálos súlyos betegségét, testamentumát is elvégezte vala, die 11 octobris inkább csak keresztényen tanítóval, Csulai György akkori püspökkel, aki azelőtt udvari prédikátora is vala sokáig, és Medgyessy Pállal, akkori udvari papjával maradni kívánkozzván, azoknak üdvösséges szép vizsgálatásokat nagy figyelemmel és ábitatosan hallgatván üdvösséges buzgó imádságokkal, könyörgésekkel magát erősgetvén, készítgetvén... azon napon reggel 11 órakor szép csendes kimúlása által az élők társaságából kiköltözött vala az életének 55., fejedelemségének pedig 18. esztendejében...” Szalárdi 1980. 291.

³⁴ Nagyenyed, 1642. június 29. A zsinat határozatai. „6. Ha valakik olyan ruhát öltenének magukra, amely nem illik egyházi személyekhez, vagyis sehyemből valóit, vagy olyant, amelynek a színe vagy csillogása ehhez hasonló, illetve nyest-süveget bordanának, amelyet csak a püspök, az udvari prédikátorok és néhány jeles esperes borbát, azt az előjárók fosszák meg ezektől, a tettesek pedig törődjenek bele a süveg elvesztésébe.” Erdélyi református zsinatok iratai I. 136., 138.

³⁵ 1646. június 10. Szatmárnémeti nemzeti zsinat. 24 erdélyi lelkész vett részt rajta, Geleji mellett Csulai, Medgyesi Pál és Keresztúri Pál. Erdélyi református zsinatok iratai I. 150.

³⁶ Ld. 33. jegyzet.

*királybíróból és Csulai György udvari prédikátorból álló nagykövetség hozta a vezér tudomására az október 30-án*³⁷ megtárgyalandókat,³⁷ majd Bethlen Istvánnal is tárgyalásokat folytattak. A feladatot sikeresen abszolválták. Közel húsz évvel később Kemény János és II. Rákóczi György között közvetített immár püspökként. Azt tudjuk, hogy 1653-ban Kemény segített egykori iskolai professzorának,³⁸ és a nagyon jó kapcsolatról Kemény levele is árulkodik.³⁹ Három évvel később pedig Kemény János egyik tisztségéről, vélhetően az ország generálisságáról való lemondása kapcsán került elő Csulai György püspök szerepe.⁴⁰ 1657/1658-as szerepével részletesen foglalkozik Szabó András Péter,⁴¹ aki szerint épp-hogy a Rákócziak mellett állt, szemben Barcsayval, tehát nem egészen úgy történhetett, ahogy a kortárs Georg Kraus írt róla: „1658. december 16-án Csulai a magyar püspökök levelet írt Barcsaynak, melyben emlékeztette őt hajdani Rákócziinak tett esküjére ... Levelén nemcsak a fejedelem, hanem valamennyi főúr is elcsodálkozott. Csulai ugyanis mindvégig az események kezdetétől fogva nem csak ellensége volt Rákócziinak, hanem maga is beállott üldözői közé és evégből sok utazást tett. Azt mondják, hogy pénzt fogadott el s az aranyak fényessége megártott a szemének.”⁴² Ugyanakkor a mellékletben feltüntetett fejerdi (Kolozs vm.) portio zálogbirtokként való megszerzéséhez legalább 1300 tallérra volt szükség, melyet a feleségével Tisza Erzsébettel együtt bírt ezután. Ismeretes az is, hogy a püspök adósságainak ügye 1679-ig húzódott,⁴³ azonban itt kell azt is megjegyezni, hogy a református egyház Fejérdén szintén rendelkezett portióval, nem tudjuk azonban pontosan, hogy esetleg ez is beletartozhatott a fent említett adósságba.

Ahogy az alábbiakból kitűnik, Csulai udvari lelkész korában, de püspöksége idején is részt vett a nagypolitikában, sokkal inkább, mint akár udvari lelkész társai, vagy akár püspök elődei, az is igaz, hogy az időszak is mindennél nehezebb időszakot jelentett Erdély történetében.

A püspökségig jutó Geleji Katona István s Csulai György mellett Medgyesi Pál, Keresztúri Bíró Pál is udvari lelkészek voltak. Mindkettő szerepe eltér a fentebb említettekétől. Csulaival együtt működött udvari papként Medgyesi Pál. 1638 szeptemberétől lett I. Rákóczi György udvari lelkésze. Lelkesen karolta fel a puritanizmus eszméit, s a vele egyetértő Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony pártfogása segítségével terjesztette a puritanizmus elveit a mindennapokban is, az egyik legfontosabb gondolatot ő maga így fogalmazta meg: „*a búzátlan, boratlan helyeket jó, ha ki borral, búzával segíti: de legjobb midőn az*

³⁷ Lukinich 1910. 487.

³⁸ „Ezután fejevári scholában adattattam, az holott tudós, böcsületes academicus mesterim voltak, többek közt egy Geleji István, ki püspökségben hala meg; ez pap felől nagy dicsőretek emlékezetet hallottam azután, noha ellenkező vallású volt, amaz nagy Pázmán Péter kardináltól is; derekasban Csulai György mostani püspök. Szállásom is egy ideig akkori püspök Keserői Jánosnál volt, azután az mesterekkel, professorokkal egy fogadott asztalon voltam, azután külön is.” Kemény–Bethlen 1980. 36–37.

³⁹ 1653. május 24. Kemény János II. Rákóczi Györgyhez: „Gyulai György apámnak (apósomnak) Gáldon van négy embere, noha hallók egy atyafiát praetendensnek, de ha leszen is, talán kijűzethetni. Joga Andrásnak Akna nevű faluban portiója.” P. Szathmáry 1871. 66.

⁴⁰ 1656. május 11. Kemény János II. Rákóczi Györgyhez, szolgálatból való elbocsátását kéri. Erre válaszol II. Rákóczi György Keménynek: „Az mi az kegyelmed búcsuzását illeti, arrul egyéb választ nem mondott Csulai uram, hanem az kegyelmed betegségeit causálta; ugy is látszik nekünk, az micsoda egészséggel birunk mi az mely országos dolgok elviselésében, kegyelmed is bír olyhal hivatalának, ki kevés munkával jár, el viselésében.” 1656. május 26-án Kemény Csulainak írja, hogy közvetít közte és a fejedelem között. P. Szathmáry 1871. 91., 93., 96.

⁴¹ Szabó 2012. 1138–1139.

⁴² Kraus 2007. 412.

⁴³ Sipos 2000. 23.

vetésnek szőlőművelésnek mesterségére tanítja meg’.⁴⁴ Medgyesi volt az, aki a leírások szerint leginkább lelki gondozói feladatokat látott el, de híresek voltak prédikációi is. A legfontosabb állami ügyekben is kikérte véleményét öreg Rákóczi György fejedelem is, akinek halálát követően az özvegy fejedelemasszonnyal tartózkodott Fogarason, majd Gyulafehérvárra, s később is vele távozott Erdélyből. Szalárdi János szerint Bethlen István, az öreg Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond felett is ő mondta a temetési prédikációt.⁴⁵ Szerepével, a családhoz fűződő kapcsolataival nagyon sok tanulmány foglalkozik, elég ha Luffy Katalin, Imre Mihály és mások munkásságára gondolunk.⁴⁶ 1650 tavaszán Nagybányán lett lelkész, végül 1651 őszén visszatért Lorántffy Zsuzsanna körébe Sárospatakra. Halálának ideje bizonytalan, de 1663 táján történhetett.⁴⁷

Geleji püspöksége alatt fellépett az angol puritanizmus magyar képviselőivel – köztük Tolnai Dali Jánossal és a már fentebb említett Medgyesi Pállal – szemben is. Tolnai Dali János rokonságban állt Gelejével, felesége nagybátyja volt ugyanis a püspök. Miután 1638-ban hazatért és a következő évben tavasszal reverzalist adott, ezután foglalhatta el a sárospataki kollégium rectori hivatalát. Nagyon sok újítást léptetett életbe, majd a nagy ellenszenvvel szemben 1642 végén a miskolci lelkészséget választotta. Innen távozva lett az ifjabb Rákóczi fiú udvari papja, majd az ő ajánlására 1644-ben tokaji első pap lett, majd esperes az abaúj-tornai egyházmegyében, ahonnan a szatmárnémeti zsinat felfüggesztette 1646-ban. Ezután állás nélkül tartózkodott Rákóczi Zsigmond udvarában 1649 nyaráig, midőn újból elfoglalta a sárospataki rektorságot, melyben most már háborítatlanul működött, míg 1656 tavaszán lelkész lett Tarcalon, itt is hunyt el 1660-ban.⁴⁸

Velük párhuzamosan működött tanítóként, majd udvari papként Keresztúri Bíró Pál, akit 1634-ben hívott meg I. Rákóczi György gyermekei mellé.⁴⁹ Keresztúri konfirmálta a két fejedelmi ifjút, Györgyöt és Zsigmondot, majd 1640-ben az ifjabb Györggyel valószínűleg kiment Váradra. 1642-ben már az „*ifjabb urunk őnagysága papja*”-ként említik a számadásokban.⁵⁰ I. Rákóczi György halálát követően pedig II. Rákóczi György udvarával újra Gyulafehérváron élt, ahol 1650-ben Csulai Györgyöt püspökké választották, Medgyesi Pál pedig, mint fentebb említettem, eltávozott az udvarból, így ő lett a fejedelem első udvari papja.⁵¹ A fejedelmi család melletti különleges szerepéről, lelkigondozói alkatáról részletesen olvashatunk Dienes Dénes tollából.⁵² Mint ismeretes, 1655-ben hunyt el és temettette el a fejedelem a gyulafehérvári templomban.

Az udvari papok megbecsültségének egyik jele volt fizetésük nagysága is. Az udvari papok konvenciói közül csupán Csulai György maradt fenn 1634-ből, akinek eszerint csak a készpénzfizetése 300 forintot tett, csakúgy, mint Geleji Katona István püspöké.⁵³

⁴⁴ Balogh 1995. 191.

⁴⁵ Szalárdi 1980. 285., 291. l.d. mint feljebb Csulainál. „*Medgyessy Pál Istennek nagylelkű szolgája, mind a fejedelem teste és mint azelőtt eszféndővel gróf Bethlen István s utolban méltóságos Rákóczi Zsigmond utolsó tisztességét megadásakori prédikálásiban derekasan is megpróbáltáta vala mint, azon prédikációi szem elejében ki lévén bocsátatván, aki akarja meglát-batja.*” Uo. 307.

⁴⁶ Luffy 2001.; Luffy 2005.; Petrőczy 2004.

⁴⁷ MPEL 1837. címszó. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1837>

⁴⁸ Heltai 1994. 95–100.

⁴⁹ Petrőczy 2005. 403–404.

⁵⁰ RNLK KvLt KvSzám 23/X. 45.

⁵¹ Dienes 2001. 147.

⁵² Uo. 105–138.

⁵³ RNLK ENML Fejedelmi udvartartás iratok (Socoteli princiare Nr. 950.) 1r–2r.

Összehasonlításként: 1653-ban Lorántffy Zsuzsanna udvarában, Patakon 280 forint volt az udvari lelkész éves fizetése,⁵⁴ Csulai Györgynek pedig 100 forint készpénz 1631-ben Udvarhelyen.⁵⁵

Összegzésül elmondhatjuk, hogy nagyon különböző társadalmi háttérrel érkeztek ugyan a Rákócziak udvari papjai, s nem egyforma kihívás elé állította őket az udvari élet. Mindegyikükről elmondható, hogy peregrináció után kerültek az udvarhoz, de kinek-kinek más és más volt az erőssége, a közös bennük talán az, hogy patrónusaik jóvoltából ebben az időszakban köteteket jelentethettek meg. Életútjuk további folytatása is több irányba mutat, közülük Geleji Katona és Csulai György az erdélyi református püspöki széket foglalták el, Keresztúri Bíró Pál e tisztségében halálozott el,⁵⁶ Tolnai Dali János mezővárosi lelkész lett és Medgyesi Pál pedig Lorántffy Zsuzsanna udvarában is szolgált.

⁵⁴ Szilágyi 1872. 100.

⁵⁵ 1631. június 21., Nagyenyed: „Elsőbben is pedig Udvarhelyre collocálá Csulai Györgyöt, mostani enyedi praedicatorot, ki négy esztendeig ott igen hasznoson és dicséretesen forgolódott, és sok embereket s egynehány ecclesiákat lucrificit Domino. Rendelt volt őkegyelmének paratam pecuniam fl. 100 a sófalvi aknáról, bort az rebonfalvi [!] dézsmáról urn. 4, búzáat a kassai dézsmáról cub. 25, de midőn meg nem érte volna azokkal esztendei szükségét, supplicála őfelségének, hogy valamivel jobbitsa salariumát, melyre kegyesen resolválván magát, megparancsolta volt az Udvarhely városbeli tisztviseleőknek, hogy mind pénzét, borát, búzáját jobbitsák s zabot is rendeljenek neki a várból.” Erdélyi református zsinatok iratai I. 69.

⁵⁶ Kolozsvárott 1655. február 4-én: „Keresztúri Pál uram Rákóczy Ferenc urunk őnagysága pedagógussá? -ként szerepel a számadáskönyvekben. RNLK KvLt KvSzám 28b/IV. 64.

1. melléklet

1631. december 2.	<i>Tonaj János Urunk őnagysága papja</i>	vacsora
1631. december 2.	<i>Keserű uramnak az püspököknek pro personae 10</i>	
1637. karácsonya	<i>Csulai György udvari prédikátor</i>	saját konyha
1638. november 27.	<i>Meggyesi Pál uramnak prédikátora</i>	ebéd
1638. november 27.	<i>Kereztúri uram számára</i>	
1641. június 4.	<i>Czulaj uram számára gazdálkottam tisztességesen</i>	
1642. február 28.	<i>Kereztúri Pál uramnak őnagysága prédikátorának</i>	
1642. február 28.	<i>Kereztúri Pál uram kocsissának</i>	
1647. június 29.	<i>Medgyesi uram számára persona 8</i>	
1647. június 29.	<i>Czulay uram számára</i>	
1647. november 30.	<i>Kereztúri és Papai uramnak</i>	vacsora
1647. február 13.	<i>Medgyesi uramnak</i>	
1647. február 13.	<i>Urunk papja kocsissának</i>	
1648. szeptember 16.	<i>Kereztúri Pál számára 4 personára</i>	ebéd
1649. november 30.	<i>Kereztúri Pál uram számára</i>	ebéd
1655. február 6.	<i>Kereztúri Pál uram Rákóczy Ferenc urunk őnagysága pedagógussá</i>	

Az udvari papok a kolozsvári szállásosztói jegyzékről készült számadásokban.⁵⁷

⁵⁷ RNLK KvLt KvSzám 18b/XI. 40., 50.; KvSzám 21b/VI. 53.; KvSzám 23/VII. 164.; KvSzám 23/X. 45., 47.; KvSzám 25a/I. 332., 393–394., 447., 449.; KvSzám 25b/VI. 685.; KvSzám 26/VI. 70.; KvSzám 28b/IV. 64.

2. melléklet

1659. július 18. (feria tertia proxima post diem divisionis apostolorum)⁵⁸

[274] Impignoratio portionis in possessione Fejerd et comitatu Colosiensi existentis per generosum Martinum Boldouai de Varad Reuerendo Georgio Czulai et Elisabethe Tiŕa consors sunt in Tall 1300 // –.

[275] Nos requisitore liberarum et liberalium instrumentorum Sacristia sive conservatorio Capituli Albensis Transylvaniae repositarum et locatarum at aliarum quarum libet iudiciarum de liberationum legitiorumque mandatorum Principalium executores damus pro memoria per praesentes quod reverendus et clarissimus dominus Georgius Csulai universarum ecclesiarum orthodoxam religionem profitentium in Transylvania episcopus ac ecclesiae Albensis pastor primarius, ac generosa domina Elisabeth Tiŕa consors sua ab una, generosus item Martinus Boldvai de Varad partibus ab alia coram nobis personaliter consituti. Idem Martinus Boldvai matura primum exacta intra se deliberatione praehabita sponte et libere proprio vivae vocis suos ministratio consensus est, pariter ac retulit in hunc modum: Quamodo superioribus non ita diu proxime retroactis temporibus dum celsissimus princeps dominus Georgius Rakocius secundus bellum infaustissimum contra inclutum Poloniae Regnum suscepisset generosus Gabriel Bodogh de Varad frater suus dilectissimus in diram Tartarorum incidisset captivitatem ubi pro nunc etiam gravissimis cruciaretur afflictionum generibus ex qua non aliter nec secus nisi deposita prius mille trecentorum tallerum iusti ponderis summa eliberandi haberet facultatem. Cum antem praefatam summam capitalem, idem Gabriel Bodogh proprio ex caere deponere nequaquam valeret, ideo iura sua portionesque possessionarasque dominio suo existentes impignorandi gratia fidei eiusdem Martini Boldvaj commisisset qua omnia litterae ejusdem ex regno Tartariae eidem exaratae ac transmissae nobisque in specie exhibitae testabantur. Quocirca in eliberationem capituli toties fati Gabrielis Bodogh jam repetitus Martinus Boldvai, totalem et integram portionem praelibati Gabrielis Bodogh possessionaram in possessione Fejerd et comitatu Colosiensis existente habitam simul cum cunctis suis utilitatibus et [276] pertinentiis et quibuslibet terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenitis, dumetis, sylvis, nemoribus, virgultis, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter veto quarumlibet, utilitatum, et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ⁵⁹ad eandem de jure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Domino Georgio Csulai et Dominae Elizabethae Tiŕa consorti suae, ipsorumque heredibus ac posteritatibus imo etiam legatarius utriusque sequus universis in et pro mille trecentorum tallerum coram nobis in ducatis aureis ac talleris iusti ponderis per eosdem Georgium Csulai et Elisabetham Tiŕa consortem suam depositorum ac per jam fatum Martinum Boldvai totaliter perceptorum summa certis sub modis et conditionibus infranotatis impignorasset et condidisset super quibus talem celebrassent compositionem quam hungarico ideomate praesentibus inferendam duximus pro ut sequitur.

⁵⁸ MNL OL F 2. XIII. Prot. 274–278.

⁵⁹ ad easdem et idem de iure

Mivel az elmúlt lengyelországi szerencsétlen táborozáskor Váradon lakó nemzeti Bodogh Gábor uram is többek között az tatárok kemény rabságában esett szanczának summája ezerháromszáz tallér, mely summa pénz felől nemzeti Boldovai Márton uram püspök Csulai Görgi uramékat őkegyelmeket találván megh, és ennehányszori törekedésre őkegyelmek noha majd magok meghfogyatkoztatásával mindaz által ígért volt anynye summa pénzt miü okáért vön fel meghnevezett nemzeti Boldovai Márton úram tizenhárom száz tallérokat aranyul és tallérol nemzeti és tiszteletes Csulai György uramtól és TiBa Ersébeth asszonyomtól Váradon lakó nemzeti Boldogh Gábor uram szanczára és az tatár rabságából való kiszabadulására, mivel mostan oly kemény rabságban tartatik, hogy több kínzások között orrának, füleinek elvágatásokkal fenyegetettnek, melyről való írását, kit TatárOrszágból küldött Boldovai Márthon urunk őkegyelmének az püspök [277] uramnak adá mi előttünk pro futura cautela. Mely ezer háromszáz tallérokért veté őkegyelme zálogban az Boldogh Gábor uram Colos vármegyében Fejerd nevű faluban való jószágát cum cunctis suis utilitatibus ac pertinentiis emolumentisque tam internis, quam externis mind az mostani minden nemű mezei veteményét is oda engedvén, az lábas marhákon és az méheken kívül mind azáltal két kosár anya méheket adván őkegyelmeknek az méhek közzül. Az jobbágyok, ha mivel adóssok Boldogh Gábor uramnak, tartozzanak contentálni őkegyelmét. Ezt is hátra nem hagyván, hogy mivel annuatim száz kősoval tartoztanak az egész jószággh úgy hogy Váradra kiszállícsák, melyet két esztendőök alatt nem effectuáltak, noha ugyan most kívánta Boldovai Márton uram, hogy az két esztendőre való restantia kétszáz kősót kiszállícsák, az püspök uram és püspökné asszonyom sollicitálásokra, kérésekre az sónak százát őkegyelme az püspök uramék tekintetekért meghengedé az száz kősót penigh vagy kiszállícsák, avagy mint Váradon az só jár az szerint adgyák meg az árrát. Mely jószágot ugyan most Boldvai Márton uram kezekhez bocsátá püspök uramnak és püspökné asszonyomnak őkegyelmének per manus mi előttünk ilyen formán bevala penigh Boldvai Márton uram az pénzt, hogy ha az Bodogh Gábor uram [278] szanczában mind oda kelletik adni az ezer háromszáz tallérokat oda adgya és az megh nevezett fejerdi jószágot anyyeban bírják őkegyelmek, ha penigh meghtanálnván asz szanczban maradni és az pinz reá nem kelne az szanczra, az maradék pénzt vissza adgya őkegyelme püspök uraméknak. Ezt is hátra nem hagyván, hogyha Isten kiszabadíttya Boldogh Gábor uramot az rabságghból magát be hozza ide Bodogh Gábor uramot Boldovai Márton uram az cáptalanban mi előnkben, és maga is elő nyelvével ez szerént fateállja őkegyelme püspök uram és püspökné asszonyomnak őkegyelmeknek immár meghírt fejerdi jószágát, és őkegyelmek két ághon való posteritásinak és legatariussinak redemptibiliter addito etiam ha mi ideghen jobbágyokat medio tempore szállítanának püspök uram és asszonyomé az most impignorált jószágghban, azokat tempore redemptionis szabadossan mind őkegyelmek mind penigh az őkegyelmek posteritások onnét elvehessék és ha mit építenének is azon földön szabadossok legyenek azzal is, ha elviszik, hordgyák onnét az épületeket avagy pénzen adgyák el. Pro ut de posuerunt levavit item impignoravit vendiditque et per manus assignavit coram nobis harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum feria tertia proxima post diem divisionis apostolorum Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo nono.

Annamária Jeney-Tóth

Some Thoughts on Court Priests and Their Roles in the Rákóczi Era (1630–1655)

In this study, I first analyse the population of the court and in that, the notion of the court preacher; and then I present, through the life of some former court preachers, what sociological background and qualifications the preachers here should have had, and what expectations had been there towards them. (The monarchs of Transylvania belonged to the Protestant confessions from 1604 till 1690, although this did not apply to all but most of their family members.)

How did this change by the Rákóczi era? In what do and do not István Geleji Katona, Pál Medgyesi, György Csulai, János Dali, and Pál Keresztúri Bíró resemble their predecessors? Did their role change between 1630 and 1660 as opposed to the era of Gábor Báthory – Gábor Bethlen – Catherine of Brandenburg? This study aims to find the answers to these questions.

Források

Levéltári és könyvtári források

Batthyaneum	Batthyaneum Könyvtár, Gyulafehérvár Helyben maradt iratok.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
E 190	Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. Archívum familiae Rákóczi.
F 2	Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla.
F 12	Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus.
RNLK	Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Fiókja (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României)
ENML	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. Fejedelmi udvartartás iratok. (Socoteli princiare Nr. 950.)
KvLt KvSzám	Kolozsvár város Levéltára. Számadáskönyvek.

Nyomtatott források

Bod Péter 1766.	Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok. [Szeben, 1766.]
-----------------	--

Forráskiadványok

Abafi 1883.	Abafi Lajos: Naplókönyv 1632-ből. I. In: Történelmi Tár, 6. (1883) 3. sz. [Magyar Történelmi Tár, 3. sorozat, 6. k.] 519–542.
Balogh 1995.	Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Válogatta és az utószót írta: Balogh Judit. Bp.–Kolozsvár, 1995.
ErdKirKv DVD	Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek. Szerk.: Gyulai Éva. Bp., 2005.

- Erdélyi református zsinatok iratai I. Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Ősz Sándor Előd, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/1.)
- Kemény–Bethlen 1980. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva. Bp., 1980. (Magyar Remekírók)
- Kraus 2007. Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608–1665. Kiad.: Vogel Sándor. Csíkszereda, 2007.
- Szalárdi 1980. Szalárdi János: Síralmas magyar krónikája. Kiad.: Szakály Ferenc. Bp., 1980.

Szakirodalom

- Barcza 1980. Barcza József: Bethlen Gábor a református fejedelem. Bp., 1980.
- Dáné 2014. Dáné Veronka: „Hogy összes örököseiket ... mindenki becsülje” – Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről. In: Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 17.) 59–73.
- Dienes 2001. Dienes Dénes: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Sárospatak, 2001.
- Heltai 1994. Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Bp., 1994.
- Heltai 2005. Heltai János: Geleji Katona István, mint udvari prédikátor. In: Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század). Szerk.: Szabó András. Bp., 2005. 149–163.
- Jeney-Tóth 2008. Jeney-Tóth Annamária: Udvari papok és lelkészek, valamint a püspökök az erdélyi fejedelmi udvarokban a kolozsvári számadások tükrében (1605–1649). In: Egyháztörténeti Szemle, 9. (2008) 4. sz. 61–72.
- Jeney-Tóth 2012. Jeney-Tóth Annamária: „...Urunk udvarnépe” – Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelem idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debrecen, 2012. (Speculum Historiae Debreceniense 11.)
- Luffy 2001. Luffy Katalin: Medgyesi Pál és prédikációi. Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában. In: Irodalomtörténet, 82. (2001) 2. sz. 186–208.

- Luffy 2005. Luffy Katalin: „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom” – A nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben. In: A történetmondás rétegei a kora újkorban. Szerk.: Gábor Csilla. Kolozsvár, 2005. (Sapientia Könyvek 35.) 35–74.
- Lukinich 1910. Lukinich Imre: Bethlen István támadása 1636-ban. V. és befejező közlemény. In: Századok, 44. (1910) 6. sz. 477–494.
- MPEL Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (Az 1977. évi kiadás alapján a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus könyvtárából.)
- Nagy 1940. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. Kolozsvár, 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek 115.)
- P. Szathmáry 1871. P. Szathmáry Károly: A Gyerőmonostori B. Kemény-család idősb, fejedelmi ágának okmánytára – Közügyek. In: Magyar Történelmi Tár, 3. (1871) 6. sz. [2. sorozat, 6. (18.) k.] 3–198.
- Petróczi 2004. Petróczi Éva: XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe. In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk.: Bitskey István, Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár 31.) 473–486.
- Petróczi 2005. Petróczi Éva: Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztlőjén 1647-ben. In: „Idővel paloták...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Il-dikó. Bp., 2005. 399–411.
- Sipos 2000. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736). Kolozsvár, 2000. (Erdélyi Tudományos Füzetek 230.)
- Sipos 2014. Sipos Gábor: Jobbágy papok? – Tűnődések az erdélyi református lelkészcsaládok 17. századi jogállásáról. In: Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 17.) 75–84.
- Szabadi 2014. Szabadi István: „Keresik sokan régi leveleiket” – A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban. In: Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense 17.) 85–96.
- Szabó 2012. Szabó András Péter: „De profundis” – Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. In: Századok, 146. (2012) 5. sz. 1085–1160.

- Szilágyi 1872. Szilágyi Sándor: Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz. Bp., 1872.
- Tarnóc 1978. Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi korában. Bp., 1978.

Nagy Dóra

Bornemissza Anna egyháztámogató tevékenysége*

„Isten az én reménységem, az kinek kezében minden biradalam, az ki megalázhat s fel is magasztalhat, megszorít s meg is vigasztalhat...”¹ Bornemissza Anna, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem felesége ezekkel a sorokkal indította az Erdélyre vonatkozó számadásokat tartalmazó gazdasági naplóját. Az idézet egyértelműen kifejezi Apafiné mély vallásosságát. Életében számos csapás érte. Először férje került a krími tatárok fogságába II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának idején, ami hatalmas terheket rótt az asszonyra. Amikor évekkel később Apafi hazatért, a fejedelemség igazgatásának terhével és az egymás után születő gyermekeik sorozatos elvesztésével kellett megbirkózniuk. Közülük a felnőttkort egyedül a későbbi fejedelem, II. Apafi Mihály érte meg. Bornemissza Anna leveleiből kitűnik, hogy élete tragédiái során mindig Istenben keresett megnyugvást, így tudta ezeket a sorscsapásokat is elfogadni. Nem lehet véletlen tehát, hogy Erdély első asszonyaként nemcsak azért vállalta fel a patróna szerepet, mert kötelessége volt, hanem azért is, mert belső indíttatása is volt rá. Jó például szolgálhatott neki I. Rákóczi György fejedelem felesége, Lorántffy Zsuzsanna is, akinek az udvarában nevelkedett. Bornemissza Anna hol egyedül, hol férjével közösen több olyan intézkedést, adományt tett, mellyel a református egyházat és iskolákat támogatta.

Református iskolák és diákok támogatása

Az egyháztámogatás köréből kiemelkedik a különböző református iskolák segítése. A fejedelemszony saját uradalmaiban hathatósabban tudta patronálni az iskolákat. Ezek között kiemelt helyet foglalt el a fogarasi iskola, melynek történetéről és működéséről az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban őrzött forrásoknak és Fejér Tamás alapos kutatásainak köszönhetően igen sokat tudunk. Fogaras speciális státusszal bírt az Erdélyi Fejedelemségen belül, úgynevezett liber baronatus volt; egyedi adózással, saját joghatósággal rendelkezett, birtokosa – a református konzisztórium mellett – a terület egyházi felügyeletével is bírt.² Ezt az uradalmat általában a mindenkori fejedelemszony kapta meg, Bornemissza Annát 1663. október 23-án iktatták be a birtokba.³ Fogarason Lorántffy Zsuzsanna nyomdokaiba lépve Apafiné is kiemelten támogatta a feltételezhetően középkori gyökerű iskolát. Az iskola vezetője a rektor, vagyis az iskolamester volt, aki gyakran a templomban is prédikált.⁴ Az egyházközség feladata volt az iskolamester Fogarasra költöztetését, valamint „*az ottani berendezkedésüikkel kapcsolatos költségeket*”⁵ rendezni. A magyar iskolamester és prédikátor fizetését nagyrészt a fejedelemszony, mint birtokos határozta meg, és nagymértékben hozzá is járult. Jövedelme a város lakói által

* A *Reformáció Közép- és Délkelet-Európában* c. konferencián (Eperjes, 2017. december 4–7.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Szádeczky (szerk.) 1911. 5.

² Fejér 2012. 129.

³ Szilágyi (szerk.) 1888. 249.

⁴ Fejér 2010. 108.

⁵ Uo. 129.

fizetett pénzbeli összegből, a diákok tandíjából, a patrónus részéről a várból juttatott természetbeni járandóságából, valamint egyéb juttatásokból (pl. a piacon eladott bármilyen fából befolyt vámpénzből) állt. Szállást és ellátást is kellett számára biztosítani.⁶ 1666-ban az iskolamesternek a várból járó fizetése 32 urna bor – 1662-ben még csak 25 urna –, 8 köből búza, egy verő disznó volt, melyet negyedévente, vagyis kántoronként kapott meg. Ezen felül további juttatások is megillették, pl. a temetésen járó összeg 2/3-a.⁷ Összehasonlításképpen a huszti iskolamester fizetése az 1671. évi számadás alapján 40 forint készpénz – szintén 40 forint készpénz járt a prédikátornak –, 8 köből búza, 2 verő disznó, 80 libra turo, 8 bárány, 6 kósó.⁸ A harmincadokból látták el a brassai magyar papot, aki évente 50 forintot, míg az iskolamester 25 forintot kapott.⁹ A készpénz mellé járó természetbeni juttatás a helyi adottságoknak megfelelően eltérhetett.

A fogarasi iskolában színvonalas oktatás folyt. Ennek fenntartásához azonban az iskolamester már nem volt elegendő, ezért 1682-ben a fogarasi református konzisztórium a fejedelemszonyhoz fordult. Arra hivatkozva, hogy az iskolában megszorodtak az apró gyerekek, preceptor, vagyis segédtanító kirendelését, fizetésének támogatását kérték. Az ő feladata lett a kisebbek ábécére, syllabizálásra, olvasásra tanítása, míg az iskolamester a nagyobbakkal ismertette a latin grammatica, syntaxis, poézis, rhetorica rejtelmét.¹⁰ A fejedelemszony természetbeni jövedelemként négy kis köből búzát, egy makkra hízott dézsma sertést és két sajtot adott a segédtanítónak, de azt is megjegyezte, hogy „*voltanak volna itt öreg deákok, akik gyermekeket taníthatnak volna.*”¹¹ Négy évvel később a fogarasi eklézsia kurátorai ismét preceptorért és annak fizetéséhez való hozzájárulásért könyörögtek.¹² Az udvarbíró ugyanis az elmúlt két évben nem szolgáltatta ki a természetbeni járandóságot, és így hiába adta meg a város a maga részét a segédtanító fizetéséhez, az nem volt elég a felfogadására. A fejedelemszony megígérte, hogy eljár az ügyben, de ismételten kioktatta a kurátorokat: „*noha mint ennek előtte is írtuk; voltak itt az Apró Deák gyermekek tanítására öregebb Deákok, kiknek kiadatik mind rendbéli Praebendájok, mind mesternek, mind másra.*”¹³ Az intellektus végül hatott, mivel valóban a diákok közül választottak segédtanítót.

A pontos szervezés ellenére néhanapján előfordultak a járandóság kiadásában kisebb fennakadások. 1663-ban Csengeri István rektor jelentette a fejedelemszonynak az iskola fogyatkozásait, aki elrendelte az udvarbírónak, Boér Istvánnak, hogy szolgáltassa ki az iskolamesternek a vásári vámpénz őt illető részét, valamint keríttesse be az iskola épületét sövényvel vagy boronával.¹⁴

Bornemissza Anna az iskola működése mellett nagy gondot fordított a fogarasi alumnus diákok ellátására, őket ösztöndíjjal támogatta. Már Lorántffy Zsuzsanna is rendelkezett néhány növendék ellátásáról. Ezek magyar diákok voltak, akiknek kezdetben egy,

⁶ Uo. 133.

⁷ Uo. 137.

⁸ A datálás bizonytalan, az 1676. vagy 1677. évi conventiók kimutatásáról lehet szó. A természetbeni juttatásokat nem tüntették fel!

⁹ Thallóczy 1878. 420.

¹⁰ Fejér 2010. 141.

¹¹ ErdRefLt FogRefLt Fasc. 1. nr. 23.; Fejér 2010. 141.

¹² KvAKt Ms. U. 989. 1686. szeptember 5.; Fejér 2010. 142.

¹³ ErdRefLt FogRefLt Fasc. 1. nr. 24.; Fejér 2010. 141–142.

¹⁴ ErdRefLt FogRefLt Fasc. 1. nr. 8.

majd két forint járt évente, valamint egy köből búza és egy sajt.¹⁵ Ezért szolgálattal tartoztak a várban. A diákok étkeztetése nagy terhet jelenthetett. Erre nemcsak az iskolamesterek szinte rendszeresnek mondható, segélyt kérelmező leveleiből következtethetünk, de a fogarasi református konzisztórium által kiadott rendeletből is. Fogaras mezővárosában ugyanis kötelezővé tették mindenkinek, hogy negyedévenként egyszer négy diák étkeztetéséről gondoskodjon. Erről lista készült, ami alapján néhányan részleges, mások teljes kedvezményt kaphattak anyagi állapotukat figyelembe véve, amit a listán külön is jelöltek.¹⁶ 1668-ban a fejedelemszony arra is utasította Boér István fogarasi provizort, hogy „*a scholabeli gyermekeknek pedig csináltasson köntösöket.*”¹⁷

Bár a fogarasi magyar iskoláról tudjuk a legtöbbet, a részadatok alapján úgy tűnik, a fejedelemszony további birtokain, többek között Huszton is hasonló volt az eljárás, ami a támogatást illeti. Itt az alumnusoknak összesen 48 forint,¹⁸ ruhának való posztó, fejenként 6-6 bárány, 1-1 verő disznó, napi 4-4 cipő járt.¹⁹ A fejedelemszony bőkezűen támogatta az egyes kollégiumokat is. 1668 januárjában Zemplén vármegye református papsága kereste meg Apafinét, hogy a sárospataki iskola számára éves segélyt kérjen.²⁰ A gazdasági naplókban rendszeres nyoma van annak, hogy a kollégiumot a továbbiakban is támogatta pl. a harmincadokból vagy árendákból befolyt összegből. A Nagyenyedi Kollégiumban – ahol a Gyulafehérvárról elmenekült diákok és tanárok telepedtek meg – is gondoskodott a fejedelemszony ösztöndíjasokról. Kiskomáromi István, az iskola tanára levelében köszönte meg az iskola támogatását, és azt, hogy a diákok negyedévente az udvarban lakhattak és ott szolgálhattak. „*Hogy Nagyságod mind ennyi siralmas időkben is az Isten gyászbanborult Sionának javáért ez szegény Collegiumban levő Christus Jesus tanítványi kitsiny seregért ily buzgó szerelemmel vigyáz, nem lésszen elfelejtve az Egek Uránál.*”²¹ A nagyenyedi diákok támogatásáról Kocsárdy István tanár fejedelemszonyhoz írt levele is tanúskodik, aki 1667-ben nyolc alumnusa miatt fordult Bornemissza Annához.²² A fejedelemszony a Kolozsvári Kollégium növendékeinek évente 100 forintot rendelt az ottani akna jövedelméből. 1673-as utasításából az is kiderül, hogy ezt az összeget már két éve nem adták meg, így ekkor azt is pótolhatta.²³ Az 1680-as évek elején félévre adták ki a kollégium ellátására szánt összeget (korábban ezt havonta adták), ami általában 300 forint – vagyis évente 600 forint – volt kollégiumonként a diákok ellátására. 1683-ban pl. a következők szerint állt össze a Sárospataki Kollégium 600 forintos támogatása: a töröcsvári árendából 363 forintot, a prefektustól 150 forintot, a gyulafehérvári udvarbírótól 74 forintot, a költőpénzből pedig 13 forintot rendeltek ki számukra.²⁴ A gazdasági naplók tanúsága szerint a Gyulafehérvári Kollégium is rendszeresen részesült támogatásban. 1684 júliusában pl. a portusi harmincadból kaptak 300 forintot,²⁵ 1685 augusztusában az alumnusok

¹⁵ Szádeczky 1892. 631.

¹⁶ ErdRefLt FogRefLt Protocollum ecclesiae reformatae Fogarasiensis (1715–1772). 77–81.

¹⁷ Beke 1896. 48.

¹⁸ MNL OL F 439. nr. 79.

¹⁹ Uo. P 1239. 9. doboz. Huszti conventiók kimutatása, 1671. június 9.

²⁰ Thury (szerk.) 1906. 42.

²¹ KNLt Fond nr. 594. No. 996.

²² Thury (szerk.) 1906. 42.

²³ MNL OL F 12. XI. csomó. 107/a. 12. nr. 70.

²⁴ Szádeczky (szerk.) 1911. 433.

²⁵ Uo. 436.

ellátására a balázsfalvi uradalomból 100 köböl búzát is rendeltek.²⁶ Fennmaradt a kollégium seniorának, Buzinkai Györgynek két elismervénye is. 1685. augusztus 13-án arról nyilatkozott, hogy átvette a 300 forintot, amit Bornemissza Anna saját tárházából adtak ki.²⁷ 1687. április 12-én kelt nyugtája szerint a kollégium alumnusai számára, vagyis 40 főre átvett 50 forintot. Ez az összeg a fehérvári udvarbíró convictiója volt, ami még az 1676. évi elmaradásra vonatkozott.²⁸

Mint ahogyan az már Fogaras esetében is felmerült, Apafiné igyekezett a tanárok szállásáról is gondoskodni. Így például 1687. december 10-én Kiskomáromi István gyulafehérvári tanár Bornemissza Annához fordult, hogy az elhunyt Buzinkai György szállását megkaphassa, mert jelenlegi szálláshelyén „*a német katonaság miatt nincs biztonságban.*”²⁹

Az egyes iskoláknak nagyon fontos volt a támogatás, mert sokszor nem rendelkeztek önálló birtokkal, így bevételi forrásuk is csekély volt. A sóval vagy a sóból befolyt összegből a fejedelem és felesége a református egyházat és iskolákat is támogatta.³⁰ A kamara sóregálé jövedelméből a „*máramarosmegyei, szigeti, bosszú- és úrmeszei, buszfi protestáns lelkészek, valamint a szigeti, bosszúmeszei és técsői iskolák évenként összesen 7000 sókövet kaptak ajándékba*”,³¹ melyet a 18. században arra hivatkozva csökkentettek az elenyésző töredékére, hogy ez a fejedelmi pár, mint protestáns uralkodók magánadomány volt.

A peregrináció pártolása

A fejedelmi pár azt is felismerte, hogy az oktatás színvonalának fenntartásához elengedhetetlen a megfelelő képzettségű tanárok jelenléte az egyes iskolákban, így a peregrinációt is pártolták. Szentgyörgyi Beke György, a fogarasi iskola rektora 1666 májusában kötelezvényt adott arról, hogy a 300 talléros támogatásért cserébe hazatérése után prédikátornak vagy tanítónak „*adja magát*”.³² Miután megérkezett Leidenbe, a fejedelemszszonynak levélben számolt be az útról 1666 szeptemberében.³³ Ebből az is kiderül, hogy Debrecenből, Patakról és Beregszászból is tartottak vele magyarok, akiket – rajta kívül – igencsak megviselt a tengeribetegség. Erdélyi útítársa Köpeczi János udvari orvos volt. Egy másik peregrinusról is van adatunk a korszakból, Köleséry Sámuel 1681. április 17-én nyújtott be kérelmet „*holland egyetemeken tanuló fia támogatása iránt.*”³⁴

Könyvkiadási mecénatúra

A fejedelem és felesége patrónusi tevékenysége a könyvkiadásra is kiterjedt. Czeglédi István kassai prédikátor már 1665-ben kérte levélben a fejedelemtől, hogy támogassa

²⁶ Uo. 376.

²⁷ Uo. 440.

²⁸ MNL OL F 439. nr. 70.

²⁹ Thury (szerk.) 1906. 56.

³⁰ Trócsányi 1980. 234.

³¹ Bakács 1933. 619.

³² Thury (szerk.) 1906. 41. Megjegyzendő, hogy Fejér 2010. 117. 500 talléros támogatásról ír.

³³ KNLt Fond nr. 594. No. 283. Szabó Károly sajátkezű feljegyzése szerint megjelent a Protestáns Közlönyben, 1889-ben.

³⁴ Trócsányi 1980. 291.

műve megjelenését.³⁵ Czeglédi 1667-ben beküldte kéziratát, majd 1668. szeptember-október között személyesen kérte a fejedelmi pártól Erdélyben az iskola támogatását, könyvei kiadatását.³⁶ 1668. december 13-án írt leveléből kiderül, hogy Bornemissza Anna volt készülő munkájának támogatója. A prédikátor részletesen tájékoztatta a fejedelemszszonyt, hogy hol tart a munkában, mely részekkel készült el, és melyek vannak még hátra. Ígéretet tett arra is, hogy miután kinyomtattatja, a fejedelemszszonynak fogja ajánlani. Bornemissza Anna személyes találkozásukkor még egy kis könyvecskét is adott neki az egyes felekezetek közötti villongásokról, de abban nem volt benne minden, így azokat Czeglédi saját, készülő munkájában kiegészítette. Célja az volt, hogy a könyvet minden olyan „együgyű” ember használni tudja, aki tud olvasni, de természetesen a reformáció tanainak védelmére szánta. A fennálló munkák finanszírozására, 100 forint megadására az alábbiakkal kérte a fejedelemszszonyt: „Nagyságodat alázatosan kérem, ne vonja meg e szent munkátul Fejedelmi adakozó kezét, had kezdessem el az új esztendőben nyomtattatását. (...) E summát Isten kívánja Nagyságodtul én általam.”³⁷ Czeglédi egyébként 1668. december 28-án újabb levelet írt a fejedelemszszonynak, akkor is a könyvre gondolhatott: „mostan is ugyanazon szent dolognak a végbenviteléért alázatosan könyörgök Na[gysá]godnak. Valóban nagy hasznot teszen Na[gysá]god az egész keresztyénségnek, ha mulandó költségét az örökévé való jóra tartozandótul nem szánja, melyrül alázatosan kérem Na[gysá]godat hová hamarébb tudósítson.”³⁸ A művet eddig még nem sikerült beazonosítani, talán meg sem jelent. Elképzelhető, hogy Bornemissza Anna ennek a könyvnek a nyomtatására rendelt 50 forintot Verese gyházi Mihály tipográfusnak 1669. február 9-én.³⁹ Czeglédi, a kassai egyház vezetője aztán 1672-ben fogságba esett, majd meghalt.⁴⁰

Komáromi Csipkés György *Papistaság Ujságja*,⁴¹ Nógrádi Mátyás *Idvösség Kapuja*,⁴² Tofeus Mihály *A Szent Soltarok Resolutioja*,⁴³ Pósházi János *Igazság istápjja* című művének az ajánlásában a fejedelem és Bornemissza Anna neve egyaránt szerepel, ami azt is mutatja, hogy támogatták ezek kiadását. Pósházi János munkáját Sárospatakon nyomtatták 1669-ben, és 1670-ben a fejedelmi pár költségén kötötték be.⁴⁴ Valószínűleg a fejedelemszszony kérésére, a teljes költség finanszírozása mellett fordította le német nyelvről Nadányi János református lelkész, Bornemissza Anna rokona a *Kerti dolgoknak leírása* című könyvet, melyben teológiai utalások is vannak.⁴⁵

³⁵ V. Ecsedy 2005a. 296. Ez a könyv a Dagon lendülése lehetett, ami Apafinak ajánlva jelent meg 1670-ben. V. Ecsedy 2005a. 297.

³⁶ Petrőczy 2015. 271.; V. Ecsedy 2005b. 392.

³⁷ KNLt Fond nr. 594. No. 534.; V. Ecsedy 2005b. 393. A levél megjelent: Szabó 1871. 5–6.

³⁸ Koncz 1888. 857.

³⁹ Beke 1896. 51.

⁴⁰ Révész 1894. 532.; V. Ecsedy 2005a. 295. úgy tudja, 1671-ben halt meg.

⁴¹ Szabó 1871–1873. 77.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 87.

⁴⁴ Petrőczy 2015. 269.

⁴⁵ Uo. 272.

Prédikátorok kinevezése és fizetésük támogatása

A fejedelemszony a felügyelete alá tartozó birtokokon az egyes prédikátorok megválasztásának ügyével is foglalkozott, fizetésükhöz is hozzájárult. Az uralkodó elvileg a kancellárián keresztül szólhatott bele a papi tisztségek betöltésébe, de ezt sokszor inkább személyesen tette meg, „elsősorban saját felekezete esetében.”⁴⁶ Ez nem egy esetben a fejedelemszonymnál is előfordult. 1668-ban Brassóból rendelt Gyulafehérvárra egy papot, hogy az ottani gyülekezet ne maradjon prédikátor nélkül.⁴⁷ Ugyanebben az évben a balázsfalvi eklézsia tagjai voltak kénytelenek magyarázkodni Bornemissza Annának, amiért a fejedelemszony üzenete ellenére nem tartották meg az ottani papot, de annak „botránkoztató” élete, súlyos fogyatkozásai a szent szék előtt sem maradtak titokban.⁴⁸ 1678-ban a fejedelemszony az alábbi sorokkal hívta fel Réti János vámosgálfalvi udvarbíró figyelmét a közelgő papválasztásra: „Isten kegyelmességéből közelgetvén már Sz[ent] Gergey napja, melyhen szoktak az papok változni. Az lévén azért mógya, hogy az hol az hallgatóknak kedve tartya, annak előtte az papokat marasztassa: mi azért az magunk részéről meg lévén elégedve az Gálfalvi mostani pap tanításával. Te is salut összevgyűjtvén beszélgessetek rólla és marasztátok meg idején, hadd tuggya magát mibe az alkalmaztatni. Hasonlóképpen az mestert is marasztátok meg.”⁴⁹ 1684-ben a dévai református gyülekezet is megkereste a fejedelemszont, mert szerették volna a hozzájárulását kérni, hogy a lelkész nélkül maradt hivatalt „a románul is tudó Eperjesivel töltsék be”,⁵⁰ aki végül nem foglalta el az állást.⁵¹ A fejedelemszony a lelkészek eltartásához is hozzájárult. Így pl. a fogarasi főpaprak a várból járó fizetése 40 forint, 120 vödör bor, 2 verő disznó, ruhára 40 forint, 15 bárány; a várostól 100 forint volt. „Len, kender, dézma embereken mind.”⁵² Bornemissza Anna a fogarasi második prédikátor ellátásáról is rendelkezett.⁵³ A fejedelemszonymnak arról is többször kellett intézkednie, hogy a Fogaras városában élők megadják az egyháznak járó pénzt. Sokan ugyanis azzal érveltek, hogy nem hallgatják a református prédikátor tanításait – lévén a mezőváros lakóinak többsége más felekezeten. A fejedelemszony ezzel nem törődve igyekezett mindenkin behajtani az összeget a következőre hivatkozva: „Istennek kegyelmességéből mi immár ennek a fogarasi várnak, és hozzá tartozó vidéknek ura lévén, hozzáánk illendő és tartozó dolognak esmérjük és tartjuk, hogy itt való ecclesiánkra vigyázzunk, vigyáztassunk, és fogyatkozásait orvosoljuk, jó példát hagyván erre, az Istenben kimúlt és boldogult öreg Rákóczi Györgyné fejedelemszonym is. Mostan azért értesünkre adatván, hogy itt Fogarasban lakó némely idegen nemzetű és vallásunkon nem lévő emberek praedicator híviünknek nem akarnak fizetni, az okon, hogy ők tanítását nem hallgatják, nem nézhetjük hunyorgató szemmel, s el nem vesztegelhetjük.”⁵⁴ Az intelmeket aztán 1668-ban is meg kellett ismételni.⁵⁵ A harmincadokból kapta a fizetését a brassai magyar pap, évente 50 forintot, a kolozsvári portus árendájából a két magyar papnak 230 forintot adtak.⁵⁶ 1667-ben a dévai majorság

⁴⁶ Trócsányi 1980. 220.

⁴⁷ MNL OL F 12. XI. csomó. 107/b. 1668. június 3.

⁴⁸ KNLt Fond nr. 594. No. 377.

⁴⁹ Uo. No. 410.

⁵⁰ Fejér 2010. 118.

⁵¹ Uo.

⁵² Szádeczky 1892. 631.

⁵³ ErdRefLt FogRefLt Fasc. XXXII. nr. 310.

⁵⁴ Uo. Fasc. 1. nr. 17.

⁵⁵ Fejér 2010. 134.

⁵⁶ Thallóczy 1878. 420.

búzájából a papnak,⁵⁷ illetve 1672-ben a papnak és az iskolamesternek is adtak fizetést.⁵⁸ A vinci udvarbíró az ottani prédikátornak 50 forintot adminisztrált 1684-ben.⁵⁹ A fejedelemszony többször rendelkezett leveleiben provizorainak az egyes prédikátorok conventióinak kiadásáról,⁶⁰ de az uradalmi kimutatások is tanúskodnak a fizetésekről. A kifizetések az uradalmak, a harmincadok, a sókamarák stb. jövedelmeiből történtek készpénzben, valamint természetbeni juttatásban.

A prédikátorokra egyébként nagy gondot fordított Bornemissza Anna, különösen azokra, akiknek a szolgálatával meg volt elégedve. Említésre méltó Pataki István, aki 1674 júniusában Teleki Mihállyal ment Radnóra, aki bemutatta őt a fejedelmi párnak. Pataki 1675. március 1-jén kapta meg a radnói prédikátorságot. Szeptemberben jelentette a fejedelemszonnak házassági szándékát az udvarbíróné közvetítésével. Miskolci Juditot a fejedelmi pár pártoló levelével kérhette feleségül. Bornemissza Anna a napló tanúsága szerint többször küldött nekik ezt-azt, így pl. feleségének egy ízben egy róka bélést, Miskolci Judit „udvarolni” is volt a fejedelemszony udvarában, majd a dajka betegsége idején az egyik fejedelmi gyermeket szoptatta is.⁶¹

Építkezések finanszírozása

Egyházi építkezések pénzbeli támogatására a gazdasági naplókban csupán néhány feljegyzés utal. Ezek szerint a fejedelmi pár 1667-ben a diószegiei székelyhidi proventust érintő tartozásából elengedett 200 forintot az ottani templom építésére.⁶² 1664 februárjában Csengeri István kérésére rendelkezett Apafi Mihály a fogarasi egyház épületének rendbetételéről, az ottani egyháznak járó javadalmakról.⁶³ Bornemissza Anna pedig 1665-ben engedélyezte, hogy a Fogarason, még Bethlen által épített, leromlott templom építőanyagát eladhassák és a pénz az egyházközségé legyen, amit a parókia építéséhez használnak fel.⁶⁴

A református hit védelmezése

A fejedelemszony a református vallás előírásait is hathatósan védte. A fogarasi várkapitánynak adott utasítás alapján a templomba nem járókat, vasárnap utazókat stb. bűntette;⁶⁵ ha valakit káromkodáson értek, kövel verték agyon; ha bejött a pap prédikálni a várba, aki nem volt ott, azt kalitkába zárták.⁶⁶

Amennyire támogatta a fejedelemszony a reformátusokat, annyira nem volt toleráns a többi felekezettel és nemzetiséggel szemben. Bornemissza Anna tiltotta Fogarason a

⁵⁷ Szádeczky (szerk.) 1911. 46–47.

⁵⁸ Uo. 46.

⁵⁹ Uo. 353–354.

⁶⁰ pl. Szádeczky (szerk.) 1911.; MNL OL F 12. XI. csomó

⁶¹ Török 1887. 147–150.

⁶² Szádeczky (szerk.) 1911. 51.

⁶³ ErdRefLt FogRefLt Fasc. 1. nr. 11.

⁶⁴ Uo. Fasc. 1. nr. 21.

⁶⁵ Szoleczky 2000. 204.

⁶⁶ Uo. 207.

pápista misét, a pap be sem jöhetett a városba.⁶⁷ Az 1657-ben Lorántffy Zsuzsanna által alapított román iskolát és annak alkalmazottait ugyanakkor támogatta.⁶⁸

Az elesettek támogatása

A fejedelemszony szívéen viselte a rászorulók sorsát is. Apafi 1664. évi, a fogarasi egyházközségre vonatkozó rendeletéből az is kitűnik, hogy a fejedelemszony Fogarason ispotályházat hozott létre, és elrendelte, hogy az ottani, arra érdemes szegényeknek a várból ellátást adjanak.⁶⁹ A korabeli források között fennmaradt kérelmek alapján Bornemissza Anna számtalan esetben juttatott kisebb-nagyobb adományt – búzát, szalmát, építőanyagot, ruhaneműt – a hozzá folyamodóknak.

Összegzés

A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által megkezdett iskolateremtő munkát folytatva a fejedelem és felesége az Erdélyt ért különböző megpróbáltatások ellenére is átmentették az oktatási intézményeket. A fejedelmi pár erőn felül – az erdélyi uralkodók közül a legtöbb pénzzel – támogatta a református intézményeket és az egyházi értelmiséget. Protestáns uralkodókként fő támogatásukat saját felekezetük élvezhette. Az Erdély további sorsát meghatározó, Caraffával kötendő megállapodásban Apafiék azt is kikötötték, hogy az egyházak és iskolák nem szenvedhetnek hátrányt.⁷⁰ Bornemissza Anna Lorántffy Zsuzsanna nyomdokain haladva, annak korábbi rendelkezéseit megerősítve, illetve azokat aktualizálva kiválóan továbbvitte a példát, és persze saját törekvéseit is megvalósította.

⁶⁷ ErdRefLt FogRefLt Fasc. 1. nr. 13.; Szoleczky 2000. 214.

⁶⁸ Fejér 2010. 138.

⁶⁹ ErdRefLt FogRefLt Fasc. XXXII. nr. 319.

⁷⁰ Trócsányi 1980. 168.

Dóra Nagy

The Church Support Activities of Anna Bornemissza

Anna Bornemissza, Princess of Transylvania found it important to aid the Reformed Church. Not only did she aid the church together with her husband, Mihály Apafi I, but she also continued this activity on her own. As a Patrone, she payed particular attention to the Reformed schools. This meant aiding the institution and the teachers, as well as some students. She meant to facilitate education and the spread of Reformed tenets by aiding book publishing. According to the sources, the monarch dealt with the election of the preachers of the estates subject to her supervision, she contributed to their salary in terms of material benefits, as well as benefits in kind. In her estate in Fogaras, she maintained a spital, where she gave food to the needy. Being the First Lady of Transylvania, the role of the Patrone was one of her duties on the one hand, and on the other hand, it was her volunteer task because of her deep religiousness. The presentation of her activities is very timely in the memorial year of the Reformation.

Források

Levéltári és könyvtári források

ErdRefLt	Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár
FogRefLt	Fogarasi Református Egyházközség Levéltára.
KNLt	Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Cluj-Napoca)
Fond nr. 594.	Kemény József iratai. (Colecția personală Kemény Jozsef.)
KvAKt	A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjá Könyvtárában (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca)
Ms. U. 989.	Liber Regius ... Annae Bornemisza ...
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
F 12	Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus (43593. sz. mikrofilmtekercs).
F 439	A fejedelmi praefecturalis sedria jegyzőkönyve (1660–1688).
P 1239	9. doboz – II. sorozat. Apafi Mihályné Bornemissza Anna iratai és levelezése.

Forráskiadványok

Szádeczky (szerk.) 1911.	I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690). Szerk.: Szádeczky Béla. Bp., 1911. Online: http://real-eod.mtak.hu/4127/1/MTA_Konyvek_204772_000871550.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
--------------------------	---

Szakirodalom

Bakács 1933.	Bakács István János: A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. In: Századok, 67. (1933) Pótfüzet. 611–653.
Beke 1896.	Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt (1300–1773). IV. In: Történelmi Tár, I. sorozat, 19. (1896) 1. sz. 45–62. Online: http://real-j.mtak.hu/4104/1/MagyarTortenelmiTar_1896_44_3_19.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)

- Fejér 2010. Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai. In: Erdélyi Múzeum, 72. (2010) 3–4. füzet. 106–144. <http://eda.eme.ro/handle/10598/25994> (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Fejér 2012. Fejér Tamás: A fogarasi református eklézsia egyházzogi státusa a 17. században. In: Erdélyi Múzeum, 74. (2012) 3. sz. 124–137. Online: <http://eda.eme.ro/handle/10598/26191> (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Koncz 1888. Koncz József: Czeglédi István kiadatlan levelei. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 31. (1888) 27. sz. 856–859. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ProtestansIskolai-Lap_1888/?pg=429&layout=s (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Petróczi 2015. Petróczi Éva: „Istennek szolgáló leány” Néhány vonás Bornemissza Anna portréjához. In: A nők és a régi magyarországi vallásosság. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok. Szerk.: Bajáki Rita, Báthory Orsolya. Bp., 2015. 265–276. Online: https://btk.ppke.hu/uploads/articles/614050/file/nok_es_vallasosság.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Révész 1894. Révész Kálmán: A kassai ref. egyh. gondnoka számadásai 1682–1688. II. In: Történelmi Tár, I. sorozat. 17. (1894) 3. sz. 522–534. Online: http://real-j.mtak.hu/4102/1/MagyarTortenelmiTar_1894_42_3_17.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Szabó 1871. Szabó Károly: Adalékok régi protestáns nyomdánk történetéhez. In: Erdélyi Protestáns Közlöny, 1. (1871) 1. sz. 5–6.
- Szabó 1871–1873. Szabó Károly: Az erdélyi közkönyvtárak régi magyar könyveiről. Az erdélyi muzeumi könyvtár régi magyar könyvei (1536–1711). Harmadik közlemény. In: Az Erdélyi Múzeum-Egylet évkönyvei. 6. kötet, 1. füzet. Kolozsvár, 1871–1873. 76–92. Online: <http://epa.oszke.hu/01500/01579/00006/pdf/076-092.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Szádeczky 1892. Szádeczky Lajos: Fogarasi történeti emlékek V. In: Erdélyi Múzeum, 9. (1892) 10. sz. 607–639. Online: http://epa.oszke.hu/00900/00979/00048/pdf/EM_1892_09_10_607-639.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Szilágyi (szerk.) 1888. Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel XIII. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1888.
- Szoleczky 2000. Szoleczky Emese: Adalékok a fogarasi várnép és birtokos asszonya XVII. századi életéhez. In: Erdély és Patak fejedelemsasszonya. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára I.

- Szerk.: Tamás Edit. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. Sárospatak, 2000. 183–217.
- Thallóczy 1878. Thallóczy Lajos: I. Apafi Mihály udvara. I. In: Századok, 12. (1878) 5. sz. 413–431.
- Thury (szerk.) 1906. Iskolatörténeti Adattár I. Szerk.: Thury Etele. Pápa, 1906. Online: http://mek.oszk.hu/16600/16664/pdf/16664_1.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Török 1887. Török István: Pataki István ref. pap naplója 1672–1705-ig. In: Történelmi Tár, I. sorozat, 10. (1887) 1. sz. 144–154. Online: http://real-j.mtak.hu/4094/1/MagyarTortenelemiTar_1887_35_3_10.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- Trócsányi 1980. Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata (1540–1690). Bp., 1980. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Mol-DigiLib_MOLkiadv3_06/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- V. Ecsedy 2005a. V. Ecsedy Judit: Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I. Magyar Könyvszemle, 121. (2005) 3. sz. 289–308. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00046/Ksz2005-3-02.htm#_edn32 (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)
- V. Ecsedy 2005b. V. Ecsedy Judit: Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II. Magyar Könyvszemle, 121. (2005) 4. sz. 385–409. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00047/Ksz2005-4-02.htm> (Utolsó letöltés: 2018. február 10.)

Papp Rita

A református Debrecen hétköznapijai (1693–1715)*

Dolgozatomban elsősorban a debreceni lakosság erkölcsi életét, illetve a városvezetés afeletti vigyázását, őrködését vizsgálom a 17. és 18. század fordulóján. Köztudott, hogy Debrecen református város volt a vizsgált időszakban, Méliusz Juhász Péter óta a helvét szellemű reformáció magyar központja.¹ Bevezetésként néhány mondatban érdemes megnézni, hogyan alakult ez így.

Méliusz 1558-tól volt a város prédikátora. A városi tanács hívta meg a lelkészi állásra, minden bizonnyal a földesúr enyingi Török János ajánlására. Három évvel idekerülése után, 1561-ben már a debreceni szuperintendencia püspöke lett. Rá várt a feladat, hogy megteremtse annak szervezeti kereteit, leírja és rendszerezze a szakramentárius alapelveket és szertartásokat. Ennek kidolgozását két társával – Szegedi Gergellyel és Czeglédi Györggyel – el is kezdte még ugyanebben az évben. A következő évben pedig ki is adták a munkát. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a pártütéssel vádolt, protestáns egri vitézek azzal a kéréssel fordultak Méliuszhoz, hogy küldjön nekik egy hitvallási iratot, amellyel igazolhatják a király előtt, hogy a hitük és az ahhoz való ragaszkodásuk összeegyeztethető a király iránti hűségükkel. Így jött létre az ún. Debrecen-Egervölgyi Hitvallás, amely az első rendszeres hazai hitvallás, amely sorra veszi, és hosszan elemzi a helvét reformáció elméleti és gyakorlati kérdéseit. Az iratot még ugyanebben az évben, 1562-ben kisebb változtatással a debreceni egyház részére is kiadták.² A következő esemény, amelyet ki kell emelnünk, az 1567-es debreceni zsinat, ahol elfogadásra került az ún. II. Helvét Hitvallás, s amelyet Bitskey István „a magyar református egyház legjelentősebb 16. századi zsinataként” említi.³ Ez fordulópontot jelentett a korábbiakhoz képest, ugyanis Méliusz nemcsak élesen elhatárolta magát az antitrinitáriusoktól és az anabaptistáktól, de innentől kezdve az üldözött szakramentárius irányzat maga is üldözővé vált.⁴

Méliusz 1572-ben hunyt el. Korai halálában nagy szerepe lehetett gyorsított munkatempójának, a folyamatosan benne munkálkodó indulatnak és az állandó izgalmaknak, amelyek átszórták az életét.⁵ Haláláról és a temetés körülményeiről a következőket jegyezték fel a város jegyzőkönyvében: „Tiszteletre méltó nagy tudományu Mélius Péter ur, a debreczeni egyháznak lelképásztora, a magyarországi alsó részeken levő egyházak igen éber püspöke, december hó 16-kát megelőző éjjel 11 órakor, lelkét az Ur kezébe ajánlva, életét bevégezte. Ki is következő nap déleesti 2 órakor sokaknak könyhullatása mellett, nagy sokaság kíséretében a várostól keletre fekvő temetőkertben a nagyobbik domb tetején tétetett sirba, s fölibe igen nagy kő gördítettett.”⁶

Szigorúan őrködött a város, a lakosság erkölcsé felett. Személyes meggyőződésének, elveinek fontos szerepe volt abban, hogy bizonyos bűnök, amelyeket addig viszonylag elnézően kezelt a városvezetés, ettől kezdve súlyosabb megítélés alá estek. Természetesen

* A dolgozat az **EFOP-3.6.1-16-2016-00022** számú, „Debrecen Venture Catapult Program” című projekt keretein belül születhetett meg.

¹ Bitskey 1978. 81.

² Uo. 67–74.

³ Uo. 77–78.

⁴ Uo. 79.

⁵ Uo.

⁶ Szűcs 1871a. 553.

nem egyedül az ő személyének tudható be ez a változás. A reformáció magával hozta a túlzott szigorot, s egyes bűnök szigorúbb megítélését. Mégis Méliusz volt az, aki a paráznaságot, házasságtörést, sőt még a részegeskedést is a legfőbb bűnök közé sorolta. S. Szabó József úgy fogalmaz a régi Debrecen erkölcsi életét vizsgáló munkájában, hogy az ő „zordon szelleme és kérlelhetetlen erélye látszik meg még a kisebb erkölcsi vétkeknek is szigorú megítélésében és büntetésében. Ő mindent a Szentírás mérlege alá vetett, éppen azért nem vonakodott az ótestamentum régi, kegyetlen parancsainak és büntetéseinek alkalmazásától sem, hogy az eláradt gonoszság romjain egy új erkölcsi világrendet hozzon létre.”⁷ Érdeemes megnézni néhány példát is azok közül, amelyeket S. Szabó összegyűjtött e munkájában az ítélezésre vonatkozóan. 1566-ban például paráznaság miatt lefejeztek egy Borbély Benedek nevű férfit és a vele együtt élő nőt. 1568-ban pedig egy Balázs nevű csengeri lelkipásztort égettek meg, miután paráznaságon kapták Debrecenben.⁸

Ez az erkölcsi szigor nagyrészt megmaradt a 17–18. század fordulóján is. A továbbiakban elsősorban a város magisztrátusi jegyzőkönyvei alapján kíséreltem meg bemutatni, hogyan örködött a városvezetés a lakosság felett, vigyázva, hogy erkölcsös, Istennek tetsző életet éljen, s ugyanezekből a forrásokból emelek ki példákat arra vonatkozóan, hogyan volt jelen a hit, a vallás az emberek életében, mindennapjaiban. Szemléltetésként, valamint a korabeli világ közelebb hozása céljából a dolgozatban többször idézek az említett jegyzőkönyvekből.⁹ Ezen idézeteknél a szövegeket igyekeztem archaikus formában megtartani. Néhány esetben – pl. az ékezetek, igeikötők, kis- és nagybetűk használatakor, valamint a külön- és egybeírásnál – a mai helyesírás szabályait alkalmaztam az átírásnál.

A debreceniek életét szinte minden területen irányító szenátusnak számos eszköz állt a rendelkezésére ahhoz, hogy a lakosságot megtartsa a helyes ösvényen, vagy éppen visszavezesse arra. Ennek a főbíróval együtt összesen 13 tagú kistanácsnak a hatáskörébe tartozott többek között az igazságszolgáltatás, a közigazgatás irányítása, a várospolitika intézése, a vagyonkezelés, a vásári bíraskodás, kereskedelmi szabályzatok kiadása, a tisztviselők választása stb. S ami témánk szempontjából még igen lényeges, a tanács az egyházi intézményeket is felügyelte.¹⁰ A helybeli református egyház ügyeit irányító testület csak 1763-ban vált el egészen a városi tanácstól. Mindaddig még a fontosabb egyházi ügyeket is a magisztrátus tárgyalta.¹¹

Számos egyéb kötelességük között a város vezetői hívták meg hivatalukba a prédikátorokat, kántorokat is. Ezzel kapcsolatban is találunk izgalmas bejegyzéseket a vizsgált forrásokban. Nagyon érdekes például Vecsei György kállói prédikátor esete, aki a jegyzőkönyv szerint először nem akart Debrecenbe jönni, ám a tanács ragaszkodott hozzá. 1703. január végéről olvashatjuk, hogy hivatal adatott neki a prédikátorságra, amelyre ígérte is magát, biztosítva meghívóit, hogy Szent György napjára (április 24.) a városba érkezik.¹² Ám márciusból már arról értesülünk, hogy a férfi meggondolta magát, és levélben, valamint három másik prédikátor által kéri a Kállóban maradását.¹³ Majd közel egy

⁷ S. Szabó 1932. 88. Vö. Bitskey 1978. 73.

⁸ S. Szabó 1932. 91.

⁹ Ezeket a forrásokból származó idézeteket kurziválással emelem ki, így elválasztva azokat a szakirodalomból történő idézésektől.

¹⁰ Komoróczy 1981. 219.; M. Antalóczy 2001. 24.

¹¹ Szűcs 1871b. 887–888.

¹² MNL HBML IV.1011.a 25. k. 512. 1703. jan. 28.

¹³ Uo. 545. 1703. márc. 11.

hónap múlva „*magáb[an] szállván újjonnan magát offerállyá*”.¹⁴ S valóban, az év végi marasztalásoknál már ott látjuk a nevét a prédikátorok között.¹⁵

A városvezetés nemcsak elhozni vagy megtartani igyekezett a város lelkipásztorait, de szigorúan felügyelte is munkájukat, s nem hunyt szemet az alkalmatlan, illetlen viselkedés felett sem. Erre példa a fent már meghivatkozott 1703. decemberi bejegyzés is, amelyből az is kiderül, hogy egy Pathai István nevű prédikátor „*mind collegáival ne[m] alkuszik, hane[m] becstelenedik, az egyházfiakat is gyakran mocskolja, sőt a' mit említeni is ne[m] illendő volna, az Úr vacsorája osztogatása alkalmatosságával maradtott kenyér, s bor felett veszekedik*”. Hivatala mindezek miatt „*p[ro] hic et nunc suspendáltatik*”, vagyis felfüggesztetik.¹⁶ A döntés meghozatala után azonban a tanács megenyhülhetett, vagy a felfüggesztés csak egy rövid időre vonatkozott, hiszen a továbbiakban is olvashatjuk Pathai nevét a prédikátorok között.¹⁷ Hasonlóan járt Rápothi Mihály is 1709 júliusában, miután „*feleségével eleitül fogva alkalmatlanul élvén sokszor sok ízben öszvebékéltettenek, közelebb most az elmúlt szombat sok mocskolódásaik után reconciliáltatának, de azt viszontag megújította ók[egye]lme, feleségét kegyetlenül megverte, taglotta, Isten s a' sz[ent] angyalok előtt tett fogadása ellen. Melly nagy botránkozást tovább ne[m] nézhetvén, az itt való praedikatori hivattal immunitáltatik*.”¹⁸ Pathaihoz hasonlóan azonban Rápothinak sem jelentette ez a botlás pályája végét, s a következő években is szerepel a forrásokban mint debreceni prédikátor.¹⁹

Az isteni szolgálat menetére is befolyással volt a magisztrátus. Egy 1696. márciusi bejegyzésből például arról értesülünk, hogy „*a Nemes Tanács, praedicator és professzor uramék edgyező akarattýából*” hogyan rendelkeztek az abban való rendtartásról. Megtudjuk, hogy vasárnap reggel a korábbiakhoz hasonló módon prédikációt írtak elő, délután pedig katekizációt.²⁰ De ugyanebből a szövegrészből az is kiderül, hogy az isteni szolgálatok rendtartása mellett arra is odafigyeltek, hogy azok minél jobban illeszkedjenek az emberek életmódjához, igényeihez. Többek között olyan döntés is született, miszerint „*bétfönn, csütörtökön a' Bibliából rend szerint caputok[na]k minden részeinek elolvasása után való iterált bosszas magyarázattya unalmat szereznén, ezután rövidebb világsítással éllyenek praedicator uramék, és mint-hogy a' váras népe messzünne[n] sokára takarodhatik fel az templomb[an], az eddig practizált mód szerint p[rae]mittált könyörgésre sok reá ne[m] érhetett, azért a' könyörgés ennekutánna utol mondatassék*.”²¹ Itt tehát nem csupán arra figyelt oda a tanács, hogy senki, még a távolabb élők se maradjanak le a lényeges részekről, hanem arra is, hogy az istentisztelet ne legyen unalmas, kösse le az emberek figyelmét.

A tanácsnak arra is volt gondja, hogy ezeket az isteni szolgálatokat lehetőleg semmi ne zavarja meg, semmi se csökkentse jelentőségüket és fényüket. 1703 decemberében ennek megfelelően a következőket írták a jegyzőkönyvbe: „*Dízstelen dolog, hogy a' mészárszékek innep- s vásár napokon nyitva állanak az isteni szolgálatnak idején. Azért ennekutánna,*

¹⁴ Uo. 561. 1703. ápr. 9.

¹⁵ Uo. 694. 1703. dec. 27.

¹⁶ Uo.

¹⁷ L. pl. uo. 862. 1704. dec. 26. MNL HBML IV.1011.a 27. k. 327. 1708. jan. 2.

¹⁸ MNL HBML IV.1011.a 27. k. 618. 1709. júl. 16. Rápothi egyébként szintén nem akart Debrecenben maradni. Kecskemétre kívánt menni, ám a városvezetés őt sem engedte el. L. MNL HBML IV.1011.a 24. k. 618. 1700. jan. 7.

¹⁹ L. pl. MNL HBML IV.1011.a 27. k. 888. 1711. dec. 26.; MNL HBML IV.1011.a 28. k. 134. 1712. dec. 26.

²⁰ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 408–409. 1696. márc. 31.

²¹ Uo.

mibelyt az barangozás elkezdődik, a' táblák felvonattassanak, s zárva legyenek a' székek, míg a' nép a' templomokból kitakarodik."²²

A város magisztrátusa nemcsak az istentiszteletek rendjét, menetét vagy zavartalanságát felügyelte, más módon is biztosítani igyekezett a lakosság számára az Istennek tetsző élethez szükséges feltételeket. Nagy hangsúlyt fektettek például az oktatásra. Gondoljunk csak a híres debreceni Református Kollégiumra, amely többek között kiváló tanítókat, prédikátorokat képzett. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a Kollégium életébe történő beavatkozás nem ment mindig zökkenőmentesen. 1704 júliusában, amikor a tanács a professzorokkal és a prédikátorokkal új iskolai törvényeket hozott, a „*coetus rebellált, pártot ütött a' tisztek, professorok és Tanács ellen, éttzakának idején conspirálván bizonyos punctumok[na]k statuálása végett, mellyeket acceptálni ne[m] akarnak*”.²³ A zendülés egyik kiváltó oka az volt, hogy ezek az új törvények korlátozni igyekeztek a diákság autonómiáját és hatáskörét.²⁴ A kollégiumi ifjúság végül „*megcsendesedett*”, ám azért, hogy „*tiszteket ércsék*”, az új törvények felolvasásra kerültek előttük az auditoriumban, méghozzá a prédikátorok, a professzorok, a szenátus és a választott hites közönség (*electa iurata communitas*) öregjeinek jelenlétében.²⁵

Köztudott az is, hogy a reformáció megjelenése után fellendült a peregrináció. Az általunk vizsgált években is számos olyan bejegyzést találunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a debreceni kollégiumban tanult ifjakat támogatták a külföldi egyetemeken, ún. *Academiákban* történő továbbtanulásban. 1696 áprilisában jegyezték fel például, hogy „*Szőnyi Gergeby, Scholánk seniora Academiákban[an] szándékozáván, instantiájára és praedicator s professor uraimék recommendatiojokora a' becsülletes Communitas végezi, hogy a' mivel lehet, bíró ur[am], a' Nemes Tanáccsal segéllye*”.²⁶ Egy májusi szövegrészből pedig az is kiderül, hogy Szőnyi és még két társa 50–50 forint támogatást kapott tanulmányaihoz.²⁷ De lehetne még sorolni a hasonló eseteket. Szűcs István is kiemeli a debreceniek műveltségével kapcsolatban, hogy nem csupán a papok és tanítók voltak műveltek a városban, de az általa *intelligens osztályúaknak* nevezett réteg is nagy tudományos képzettséggel rendelkezett. A tanács tagjait is egyetememes műveltségüként írja le, hangsúlyozva külföldi képzéseken szerzett tudásukat.²⁸

A peregrináció tárgyalásakor azonban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy korszakunkban bizonyos tanulmányok folytatásához elengedhetetlen volt a külföldre utazás a protestáns debrecenieknek. Jogi ismereteikre például nem tehettek szert az országban, mert az Egerben működő katolikus jogakadémiára nyilvánvaló okokból nem mehettek. Debrecenben csak 1742-től beszélhetünk valamiféle jogi oktatásról, de még ez sem volt igazán jogászképzés, továbbá a nagyszombati egyetemen is csupán 1761-től tanulhattak.²⁹

A városvezetés nem feledkezett meg a leánynevelés szükségességéről sem. 1700 decemberéből olvashatjuk, hogy amikor a prédikátorokat és professzorokat bejegyezték jövő évi hivatalukba, azt is kiemelték, hogy a prédikátoroknak meg kell mondani, „*a' szokás*

²² MNL HBML IV.1011.a 25. k. 688. 1703. dec. 9.

²³ Uo. 811. 1704. júl. 2.

²⁴ Bajkó 1981. 449.

²⁵ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 816. 1704. júl. 23.

²⁶ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 413. 1696. ápr. 8.

²⁷ Uo. 421. 1696. máj. 20.

²⁸ Szűcs 1871b. 978.

²⁹ M. Antalóczy 2001. 56–57.

szerint a' leányokat tanácssáé, mert az idei elmúlatása is ne[m] kicsiny defectus ók[egye]lmekben".³⁰ 1708-ban pedig megszületett az első átfogó rendelkezés a református lányiskolákkal kapcsolatban. A tanács ekkor hozott létre „Tanító Társaságot”, egy egységes szervezetet a nevelők részére. Bajkó Máttyás az ötkötetes Debrecen történetének második kötetében kiemelt egy részletet a szervezet működését szabályzó 21 pontos Regulából. E szerint a tanítók fizetése „1 leánygyermektől 2 forint 50 pénz, egy szekér fa, 1 véka búza, vagy ahelyett 50 pénz, akik szegények, azoktól kevesebbel is megelégedjenek, hogy az ilyeneknek fogyatkozott állapotjuk miatt a leánygyermek tanítása meg ne csökkenjék és fogyatkozzék...”³¹ Nagyon érdekes az is, ahogyan Szűcs István fogalmazott a témával kapcsolatban, kiemelve a szülők áldozatkészségét. „És valóban bámulni lehet azon áldozatkészséget, melyet e részben is kifejtett a debreczeni polgárság. Mert midőn az, leányiskoláit utcánkint helyezvén el, megkönynyebbité ez által leánygyermekének a tanításhoz juthatását; akkor kész volt figyermekait a város bármi távoleső részéből, a központban lévő iskolába feljárnatni, csak hogy ez által is elősegithesse a magyarhaza részére alkalmas ref. lelkipásztorok, iskola tanítók, tudományos s művelt polgárok képezthetése nagy fontosságu célját.”³²

Az oktatás mellett a debreceni nyomdának is nagy szerepe volt a lakosság művelődésében. Létrehozása elsősorban azt a célt szolgálta, hogy eljuttassa az emberekhez a reformáció tanait.³³ Szintén fontos feladata lehetett a lakosság erkölcsi nevelése is, amelyről az általunk vizsgált évek magisztrátusi jegyzőkönyvei is tanúskodnak. 1715-ből például azt olvashatjuk, hogy „T[iszteletes] Rápothi Mihály ur[am] instálván De Matrimonialibus Causis írt munkácskájának praelum által evulgatiója iránt, t[iszteletes] Püspök Veresedyházi Thamás ur[am] is approbálván megengettetik, typographus ur[am] nyomtassa ki.”³⁴

Nemcsak a tanács tagjainak voltak fontosak a város intézményei. Érdemes röviden szót ejteni a közösség felelősségvállalásáról is. A polgárok végrendeletükben gyakran megemlékeztek az egyházzal, az ispotályról, a kollégiumról, de olykor magára a városra is hagytak valamennyi pénzüsszeget vagy ingatlant. Így tett például Farnadi István is, aki részben „a' várasnak tartozó adósságh[an]”, részben pedig „a' váras javához való buzgóságábul” hagyott Debrecen városára egy házat.³⁵

A szenátus beleavatkozott a lakosok magánéletébe is, ha veszélyben érezte a puritán erkölcsöt. Elvárták, hogy az emberek jámbor, józan életet éljenek, kerüljenek mindenféle olyan viselkedést, amellyel megbotrányozást kelthetnek. E viselkedések közé tartozott a tánc is. A táncolást, zenélést Méliusz még nem ítélte el teljes mértékben, de az 1600-as évek elejétől kezdve a kálvinista puritanizmus már minden táncot keményen büntetett.³⁶ Így volt ez az általunk vizsgált időszakban is. Egy 1700. márciusi bejegyzésben arról olvashatunk, hogy „az hegedülés és tánczolás újjobban megtilalmaztatik”.³⁷ Az ismételt tiltásra nagy valószínűséggel azért volt szükség, mert elszaporodhattak az efféle, botrányosnak minősített cselekedetek. Januárban például arról írtak, hogy három férfit zártak tömlőcbe, mivel „hegedülésekkel sok botrányozásokat” csináltak. A férfiakat végül kezességen

³⁰ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 826–827. 1700. dec. 12. Vö. Bajkó 1981. 454.

³¹ Bajkó 1981. 454.

³² Szűcs 1871a. 603.

³³ Uo. 556.

³⁴ MNL HBML IV.1011.a 28. k. 735. 1715. nov. 13.

³⁵ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 290. 1698. aug. 20.

³⁶ Szendiné 2005. 65. Vö. S. Szabó 1932. 92.

³⁷ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 677. 1700. márc. 21.

elbocsátották azzal a feltétellel, hogy „többé itt ne hegedüllyenek, mert rajtakapattatván hóhér által verettetnek ki”.³⁸ De erre utal egy szintén 1700. márciusi feljegyzés is, miszerint „minapi tánczoló embereket meg kell bírságnálni”.³⁹ A büntetés nemcsak bírság lehetett, amint azt láthatuk. 1701. június 9-én egymás után két személyt is törvényszék elé állítottak, amiért házukban hegedültek és táncoltak a tilalom ellenére. Mindketten azzal védekeztek, hogy akarataik ellenére, mások vitték hozzájuk a zenészeket. Bonnár Pap Istvánnét arra ítélték, hogy „az hegedősöket és tánczókat előmondván, tétessék az fogházban”,⁴⁰ Kardos István pedig „concivitási jussátul megfosztattassék és a' nyakvash[an] tétessék”.⁴¹ Ugyanez év decemberében egy Veres György nevű férfit 12 forintos bírsággal büntettek, „hogy a' város tilalma ellen lakodalmakb[an] jár dudálni, és dudálásánál tánczolnak”.⁴²

A táncolás, zenélés gyakran együtt járt mégbotránkozató viselkedéssel is, például ivászattal, dorbézolással. Ismét 1700 márciusában egyszerre öt férfi állt bíróság elé, mert „megrészegettek, magokat illetlenül viselték, hegedűsöket vitetvén tánczoltak, kiáltoztak”.⁴³ Az ellenük hozott ítélet sajnos nem maradt ránk. A részegeskedés egyébként már önmagában is büntetendő volt a vizsgált időszakban.

Nagy felháborodást kelthetett 1708-ban annak a Ros Mihálynak a viselkedése is, aki a vádirat szerint „alkalmatlan, részeges, rossz vénember” és „a' piacon szemtelenkedett, becsülletes asszonyembert megtapogattatott, megcsókol”.⁴⁴ Nyakvassal büntették tettéért, kiemelve azt is, hogy ezután ahányszor részegen látják, ugyanezzel büntetik majd. Nem kizárt, hogy ugyanarról a Ros Mihályról van szó, akit 1695-ben már egyszer kizártak a hentesek társaságából, mert „eleitül fogva az hentesek között illetlenül viselte magát”, s többszöri fogadkozása ellenére sem javult meg.⁴⁵ A férfit 1701-ben könyörgésére és feleségének, gyermekeinek gyámoltalanságára nézve visszavették a hentesek közé, ám meg kellett ígérnie, hogy „a' részegeskedést, csalárkodást eltávoztatya”.⁴⁶

Szintén a megbotránkozathoz kapcsolódik a következő, igen izgalmas forrásrészlet is. Az 1696. áprilisi bejegyzés így szól: „Iratosi Mátyás nevű mészáros a Várad uczai csapszéken boros koráb[an] a' csaplárné kedviért Borbély Bálinttal fogát kivonatván, mintbogy sokakat megbotránkozattanak, mindketten három-három forinttal megbüntettessenek.”⁴⁷ Ez a jelenet minden bizonnyal meghökkenítő és nem mindennapi látvány lehetett a szemtanúk számára, amelyre a büntetés indoklása is utal.

Ahogy Méliusz idejében, úgy a vizsgált években is szigorúan büntették a család rendjét és a nemi erkölcsöt sértő bűntetteket. Ezek körébe sok minden beletartozott a vizsgált időszakban. Idesorolták például a paráznaságot⁴⁸ (amely jelentette többek között

³⁸ Uo. 625. 1700. jan. 21.

³⁹ Uo. 659. 1700. márc. 11.

⁴⁰ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 148. 1701. jún. 9.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 245. 1701. dec. 1. Hasonló esettel később is találkozunk. A zenélés és táncolás tilalma gyakran csak bizonyos időszakra korlátozódott. Így például 1740-ben, amikor is a tilalom egy évre szólt a „siralmas, gyászos pestises” időre való tekintettel. L. M. Antalóczy 1996. 85.

⁴³ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 682. 1700. márc. 27.

⁴⁴ MNL HBML IV.1011.a 27. k. 430. 1708. júl. 7.

⁴⁵ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 295. 1695. jún. 23.

⁴⁶ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 106–107. 1701. ápr. 16.

⁴⁷ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 411. 1696. ápr. 2.

⁴⁸ A továbbiakban a paráznaság kifejezést egyfajta gyűjtőfogalomként használom, amely minden ilyen típusú, a család rendjét és a nemi erkölcsöt sértő cselekményt lefed.

a szabados szexuális életet vagy a házasság előtti együttlétet), a szajhálkodást, a kerítést, a házasságtörést, a többszörös házasságkötést.⁴⁹ Az efféle bűnök elkövetőire nem egyszer halálos ítéletet is kiszabtak, ám erre elsősorban visszaesők esetében került sor, valamint akkor, ha valamilyen egyéb bűnt is elkövetett a delikvens. De arra is halál várt, aki tettével – a korabeli megítélés szerint – különösen nagyot vétett Isten és a természet törvényei ellen. Dévai Mihályt máglyahalálra ítélték, amiért „*gonosz vétekekben, férfiakkal való fertelmes paráznaságban élt*”, kiemelve azt is, hogy „*báza is annak emlékezetire földig levonattassék és elhányattassék*”.⁵⁰

A leggyakoribb büntetés azonban a testi fenyítés, vagyis hóhér általi verés, nők esetében gyakran megvesszőzés volt, amelyhez párosulhatott a városból való kicsapás, kitiltás is, valamint alkalmanként megbélyegzés is. Petri Annánál jól megfigyelhető, hogyan alkalmazták ezeket a büntetéseket. A nő mellett, hogy parázna volt, még szitkozódott és lopott is, ráadásul már egyszer elküldték a városból, de ő nem ment el, ezért arra ítélték, hogy „*csapja meg az hóhér, s többé itt ne találtsassék*”.⁵¹ Alig néhány hónappal később ismét elítélték, ezúttal már a kitiltás mellett megbélyegzésre is, mivel „*sokezeri kiveretetéssel is ne[m] gondolván, fajtalanságát újította, a' tömlöczöt is megásta, magát ismét fajitalan társaságba[n] attá*”.⁵² Tehát többször is kitiltották, megverték, tömlöcbe zárták, s végül megbélyegezték. A törvényszéken szabtak ki halálos ítéletet is, így elmondható, hogy Petri Annával igen türelmesek voltak a szenátorok.

A büntetések között találjuk még az ekléziakövetést is, valamint házasság előtti együttlétetek esetében gyakran a kötelező házasságkötést is, de előkerül a pénzbüntetés is. Oláh Péter és Kis Erzsébet sem tudta fékezni vágyait 1698-ban, s az esküdtek úgy határoztak ügyükben, hogy „*ecclésiát követvén házasodgyanak edgyüvé*”.⁵³ Pénzbüntetést, rendszerint 12–12 forintot elsősorban azoknak kellett fizetniük, akik az együttlét után egymással önként házasságra léptek, vagy erre kötelezték magukat.⁵⁴ De olvashatunk e három említett büntetés kombinációjáról is. Kozma István és Szabó Anna például az 1701. februári ítélet szerint először kifizette a 12–12 forintos büntetést, majd ekléziát követve összeházasodott.⁵⁵

Különösen nagy bűnnek tekintették, s ennek megfelelően szigorúan büntették a korszakban a káromkodást, szitkozódást is.⁵⁶ Elszaporodása miatt a városvezetésnek többször is napirendre kellett tűznie ezt a kérdést. 1696 januárjában például az került bejegyzésre, hogy az emberek között „*mindenféle szitkokok elárattanak*”, ezért, ha „*valaki Isten neve elle[n] való szitkokokkal káromkodni comperialtatik, megölettetik. A' ki pedig lelküvel és egyéb szitkokokkal szitkozódik, a kalodáb[an] tétettetik, vagy a' falóra ültettetik*”.⁵⁷ 1704-ben pedig úgy határoztak, hogy „*ha ki ezután attával, teremtettével káromkodik, minden kedvezés nélkül a' régi praxis*

⁴⁹ Vö. Kállay 1996. 9. A kerítésre l. uo. 220.; Vajda 2004. 251.; Hajdu 1985. 291–323.

⁵⁰ A vádra l. MNL HBML IV.1011.a 25. k. 418–419. 1702. aug. 28. Az ítéletre l. uo. 440–442. 1702. szept. 25.

⁵¹ Uo. 70. 1701. febr. 21.; 73. 1701. febr. 26.

⁵² Uo. 153. 1701. jún. 16.

⁵³ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 334. 1698. dec. 4.

⁵⁴ L. pl. MNL HBML IV.1011.a 25. k. 135–136. 1701. jún. 2.

⁵⁵ Uo. 70–71. 1701. febr. 21.

⁵⁶ M. Antalóczy Ildikó szerint elsősorban az I. Ferdinánd által kiadott 1563:42. tc. volt az a törvény, amely az istenkáromlás, káromkodás szigorú büntetését évszázadokra meghatározta. L. M. Antalóczy 1996. 68.

⁵⁷ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 350. 1696. jan. 14.

szerint kővel veretteték agyon”.⁵⁸ Az ítékezésben, mint láthatjuk, különbséget tettek a káromkodás, szitkozódás különböző fajtái között, s a büntetés mértékét az határozta meg, hogy pontosan mely szavak hangzottak el a delikvens szájából.⁵⁹

Megkövezéssel a két említett döntés megszületése előtt is találkozunk a jegyzőkönyvekben, ám úgy tűnik, hogy annak csupán elvétve történő alkalmazása nem jelentett elég visszatartó erőt a lakosság számára. Pedig egy-egy ilyen kivégzés minden bizonnyal hosszú ideig beszédtema lehetett a településen és környékén. Így azé a Daróczi Lászlóé is 1694-ben, aki a vád szerint *„ne[m] csak gyarlóságból, hane[m] szánti szándékkal, vakmerőképp[en] a’ káromkodó szitkokra atta magát, és mennél inkább intették, annál inkább káromkodott, mind másokat, mind a’ kik intették, halállal fenyegetté”*.⁶⁰

Hasonlóra, vagy más formában történő kivégzésre azonban még az 1704. szeptemberi döntés megszületése után is alig volt példa blaszfémia esetében, s a határozat ellenére a legtöbb káromkodónak nem kellett az életével fizetnie a bűnös szavakért. Csakúgy, mint a paráznaságnál, itt is jegyeztek fel olyan eseteket, ahol a halálbüntetés kiszabásához több különféle bűncselekmény elkövetése vezetett. Makai István például amellet, hogy éktenül káromkodott, szitkozódott, még egyebek mellett várandós feleségét is verte, rosszul tartotta, neki *„a gonoszságra szabadságot adott”*, melyek miatt *„bóhér által lófarkon kivetetvén, kővel verettesék agyon”*.⁶¹

A hasonló ítéletek azonban igen ritkák voltak. A káromkodásért leggyakrabban alkalmazott büntetés az általunk vizsgált évek körülbelül első felében a falóra ültetés volt – amerről az 1696-os határozatban is olvashatunk –, gyakran kövekkel a nyakban.⁶² Kötélverő Kis Ferenc például három nap délig-délig ült a falovon kövekkel a nyakában 1701 nyarán, mivel *„disznó attával, parancsoltával, születtével szitkozódott”*.⁶³ Az évek előrehaladtával pedig egyre inkább a testi fenyeítés látszik bevett büntetésnek, mely többször kitiltással is együtt járt. Szőlősi Pétert is erősen megpálcázták és kitiltották Debrecenből, miután bebizonyosodott *„káromkodó beszéde”*. Ő *„az Istennek dicsőséges Szent nevét attával, teremtettével”* káromlotta meg.⁶⁴ De többeket a fentiek együttesére ítélték.⁶⁵

Valamint itt is alkalmaztak eklézsiakövetést és nyakvasba tételt is. Ez utóbbi viszonylag enyhe büntetésnek számított. Bihari Borbély János ítéleténél ki is emelték a forrásban, hogy azért büntették csupán nyakvassal 1696 februárjában, mert a káromkodást *„részegek koráb[an] cselekedte, és eddig a’ jámborságnál egyéb ne[m] ballatott felőle”*.⁶⁶

De nem csupán ezekkel a bűnökkel lehetett a vallás ellen vétetni. Egy Galgóczi Gergely nevű férfit azzal vádoltak 1701 júniusában, hogy *„a’ templomot ne[m] gyakorolja, communiót negligálja, sőt ellé[n] minden reggel ígert boronn kezdvén, estig a’ korcsomákon részegeskedik*

⁵⁸ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 834. 1704. szept. 14.

⁵⁹ M. Antalóczy 2001. 94.

⁶⁰ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 148. 1694. szept. 6.

⁶¹ MNL HBML IV.1011.a 27. k. 767. 1710. nov. 29.

⁶² Szűcs István talált olyan bejegyzést az általa vizsgált jegyzőkönyvekben, amely arra utal, hogy a nyakba akasztott kövek azokat a köveket jelképezték, amelyekkel az elítéltet agyon kellett volna verni. L. Szűcs 1871a. 529.

⁶³ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 155. 1701. jún. 18.

⁶⁴ A vádra l. uo. 745. 1704. márc. 3. Az ítéletre l. uo. 747. 1704. márc. 6.

⁶⁵ L. pl. MNL HBML IV.1011.a 24. k. 802–803. 1700. okt. 9.

⁶⁶ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 372. 1696. febr. 11.

[...]”.⁶⁷ Szabó Jánost pedig azért ítélték furatossal 15 csapásra a farán 1702-ben, mert vasárnap dolgozott, szénát rakott szekerére a mezőn.⁶⁸ Balai Kata pedig „*az isteni szolgáltnak és Úr vacsorája celebrálásának idején az Úr asztalához felmenvén, minek utánna a’ praedicatorul a’ kenyeret szájában vette volna, megtartotta, és ugyanakkor mindgyárt a’ templomból kimenvén, a’ kenyeret szájából kivetette*”.⁶⁹ A szövegrészből láthatjuk, hogy ez annyira megbotrántoztató és szentségtörő volt, hogy a nőt kivitte a hóhér az akasztófához, ott erősen megverte, s örökre kitiltották a városból.

Az Isten és az egyház, illetve az erkölcs ellen vétkezőket rendszerint igyekeztek keményen megbüntetni, ezzel is példát statuálva, hogy elrettentsék a lakosságot a hasonló bűnök elkövetésétől.

A debrecenieknek oda kellett figyelniük az öltözékükre is, ugyanis a túlzott fényűzés kerülendő volt e téren. Azonban már az 1600-as évek eleji magisztrátusi jegyzőkönyvek is arról tanúskodnak, hogy a ruházkodás terén mutatkozott némi ellenállás az emberek részéről. A debreceni polgárok tekintélyéhez ugyanis hozzátartozott a szép s tisztes öltözet, amelyet a különféle, főleg ezüstműből készült ruhadíszekkel igyekeztek még szebbé varázsolni, ezzel is kifejezve vagyoni helyzetüket.⁷⁰ Az általam vizsgált forrásokban is találkozhattunk drágább ruhadarabokkal, ruhadíszekkel, például farkasbőrre való ezüstgombokkal.⁷¹ A városvezetés ebből a szempontból is igyekezett visszatartani a lakosságot az általuk helyesnek vélt útra. 1698 júniusában például „[...] a’ város népinek felvött némelly kevélységre szolgáló szokások[na]k, s ruházattok[na]k megtekintésére” rendeltettek „*az első asztalbeli becsülletes öregemberek és a’ több asztaloktul praelocutor ur[aim]*”.⁷²

Azért is munkálkodtak ilyen fáradhatatlanul azon, hogy a lakosság megmaradjon a helyes ösvényen, mert igyekeztek elkerülni, hogy magukra haragítsák az Urat. Ha úgy hitték, ez mégis megtörtént, akkor vezekléssel próbálták szabadulni a büntetésnek hitt csapásoktól.⁷³ A vizsgált néhány évből is többször olvashatunk böjt elrendeléséről, így 1704 februárjából is, ahol nemcsak engesztelésként, hanem hálaadásként is szolgált a rendelkezés. „*Istennek sokféle látogatási forogván szegény nemzetünkön, mind az ellenség fegyvere által, mind az apró gyermekeken az irtóztató, megemészítő himlő, mind más rendeken egyéb nyavalyák által, fogy minden nap nemzetünk, pusztulnak az ecclesiák, sokak bujdosásra, számkivetésre jutottanak, minket pedig még az Úr Isten békeség[en] megtartott, méltónak ítéltetik, hogy Istennek ilyen nagy haragjának engesztelésére, s velünk való jótéteményinek meghálálásának emlékezetire minden holnapnak első szombatyán közönséges böjt celebráltassék, és azokon a’ napokon háromszor legyen cultus a’ templomokb[an], az étel-ital is megtilalmaztassék.*”⁷⁴

Köztudott, mennyire átjárta a korabeli emberek életét, mindennapjait a vallás, a hit, így nem meglepő, hogy a betegségeket vagy az időjárás jelenségeit is Isten akaratának tulajdonították. Ez nagyrészt abból a tehetetlenségből fakadt, amelyet az emberek a különféle csapásokkal szemben éreztek. Érdeemes néhány példát kiemelni ezzel kapcsolatban. Malmos Nagy János is azzal védekezett, amikor számon kérték rajta, hogy ígéretéhez

⁶⁷ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 143. 1701. jún. 6.

⁶⁸ Uo. 440. 1702. szept. 25.

⁶⁹ Uo. 329. 1702. márc. 20.

⁷⁰ Szendiné 2005. 110–112.

⁷¹ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 270–271. 1698. jún. 30.; MNL HBML IV.1011.a 27. k. 235. 1707. júl. 2.

⁷² MNL HBML IV.1011.a 24. k. 258. 1698. jún. 15.

⁷³ Vö. Szűcs 1871a. 576.

⁷⁴ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 720. 1704. febr. 3.

híven miért nem költözött el a Mester utcából, hogy „*Isten kétszer is, mikor végbevezinni akarta[m], betegséget bocsátott reám, és meggátolt szándékomb[an]*”.⁷⁵ Ezt senki nem is vonta kétségbe, bár megbüntették amiatt, hogy akkor sem költözött el, amikor egészséges volt.⁷⁶ De olvashatunk többek között arról is, hogy bizonyos munkálatokhoz akkor tudnak hozzálatni, „*mibelyt Isten jó időt ad?*”⁷⁷ vagy, hogy egy házat „*Istennek ítéletibül a' mennykeű megütötte, és mind az, mind a' mellette lévő ház, Sohajtó Istránnéjé megégett, tovább a' tűznek ereje Istennek hála ne[m] mehetet?*”.⁷⁸ Nagyon érdekes – és ennek érdemes lenne alaposabban is utánanézni – az az 1699. júliusi bejegyzés is, amiből arról értesülünk, hogy „*Istennek irtóztató nagy ítéleti egynehány embereken megesett elméjék megháborodásával, nevezetessen két asszonyember régtül fogva lánczon tartatik a' váras istállójánál. Már meg is főröztetennek, de csakugyan ne[m] használt.*”⁷⁹ De említenek más „*Isten ítéleti alatt lévő, csúszó-mászó, nyomorult személyt*” is.⁸⁰

Debrecen vezetése tehát igyekezett biztosítani a lakosság számára a feltételeket, hogy az Úrnak tetsző életet éljen, jól ismerve a Szentírást, nem letérve az erkölcs, a mértékletesség és jámborság útjáról. Ebben a 17. század végi, 18. század eleji viharos időszakban az embereknek még nagyobb szükségük volt a hitükre, mint a békésebb időkben bármikor. S mint azt láthattuk, még a különféle csapások és veszélyek közepette sem felejtettek el hálát adni Mindenhatójuknak. Ezt mutatja az az 1700. decemberi forrásrész is, miszerint „*Karácson napját, melyet a' keresztyénység, a' mi Urunk, Christus Jesusnak e' világra való születésének emlékezetire innepel, Isten kegyelmébül csendesség[en], békeesség[en] megértük, áldassék az örökkévaló Úrnak neve érette?*”.⁸¹

Még számos egyéb dolgot ki lehetne emelni a témával kapcsolatban. E dolgozat célja most az volt, hogy a teljesség igénye nélkül nyújtson bepillantást a református debreceniek életébe, gondolkodásmódjába. Zárógondolatként ideillik Szűcs István debreceni polgárról adott leírása, miszerint „[...] a debreczeni polgár általában, munkás, rendes életű, szigoru erkölcsstanától vezéreltetve többnyire nem csak a czégyeres bűnöktől tartotta magát távol, hanem még a könnyelműség vétkeit is gondosan kerülte, sejtve hogy egyetlen egy hét, meggondolás nélkül és szórakozásban eltöltve, a munkája után élő embert örökre tönkre juttathatná, s legundokabb tettek fertőjébe taszithatná.”⁸²

⁷⁵ MNL HBML IV.1011.a 23. k. 410. 1696. ápr. 2.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 628. 1700. jan. 24.

⁷⁸ MNL HBML IV.1011.a 25. k. 179. 1701. júl. 30.

⁷⁹ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 532. 1699. júl. 19.

⁸⁰ Uo. 629. 1700. jan. 25. A csapásokkal szembeni emberi tehetetlenségre többek között M. Antalóczy Ildikó is számos érdekes példát hoz. L. M. Antalóczy 1996. 73–75.

⁸¹ MNL HBML IV.1011.a 24. k. 831–832. 1700. dec. 25.

⁸² Szűcs 1871b. 882.

Rita Papp

The Everyday Life of the Reformed Debrecen (1693–1715)

In my study, primarily based on the city's magistrate reports, I aim to present how the administrative body of the city guarded the population in Debrecen around the turn of the 17th–18th centuries, being careful to be living a moral life that God likes. I include, but do not limit to the following in my enumeration: what tools they had and what penalty those faced that left the path considered right. I emphasize instances from the same sources that explain how belief and religion was present in people's everyday life. In the introduction, I recall what role the city's former preacher, Péter Méliusz Juhász played in the establishment of the moral rigor.

Források

- MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
 IV.1011.a Debrecen Város Tanácsának iratai. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek.

Szakirodalom

- Bajkó 1981. Bajkó Mátyás: Egyházszervezet és iskolarendszer. In: Debrecen története. 2. kötet. Szerk.: Rác István. Debrecen, 1981. 439–472.
- Bitskey 1978. Bitskey István: Hitviták tüzeiben. Bp., 1978.
- Hajdu 1985. Hajdu Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp., 1985.
- Kállay 1996. Kállay István: Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848. Bp., 1996.
- Komoróczy 1981. Komoróczy György: A városigazgatás 1693–1716 között. In: Debrecen története. 2. kötet. Szerk.: Rác István. Debrecen, 1981. 216–224.
- M. Antalóczy 1996. M. Antalóczy Ildikó: A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén I. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIII. Szerk.: Radics Kálmán. Debrecen, (1996). 67–90.
- M. Antalóczy 2001. M. Antalóczy Ildikó: Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén. Debrecen, 2001.
- S. Szabó 1932. S. Szabó József: Erkölcsi élet hajdan Debrecenben. In: Debreceni Képes Kalendárium, 32. évf. (1932) 1. sz. 88–92.
- Szendiné 2005. Szendiné Orvos Erzsébet: Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1606–1610. PhD értekezés, 2005.
- Szűcs 1871a. Szűcs István: Szabad királyi Debreczen történelme II. Debrecen, 1871.
- Szűcs 1871b. Szűcs István: Szabad királyi Debreczen történelme III. Debrecen, 1871.
- Vajda 2004. Vajda Mária: Szexuális bűnök és büntetések a XVIII. századi puritán Debrecenben és környékén. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XIV. Szolnok, (2004). 251–267. Online: http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_JNSZ_Evkonyv_2004/?pg=252&layo ut=s (Utolsó letöltés: 2015. május 20.)

Kovács Teofil

A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján*

Ellenreformáció a 18. században

Mind a katolikus, mind a protestáns államok arra törekedtek, hogy lehetőleg egyetlen vallás uralmát biztosítsák területükön. A különböző vallások és felekezetek egymás mellett élése sokszor járt feszültséggel. A vallásszabadság nem jelentett többet a 18. században, mint kiegyenlített erőviszonyok adta egyensúlyi helyzetet. Amikor az erőviszonyok megváltoztak, mint például az 1711 utáni Magyarországon, úgy a felekezeti feszültségek is kiéleződtek.¹ Így a szatmári béke után következő tíz évben 140 templomfoglalás történt.² Más területen is érte hátrány a protestánsokat. Például a céhek protestáns tagjainak részt kellett venni a katolikus körmeneteken.³ A Habsburg-birodalom nyugati részein is súlyos konfliktusok voltak. Felső-Ausztria, Karintia, Stájerország és Salzburg környékéről szervezetteren telepítettek protestánsokat az erdélyi szászok közé. „*De olyasmivel, hogy falvakat földesúri jogon, feudális magánakciókkal, az egyházi és világi birtokos urak parancsára, a megyei nemesség segédletével és fegyveres szolgák, magán csapatok végrehajtó közegeivel, testi erőszak alkalmazásával kényszerítsenek hitváltásra vagy menekülésre, ihlyesmivel ekkor inkább csak itt, a rendi Magyarországon találkozunk.*” – írja Kosáry Domokos.⁴ A vallási feszültségek sokszor nyilvánultak meg a templomok birtoklása, használata kapcsán is. Ezek szabályozása megjelent a hazai törvénykezésben. Az 1681-es soproni országgyűlésen hozott XXV. és XXVI. törvénycikk szabályozta a templomok használatát. A XXVI. törvény tizenegy megyében csak megyéenként két kijelölt helyen engedélyezte a szabad vallásgyakorlást a protestánsok számára. Továbbá felsorolta még az ország azon többi megyéjét, végvárat, bányavárosokat, szabad királyi városokat, ahol szabad a vallásgyakorlás. Ez a törvény végvárként név szerint Lévát is megemlítette, amely ekkor valóban védelmi funkcióval bírt, hiszen még abban az időben a törökök birtokolták Magyarország középső harmadát. A törökök kiűzése után a helyzet megváltozott. Ez több végvárat is érintett, így például a katolikus püspöki székhely Veszprémet is, de Pápán is beszüntette a reformátusok istentiszteletét gróf Esterházy Ferenc és József.⁵

A vallásgyakorlás artikuláris helyekhez való rögzítése sok esetben azt jelentette, hogy protestánsoknak addig meglévő istentiszteleti helyekről és más épületekről kellett lemondaniuk. Hermann Egyed szerint a tizenegy vármegyéből hatban visszaszorították az artikuláris helyekre a szabad vallásgyakorlást, ami természetesen sok feszültséggel járt.⁶ Léva is elvesztette kiváltságos jogállását, mivel már nem volt többé végvár. A törvények és királyi rendeletek végrehajtója a Helytartótanács volt, amely mindig szigorúan büntette a

* A tanulmány a *Reformáció Közép- és Délkelet-Európában* című konferencián (Eperjes, 2017. december 4–7.) tartott előadásra épül, első részének írott változata.

¹ Kosáry 1996. 77.

² Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949. 179.; Zsilinszky 1907. 377.

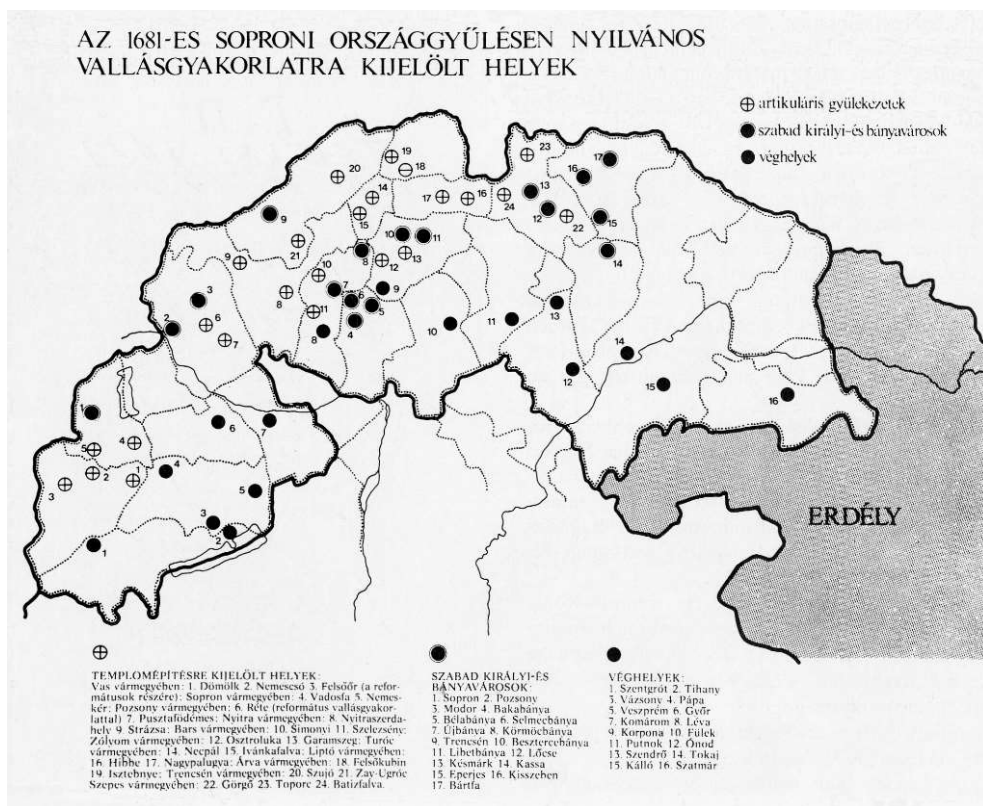
³ Bucsay 1985. 144.

⁴ Kosáry 1996. 78.

⁵ Marczali 1898. 116.

⁶ Hermann 1973. 355.

protestánsokat, ha bűnösnek találta őket.⁷ A rendeletek végrehajtása sok keserűséget váltott ki, de rendszerint nem járt jelentősebb ellenállással. *A magyar református egyház története* megjegyzi: „Azért akadtak olyan területek is, mint például Bars megyében, ahol a templomaitól megfosztott nép keserűsége tömegmozgalmakhoz vezetett, s csak erőyes intézkedésekkel lehetett a nyílt lázadásnak elejét venni. A Bars megyei események körülményei ma sem tisztázottak.”⁸ A vallásgyakorlás kulcsfontosságú tere volt a templom. Ennek birtoklása és használata sokat elárul egy adott közösség életéről. Nézzük meg, hogy miként alakult hazánkban az ellenreformáció idején. Dolgozatomban a lévai református templom, iskola és lelkészház lerombolásának történetét kívánom bemutatni.

(Fabiny 1984. 34. A család szíves hozzájárulásával közölve.)

Templomfoglalások

Az ellenreformáció idején gyakran történtek templomfoglalások.⁹ Az egyik első legismertebb hazai templomfoglalás 1604-ben Kassán történt.¹⁰ Tárgyalt századunkban az

⁷ Hermann 1973. 363.; Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949. 183.

⁸ Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949. 190.

⁹ Csáji 1958. 34–74. A tanulmány bevezetőjében részletesen összegzi az elvett templomok számát adott időszakokban.

¹⁰ Ladányi 2006. 57.

1734-ben megjelent II. Carolina Resolutio után fokozódtak a templomelvételek. Ez nemcsak a templom birtokbavételét jelentette, hanem az iskolára is kihatott.¹¹ Jól érzékelteti ezt a következő megállapítás is: „*A templomok egy része nem is volt különálló épület, hanem egy fedél alatt volt a hasonló silány anyagból épült lelkész-, vagy tanítólakással, esetleg az iskolával... kisebb gyülekezetekben gyakran a templomot használták iskolának is.*”¹² Egy 1763-as feljegyzés szerint az 1681. évi XXVI. törvény szerinti állapottal szemben 557 templomot foglaltak el különböző címenek. Így Győr, Pápa, Tata, Léva, Balassagyarmat és Fülek esetén arra hivatkoztak, hogy a törökök kiűzése után a települések végvári jellege megszűnt.¹³ Addig ugyanis végvárként ezek a helyek szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek.

A 18. századot a vértelen ellenreformáció időszakaként is emlegetik.¹⁴ Ennek gyökerei Hóman Bálint és Szekfű Gyula munkásságára vezethetők vissza, mely Kosáry Domokos tevékenysége révén is tovább él.¹⁵ Dienes Dénes tanulmányában arra mutat rá, hogy téves a 18. századi eseményeket vértelen ellenreformációnak feltüntetni. „*Gályarabnak ugyan nem adták el a prédikátorokat, de számos közösség életét nyomorította meg az állambatalom által támogatott római katolikus egyház.*”¹⁶ Ebben az időben tovább folyt a protestánsok üldözése, háttérbe szorítása. Egy ilyen esemény volt a lévai református templom 1719-es bezárása, majd 1740-es lerombolása és a hívek erőszakos rekatolizációra kényszerítése. A templom sorsára jutott ekkor az iskola és a prédikátor háza is. A lévai gyülekezet által fenntartott ispotályt lefoglalták és eladták. Az egyházi ingatlanok szélesebb körét: iskolát, parókiát, rektorlakást is érintették az erőszakos elvételek. Például 1759-ben Tatán, Szenden, Szákon és Bokodon.¹⁷

A lévaiak ügye eljutott hivatalánál fogva Szilágyi Sámuel (?–1771), bécsi protestáns ágenshez¹⁸ is, aki két fennmaradt Ráday Gedeonhoz (1713–1792) írott levelében tudósít az eseményekről.¹⁹

Szilágyi Sámuel bécsi ágens ekkor már hét éve volt a hivatalában. Ő volt sorban a harmadik magyarországi reformátusokat képviselő ágens, aki feladatát 1733–1748 között látta el. Tevékenységéért elnyerte az uralkodó elismerését, bárói címet és erdélyi ítélőtáblai

¹¹ Detre 1996. 21.

¹² Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949. 216.

¹³ Ráday Levéltár B10-3 67–110.

¹⁴ Kovács Ábrahám 2007. 107–109.

¹⁵ Kosáry 1996. 77. Ebben Kosáry maga így hivatkozik: „Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. Bp. 1935. 543–545.”; továbbá Kosáry 1989. 781–787.

¹⁶ Dienes 2013. 152.

¹⁷ S. Lackovits 2001. 146.

¹⁸ Szilágyi Sámuel pályájáról eddig írt tanulmányaim: Egy ágensi életút kezdetei. Szilágyi Sámuel peregrinációja (1728–1732). In: Egyháztörténeti Szemle, 12. (2011) 3. sz. 3–21.; Levelek a 18. századból. Szilágyi Sámuel levelei a salzburgi protestánsok kiűzéséről. In: BKF Annales, Tomus VI. Szerk.: Róka Jolán. Bp., 2014. 129–134.; Hírek Európából. Szilágyi Sámuel peregrinus tudósításai (1728–1732). In: „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond, Oláh Róbert. Debrecen, 2015. 56–76.; Borkereskedelem Szilágyi Sámuel és Ráday Gedeon levelezésében. In: Hittel és humorral. Tanulmánykötet Hörcsik Richárd 60. születésnapja alkalmából. Acta. Debreceni teológiai tanulmányok 8. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2015. 91–104.; Szilágyi Sámuel levelei Teleki Sándorhoz és Ráday Pálhoz tanársága és ágenssége ügyében. In: Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolutiotól az 1848. évi XX. törvénycikkig. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2016. 191–210.; „Le rajzoltam magam tékámát...” Szilágyi Sámuel könyvszekrényleírása 1740-ből. In: Magyar Könyvszemle, 132. (2016) 3. sz. 368–371.

¹⁹ Ráday Levéltár C64-7-519 1740. július 16.; uo. C64-8-2430 1740. szeptember 3.

ülnöki tisztséget kapott.²⁰ A fiatal Szilágyi Sámuel tudatosan készült egyházpolitikai és társadalmi karrierjére. Ez látható és jól nyomon követhető azokból a levelekből, amelyeket peregrinus diákként írt patrónusának. Nem csupán arról volt szó, hogy tájékoztatta támogatóját a tudomására jutott eseményekről, hanem ő maga is nagy érdeklődéssel fordult minden új ismeret felé. Peregrinációját a németországi Odera-Frankfurtban²¹ – 1728–1733 – a neves erdélyi mecénás, gróf Teleki Sándor (1679–1760) támogatta, aki a nagyenyedi, majd a marosvásárhelyi kollégiumnak volt a kurátora.²² A korábban Nagyenyeden tanult Szilágyi pályafutásának fontos eleme volt a Teleki családhoz kötődő viszonyon kívül a ludányi és péceli Ráday családhoz fűződő kapcsolat is.²³ A két mágnáscsaládot a protestáns elithez való tartozás mellett szoros rokoni szál fűzte egymáshoz, mivel Teleki Sándor László nevű fia 1732 pünkösdjén feleségül vette Ráday Gedeon lánytestvérét, Esztert.²⁴ Így érthető, hogy a peregrinus többször kérte Teleki Sándor közbenjárását, hogy Ráday Pál fia, Gedeon²⁵ mellett tanítói állást kapjon, majd pedig segítségét kérte az éppen megüresedett ágensi hivatal elnyerésében. Az első kérése nem teljesült, a második kérése azonban igen. Igaz, hogy a levelezésből nem derül ki, hogy Teleki ténylegesen tett volna valamit Szilágyi érdekében, mindössze talán csak egy borítékon szereplő megjegyzés utal erre.²⁶ Mindenesetre Szilágyi Sámuel kapcsolata tovább élt a politikai és egyházpolitikai küzdelmekben is részt vevő Ráday Gedeonnal.

Szeretném bemutatni röviden a lévaiak gyülekezeti életét, rámutatva arra, hogy a templomrombolás milyen mértékben vált ismertté. Mi váltotta azt ki? Hogyan reagált a helyi uradalom intézője? Miként válaszoltak a reformátusok intézkedésére? Miként értelmezték a reformátusok az új helyzetet? Milyen intézkedésekkel válaszoltak? Hogyan cselekedett a helyzetben kulcsszereppel bíró vármegye? Miként zajlott maga a templomrombolás? Hogyan próbált Szilágyi segíteni? Milyen vádakkal illeték a reformátusokat?

A templomrombolás iratai Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában és a Magyar Nemzeti Levéltárban találhatóak.²⁷ A templomfoglalásokkal kapcsolatban Csáji Pál *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása* (In: Egyháztörténet, 1. (1958) 1. sz. 34–74.) című tanulmányában, továbbá a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, valamint a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár számaiban* találtam több cikket és forrásközlést. A lévai eseményekről megemlékezik még Czeglédy Pál

²⁰ Zoványi 1977. 605.

²¹ Kovács Teofil 2011. 8–9. A város a peregrinációs útvonalak egyik fontos állomása volt. Innen mentek tovább a diákok Bréma–Franeker–Leiden–(London)–Oxford (vagy) Cambridge felé. Az 1630-as évek után Hollandiába több esetben Danckából hajóztak át a diákok. Ezt az utat választotta Szilágyi is rövid hollandiai tartózkodásakor.

²² Peregrinuslevelek 1980. 449.

²³ Kovács Teofil 2011. 15–16.

²⁴ Beliczay 1980. 173–176. Az időponttal kapcsolatban több dátum is szóba jön. Beliczay Angéla Kajali Klára naptárbejegyzését így idézi: „Keresztelő Szent János napján 14 jun lött hálása Rhádai Esther leányomnak gróf Teleki László kedves férjével.” Keresztelő Szent János napja azonban június 24., nem június 14. Ezért teheti Kardos Samu (Kardos 1905. 68.) 1732. június 24-re az esküvő napját, tehát későbbre, mint a már korábban említett pünkösd, amely 1732-ben június 1-re esett.

²⁵ Irodalom: Vas 1932., Gálos 1953., Zsindely 1955., Borvölgyi 2014.

²⁶ Peregrinuslevelek 1980. 241.

²⁷ Ráday Levéltár B1 L, B4 1. kötet, C64 forráscsoportok. MNL OL 2109/1964. sz. P 108 Rep. 81. 85. Fasc. 280–412.; 101–102. Fasc. Gravamina Levensium prae demolitionem templi Levensis. MNL OL Esterházy gyűjtemény. Fasc. Esterházy 102. Rep. 81.; Synoptica facti species Fasc. 102. Rep. 81.

egykori lévai lelkész is a *Lévai reformátusok három temploma*²⁸ című munkájában, melyet 1968-ban fejezett be. Ez azonban csak kéziratban létezik.

Léva

Léva városa a Garam folyó völgyében található. Első ízben 1156-ban, Leua alakban fordul elő.

Évszázadokon át Bars megye központja.²⁹ A bányavárosok szomszédságában lévő Léván hamar elterjedtek a reformáció tanai. 1557 után Luther tanításait követően Zwingli és Kálvin tanai is megjelentek a településen. A 17. század első felében a vallássérelmi feliratokban mindkét irányzat egyházáról szó esik. A reformátusság igen jelentős volt, hiszen az egyházmegye is innen veszi nevét *Tractus Levensis*.

A városban 1624-ben Pázmány kezdeményezésére jezsuiták telepedtek meg. Az evangélikus és református lelkészeket nem sokkal ezután elűzték és az egyházak javait elvették, melyeket csak az 1647-es pozsonyi országgyűlés rendeletei után kaphattak vissza. A békés időszak hamarosan véget ért, mivel a pozsonyi véstörvényszék 1671-ben megfosztotta lelkészüktől, Ceglédi Pétertől a reformátusokat, akit az akkori esperessel, Körmendi Györggyel és a nagysárói lelkésszel, Szódói Andrással együtt gályarabságba hurcoltak. Az árván maradt gyülekezet Csáky Pál földesúrtól és a plébánostól sokat szenvedett.

Az 1681-es országgyűlés artikuláris, azaz a protestánsok számára vallásuk szabad gyakorlására szolgáló helyként Bars megyében Simonyit, Szelezsényt jelölte ki. Léva, mint végvár bírta ezeket a jogokat.

A Rákóczi-szabadságharc történései Lévát is érintették. 1709-ben Bottyán János visszavonulásakor leromboltatta az erődöt, hogy elkerülje annak ellenséges kézre kerülését.³⁰ A szatmári béke után a vár megmaradt épületeiben uradalmi központot rendezett be az Esterházy család hercegi ága, amely ekkor a város legnagyobb földesura volt. Itt tartózkodott a tiszttartó is, itt tartottak úriszéket is.³¹ A herceg 1712-től szerette volna a kiváltságolt várost joghatósága alá vonni, ezért pert indított Léva nemes és nem nemes lakossága ellen Bars vármegyénél. Ezt azonban a még jelentős számú nemesi lakosság kivédte azzal, hogy ők, illetve felmenőik a lévai vár katonáiként védték az országot a török ellen, ezért a várkapitányoktól, akik az uradalom vezetői is voltak, javadalomként kisebb-nagyobb területeket kaptak. Ennek tényét adományozó levelekkel bizonyították.³² Az uradalom Léván 1732-ben 352 családfőt írt össze adókötelesként, 1754-ben már 2937 lakos élt a városban.³³ A nemesek fontos szereppel bírtak Léva közigazgatásában.³⁴ Ők képviselték a lévaiak érdekeit. Elég feszült volt a viszony az uradalom és a lakosság között. 1729-ben mozgalom indult a herceg ellen. Ebben az is szerepet játszott, hogy a lévaiak gyűlölték a városban lévő tiszttartót, és megjelentek a vitában bizonyos vallási ellentétek

²⁸ Czeglédy 1968. Csak az 1740-es eseményeket tartalmazó részéhez tudtam hozzájutni, melyeket jól összefoglal.

²⁹ Magyar Református Egyházak 2015. 7.

³⁰ Bakó 1903. 137.

³¹ Dóka 2008. 131.

³² Uo. 132.

³³ Uo. 133.

³⁴ Uo. 134.

is. Az uradalom utasítására kiengedtek a vár börtönéből egy „huszitá”-t, azzal a parancssal, hogy hagyja el a várost. A helybéli nemesek azonban védelmükbe vették és bújtatták. Arra hivatkoztak, hogy ilyen személyek esetében a várost és nem az uradalmat illeti az ítélkezés joga.³⁵ Ez az ügy egy 1732-ben megkötött szerződéssel zárult. A katolikus és protestáns lakosok között újabb ellentétek merültek fel. Ennek következtében az 1736-os városi tisztújítás feszült körülmények között zajlott. A nemesek jelentős része református volt, így vallási ügyek őket is érintették. A megválasztott református tanácsosok nem voltak hajlandók a katolikus templomban esküt tenni, ezért aztán katolikusokat választottak a helyükre.³⁶

Léva első református temploma 1624-ben épült, de már hamar, 1634-ben roskatag állapotban volt. A második templomot országgyűlési engedéllyel 1638-ban építik fel közből, ez azonban az 1696-os tűzvészben szinte teljesen megsemmisül. A hívek 1713–1718 között építik újjá.³⁷ Léván tényleges protestáns vallásgyakorlás az 1720-as³⁸ évet kivéve 1739-ig folyt. Léva 1710-ben megszűnt végvár lenni, így 1720-ban erre hivatkozva betiltották mind az evangélikusok, mind a reformátusok vallásgyakorlatát. Az evangélikusok gyülekezeti élete már nem állt teljesen helyre, a lévai evangélikus gyülekezet Csank filiájaként működött, a reformátusoké azonban újból életre kelt.

A lévai kálvinisták visszahozták az Esterházy nádor által elűzött prédikátort, Mocsai T. Jánost, aki 1702 és 1722 között volt a gyülekezet lelkésze,³⁹ és egyes megjegyzések szerint a reformátusok „nagyon terjeszkedtek”, mióta nem volt őrség a várban.⁴⁰ Gálos Miklós lelkészsége idején – 1723–1739 – újra megpróbáltatások érték a gyülekezetet. 1739-ben Esterházy József földesúr elűldözte a lelkészt, aki a szomszédos, pap nélküli Hontvarsányba menekült. Hontvarsánnyal kapcsolatban a 19. századi történetíró Szentkúti (Szentkúty) Kiss Károly a következőket jegyzi meg: „*A 17-dik században »articulus locus«-ul jelöltetvén ki, a későbbi üldözések idején is menhelye volt a barsi reform. híveknek, sőt az 1733–84-diki időszakban esperesei is itt vonták meg magukat.*”⁴¹ Azt, hogy Hontvarsány artikuláris hely lett volna, más forrásból nem tudtam eddig megerősíteni, de tény, hogy ott tovább folyt a vallásgyakorlás. Gálos Miklós később – 1742–1763 – között a barsi egyházmegye esperesi tisztét is betöltötte.⁴²

A következő évben, 1740-ben került sor a templom lerombolására és sok hívő bebörtönzésére, melyből csak részben áttéréssel, részben nagy összegű váltságdíj lefizetésével

³⁵ Uo. 137.

³⁶ Uo. 138.

³⁷ [szerző nélkül] 2009.

³⁸ Marczali 1898. 116. Egy évvel korábbra 1719-re teszi. Ekkor beszüntették a szintén korábbi végvár Veszprémben is a protestáns istentiszteletet. Léván, Báthon, Vezekényen is elvették a templomot a „makacs, kemény nyakú” jobbágyoktól. Czeglédy Pál is 1719-et említi kéziratának 27. oldalán.

³⁹ Dunántúli 2009. 512.: „1701 Mohi; levita 1701 Mohi, 1702–1712 Léva; elűzik 1712–1713 Varsány, 1713–1722 Léva, 1713 felszenteltetett; 1712–? egyházmegyei jegyző † 1722, 46 éves”

⁴⁰ Marczali 1898. 117.

⁴¹ Hontvarsány, ma Léva része. Szentkúti 1879. 420.

⁴² Dunántúli 2009. 573.: „Név, születési, családi adatok: Sallai Gálos Mihály, Szolgálati hely és idő: 1722–1739 Léva 1739–1740 száműzetés 1740–1763 Varsány; 1742–1763 barsi esperes † 1763, Tanulmányokra vonatkozó adatok: 1712 Sárospatak subscr. →1719/1720 Franeker subscr. →1722 eleje hazatér, Erdélybe készül, ekkor lesz lévai lelkész.”

kerülhettek ki a fogvatartottak.⁴³ Az eseményt megörökítette a nemesoroszi egyházköz-ség régi anyakönyve is: „Ezen 1740-ik esztendőben 17 Juni hányattatott el a lévai református templom sok gyülelész nép által, nagy erőszak dülástéttel.”⁴⁴ Ezeket az eseményeket Szentkúti Kiss Károly korábbi időpontra teszi. Azt írja, hogy 1729[?] -ben elzavarják a lelkészt az akkori uradalmi tisztek, valamint Kazy (Kazi) László alispán⁴⁵ és Darázs Péter plébános.⁴⁶ A templomot lepecsételik, és néhány évig sem a reformátusok, sem a katolikusok nem használhatják.⁴⁷ Szentkúti Károly 1741-re teszi a templom és a parókia lerombolását a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban megjelent cikkében. Lehet, hogy ez az adat az 1774-es összeírásból származik.⁴⁸

Az 1740. évi események Szilágyi levelében

Eddig számomra nem ismert, hogy Szilágyi milyen forrásból vagy forrásokból tájékozódva írja Rádaynak a lévai templomrombolásról 1740. július 16-án kelt levelét, de minden bizonnyal nemcsak írásbeli információkra támaszkodott. A lévaiak – mint látni fogjuk – már a templom kerítésének lerombolásakor követeket küldtek Bécsbe. Ezeknek meg kellett fordulniuk az ágensnél.

Szilágyi Sámuel 1740. július 16-án írt Ráday Gedeonnak a lévai templom ügyéről.⁴⁹ A Bars megyei Léván történteknek országshíre mehetett, mivel az ágens úgy kezdte levelét, hogy az egész történés Ráday számára ismert lehetett, mégis fontosnak tartotta, hogy ő maga is tudósítson erről. Ezt tette annál is inkább, mivel az udvarnál neki kellett képviselni az ügyet, valamint Ráday Gedeon fontos szereppel bírt a protestánsok érdekvédelmében.

A lévai református templom lerombolásának kiváltó okát a templomot övező, feltehetően roskatag kerítés egy részének a ledőlése jelentette, amelyet a reformátusok helyreállítottak. A város református temploma 1716 [sic!]⁵⁰ óta le volt zárva, és az istentiszteleteket is beszüntették, azonban a temető használatát nem tiltották be. A templom, az iskola és a parókia a helyi gyülekezet kezelésében maradt. Az utóbbi kettőt bérbe adták. A templom kulcsa is megmaradhatott náluk, tehát be tudtak menni az épületbe. A gyülekezet életére nézve a templom épületének bezárása jogi döntés⁵¹ volt, amit a rendelkezés után foganatosítottak. A gyülekezeti élet Gálos Miklós 1739-es elűzéseig tovább folyt. Az épületeket sövény vette körül, de annak részei időnként kidőltek, amit eddig minden további

⁴³ Szentkúti 1879. 293–296.

⁴⁴ Bars vármegye községei 1903.

⁴⁵ Reiszig 1903. Kazy Lászlóról azt olvassuk, hogy elmozdított az alispánságból. (1725. VIII. 28. – 1734. X. 25.); Dunántúli 2002. 95. Itt Kazy Lászlóról a következőket tudjuk meg: „Kazy László 1738–1744 között volt lévai prefektus. Kállay 1978. 209. 1719-ben választották meg Bars vm. jegyzőjévé, később alispánjává. BARS VÁRMEGYE 395.”

⁴⁶ Szentkúti 1890. 1704–1705.

⁴⁷ Földváry 1891. 883.; A templom lepecsételése másutt is megtörtént. Lásd: Marczali 1898. 335.

⁴⁸ Szentkúti 1890. 1705.; Dunántúli 2002. 96.

⁴⁹ Ráday Levéltár C64-7-519 1740. július 16.

⁵⁰ Ez hogy lehet, ha a templom újjáépítésére 1713–1718 között kerül sor? Ebben lehet, hogy Szilágyi téved.

⁵¹ A templomot lepecsételik, és néhány évig sem a reformátusok, sem a katolikusok nem használják.

nélkül helyreállítottak. Nemcsak a templom építéséhez, de a javításához is engedély kellett,⁵² igaz itt a sövényről és nem a templomról volt szó. 1740 májusában egy három ölnyi⁵³ sövény ledőlt, ezt helyreállították, amit az Esterházy⁵⁴ herceg Bírovsky Ferenc⁵⁵ nevű intézője újításnak minősített és ugyanazon hónap 16-án százegynéhány emberével az egész kerítést levágatta. A Szilágyinak eljuttatott információ szerint ez fellázította a reformátusokat, és valaki meghúzta a harangot. Erre a mezőn dolgozók bejöttek a városba, azt hitték, hogy tűz ütött ki. A harang félreverésének oka hamar kiderült, ebből összeszólalkozás, sőt verekedés is támadt. Így néhányan sebesülten távoztak a helyszínről. A levéltári források megerősítik, hogy a protestánsokra való fegyveres támadás nem volt ritka.⁵⁶

Ezután Bírovsky emberei lecsendesedtek, viszont a reformátusok az egészet a korábbi állapotot rögzítő császári rendelet megtöréseként értelmezték. – Szilágyi Sámuel megjegyzi levelében, hogy ezt bizony méltán gondolták így. – Ettől fogva a reformátusok megragadták az alkalmat, hogy a templomba bemenjenek, harangozzanak és istentiszteletet tartsanak, igaz, hogy csak énekléssel és a prédikátor nélkül, könyvből történő imádkozással.⁵⁷ Ez egyfajta demonstráció volt. Ettől nem is tágtottak, bár először a vármegyei szolgabíró, majd pedig az alispán tiltotta el őket az istentisztelettől. A sövényrombolás után Bírovsky túlkapása miatt a reformátusok követeket küldtek fel Bécsbe. A követek személye és száma nem ismert.

A vármegye eltiltotta a lévai reformátusokat a templombajárástól, azok azonban arra hivatkoztak, hogy ők az uralkodó parancsát várják,⁵⁸ akinek döntéséhez nagy reményeket fűztek. Ez tették annál inkább, mivel az 1712–1715. évi országgyűlés XXX. törvénycikke a protestáns vallásügyeket kivette az országgyűlési hatáskörből és a felségjogok közé sorolta, azzal a megkötéssel, hogy sérelem esetén a sérelmezett csak a saját és nem felekezete nevében fordulhat az uralkodóhoz.⁵⁹ Tették ezt abban a hitben, hogy az uralkodó biztosan betartatja a királyi védlevelben foglaltakat.

Közben Bars vármegye tájékoztatta a Helytartótanácsot és hamarosan, 1740. június 17-én, reggel négy órakor két század német katona és mintegy háromezer, a szomszédos településekről való paraszt érkezett Lévára, akik a templomot, iskolát és parókiát a haranglábbal együtt a föld színéről eltörölték, a harangokat elvitték és az egyházi vagyont lefoglalták. A reformátusok bemutatták I. Lipót, I. József és az éppen uralkodó III. Károly király védlevelét, de ennek ellenére ütegezték őket,⁶⁰ sőt néhányuk közülük lőtt sebet is kapott. A nemesek közül nyolcat, az egyéb rendű lakosok közül legalább húszat börtönbe vetettek, akik még egy hónap után, a levél írásakor is szigorított fogságban voltak.

⁵² Ráday Levéltár B 10-3 67–110.

⁵³ A magyar öl mérete korábban más volt. Ma is látható Pozsonyban a régi városháza falán, a kaputól jobbra az 1715-ben elhelyezett öletalon, amelynek hossza 1,9019.

⁵⁴ Dunántúli 2002. 95. Az 1774-es összeírás szerint „Esterházy Miklós (1714–1790) tábornagy, felesége Wiessenwolf Mária. Kállay 1978.”

⁵⁵ A név több változatban szerepel: Biróczky Ferencz, Bírovsky Ferenc

⁵⁶ Ráday Levéltár B 10-3 67–110.

⁵⁷ Ráday Levéltár B1 L 209–210., Közölte: Földváry 1903. Földváry Kálnay Istvánt tünteti fel szerzőként 1740. június 16-i dátummal. Mivel az események június 17-én történtek, így ez téves dátum lehet.

⁵⁸ Ráday Levéltár C64-7-519 1740. július 16.

⁵⁹ Csáji 1958. 34–74.

⁶⁰ Ráday Levéltár C64-7-519r 1740. július 16.

Az ágens azt írta, hogy ő már ezt a dolgot jelentette is a megfelelő fórumon, de a nemes vármegye másként értelmezte Bécsbe küldött tudósításában a történeteket. Bár a vármegye Bírovsky tettét nem helyezte, a reformátusok lépéseit a császári parancs ellen valónak gondolta: így a templom megnyitását, az oda való bejárást, az ott tartott istentiszteletet, a templomban fegyveresek tartását – akik készek voltak bármikor a harangot félrevernü – a kétszeri felszólítás figyelmen kívül hagyását, sőt az ellenállásra való készülést jogellenesnek tekintette. Erre a reformátusoknak senki nem adott jogot, és maguknak sem szerezhettek volna. A vármegye a maga cselekedeteit és tekintélyét védte. Igyekezett minél több és minél nyomósabb indokot találni azért, hogy a reformátusok összejövetelét helytelenítse, és negatív színben tüntesse fel.

Ezeket a vádakot Szilágyi nem hitte el, a vármegyének azonban elegendőek voltak ahhoz, hogy a bebörtönzötteket fogva tartsák. Az ágens leírta, hogy eddig sem a nemeseket, sem egyéb lakosokat nem tudta kiszabadítani. A védekezésben a nemesi jogokon esett csorbát hangsúlyozták. Nem a vallási sérelmeket hozták elő, hiszen az itt nem is számított volna. A hatóságok elsőként a nem nemeseket akarták kihallgatni; hogy a tanúvallomások után milyen eljárás indul ellenük, és miként végződik a dolog, azt majd az idő mutatja meg.

Szilágyi Sámuel szerint az egésztől megmenekülhettek volna, ha megfogadták volna Péli András⁶¹ vagy Litasi György urak tanácsait, mert a templom önkényes használatának következményeitől igencsak tartani lehetett. Ez arra utal, hogy a reformátusok sem voltak egységesek a helyzet megítélésében. Vigyázni kell, hogy a reformátusok ne adjanak okot a huzavonára, és legalább olajat ne öntsenek a tűzre, véli Szilágyi.⁶² Mindez azonban már így is olaj volt a tűzre.

Összegzés

A lévai református templom lerombolása kapcsán több mindent megtudhatunk a korabeli ellenreformációról. A lévai templom elfoglalása és lerombolása nem volt egyedül az országban. Ha el is vettek sok templomot, de nem minden templomot vettek használatba a katolikusok. Ez történt Léva esetén is, ahol 1740-ben két katolikus templom is működött és nem volt indokolt új istentiszteleti hely létrehozása. Az épületet valószínűleg lepecsételték,⁶³ a híveket annak látogatásától eltiltották. Ennek ellenére a hitélet tovább folyt. A lelkészt csak 1739-ben zavarták el a településről. A gyülekezet tulajdonában maradt a templomon kívül az iskola, a parókialis ház és az ispotály is. A reformátusok temetkezési helye a kálvária közelében volt, ahová a szokott módon, énekelve, deákos emberek vezetésével temetkeztek, ami nem volt magától értetődő, hiszen például Tatán

⁶¹ Péli Nagy András szerepel a tanúvallomási jegyzőkönyv sértettjei között.

⁶² Ráday Levéltár C64-7-519v 1740. július 16.

⁶³ Körmendi 2002. 99. Erre találunk példát Tatán. „*Mária Terézia királynő parancsára az 1681. évi XXVI. tc. alapján a Kancellária a tatai református templom bezárását, a prédikátor és a tanító hivatalától eltiltását rendelte el.*” 1759. augusztus 23-án olvasták fel a rendeletet. Ferenczi Pál kurátor átadta a templom kulcsát az uradalom képviselőinek, a templom ajtaját lepecsételték. Itt azonban nem álltak meg az események. Augusztus 24-én több mint kétszáz katolikus fejszékkel lerombolta a templomot, mivel az fából és sövényből készült, az uradalom emberei a templom gerendáit és az összefogásukra szolgáló kapcsokat is elszállították. Nem hagytak nyomát sem a templomnak.

a temetésekkor a hívek zsoltárt nem is énekelhettek.⁶⁴ Az 1740-ben kidőlt kerítést a reformátusok kijavították, amire Birovszky tiszttartó az egész kerítést ledöntette. A kálvinisták a kerítés ledöntésétől, május 16-tól kezdve június 16-ig reggel és este könyörgésre bejártak a templomba, istentiszteleteiket deákos ember szolgálatával tartották, de nem lelkészével. Ez azonban nem volt a legbölcsebb döntés az erőszakos ellenreformáció idején.

A templomrombolást nemcsak vallási okok válthatták ki. Erről azonban forrásunk nyíltan nem beszél. A település fő birtokosa és a város lakosai között másfajta feszültség is lehetett. A hajdani várkatonák és leszármazottaik között több református nemes is volt, akik a városi lakosok érdekeit védték a földesúrral szemben. A reformátusokkal való leszámolás tehát a nemesi ellenállás megtörését is célozhatta.

A templom és más egyházi épületek lerombolását a kerítés ledőléséhez lehet kötni. Ebben a reformátusok jogi úton akartak igazuknak érvényt szerezni, de nem tudjuk meg ezekből a forrásokból, hogy az udvarhoz küldött követük milyen eredménnyel járt. Az általuk birtokolt királyi védlevelek gyakorlatilag semmiféle oltalmat nem jelentettek.

Az a vád, miszerint a reformátusok fegyvereseket tartottak volna a templomban vagy fegyveres ellenállásra gondoltak volna, nem bizonyult igaznak. A kivézenyelt katonaság létszáma azonban azt is feltételezi, hogy a vármegye mégis tartott az esetleges ellenállástól, vagy ez csak a megfélemlítés része volt.

A megtorlás nem ért véget az épületek lerombolásával. A lévai reformátusok közül nemeseket és parasztokat egyaránt börtönbe hurcoltak.

Bár elsősorban templomrombolásról beszélünk, de az iskolát és a prédikátor házát is ezzel együtt rombolják le. Lehet, hogy ezek egybe voltak építve. Erről nincs adat. Léván egy jól szervezett, erős közösség működött, mivel a reformátusok az 1740-es gyászos eseményekig még ispotályt is fenntartottak.

A felhasznált források alapján meglehetősen pontos képet kapunk az eseményekről, amelyekhez hasonló templomfoglalások, rombolások történhettek szerte az országban.

⁶⁴ Körmendi 2004. 99.

Teofil Kovács

The Demolition of the Calvinist Church of Léva, Based on a Letter from Sámuel Szilágyi

During the period of the Counter-Reformation, religious tension manifested even in connection with the ownership of churches. After the publication of the Carolina Resolutio II. in 1734, the taking away of churches was on the rise. This meant, for instance, in the case of Győr, Pápa, Tata, Léva, Balassagyarmat and Fülek, that the official reason was that these settlements lost their identity as fortresses after the expulsion of the Turks.

Even before the 18th century, the city of Léva experienced lots of religious conflicts. The ducal branch of the Esterházy family wanted to control the privileged city by jurisdiction, because of which the relationship between the lordship and the population was tense. Certain religious disagreements also occurred in the debate. The Calvinist Church of Léva was confiscated in 1719, and worship was banned. However, this was renewed, and the preacher of the time was cleared out only in 1739. The church, the school, and the building of the preacher's house remained under the control of the congregation, they were demolished in 1740. I present these events through a letter written by Sámuel Szilágyi, the Protestant Hungarian agent of Vienna, on 16th July, 1740.

From Szilágyi's letter, it becomes clear that the events that happened in Léva became nation-wide known. The notorious start of the demolition of the church in Léva was most probably initiated by the fall of part of the wobbly fence around the church in May 1740. The fence was restored by the Calvinists. This was considered an innovation by the administrator of Duke Esterházy, called Ferenc Birovsky, who, with a hundred odd of his men, cut the whole fence on 16th of the same month. The bell was tolled by the Calvinists, which was followed by quarrel and even a fight. The Calvinists interpreted this whole event the violation of the imperial decree about their religious freedom. After the incident, they took the opportunity to go into the church, toll the bells and hold a mass, although only singing and praying from a book, and without a preacher. This was no wise step in this extremely tense situation. First, they were interdicted by the judge of the county, and then by the deputy-lieutenant. The Calvinists' answer was that they sent ambassadors to Vienna, and they were waiting for the imperial reply.

The church, the school and the parsonage – together with the belfry – was demolished on 17th June 1740, the bell was taken and everything was confiscated by the men of the administrator. The Calvinist presented the letter of defence of Charles III in vain, even the noble received harsh atrocity and imprisonment.

The present study uses archive resources to show what was it – on the local level – that had been behind such an event. Here, it seems that not the priests of the Catholic Church, but the administrator of the Catholic squire was who had initiated the events.

Források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 108 Rep. 81.	Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium. Vallási ügyek (1471–1785).
Ráday Levéltár	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
B1	Ágensi levéltár. <i>Collectiones agentiales variae</i> 1718–1829.
B4	Ágensi levéltár. <i>Collectio instantiarum</i> 1735–1783.
B10	Ágensi levéltár. <i>Acta Religionaria Varia</i> (1599) 1721–1824.
C64	Ráday család levéltára.

Szakirodalom

[szerző nélkül] 2009.	Templom és parókia, http://www.refleva.com/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=70 (Utolsó letöltés: 2018. január 15.)
Bakó 1903.	Bakó István: Léva. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye. Szerk.: Borovszky Samu, Bp., 1903. Online: http://mek.oszke.hu/09500/09536/html/0004/9.html (Utolsó letöltés: 2017. augusztus 7.)
Bars vármegye községei 1903.	Bars vármegye községei. Írták többen. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye. Szerk.: Borovszky Samu, Bp., 1903. Online: http://mek.oszke.hu/09500/09536/html/0004/6.html (Utolsó letöltés: 2016. november 16.)
Beliczay 1980.	Beliczay Angéla: Kajali Klára, Ráday Pál felesége. In: Ráday Pál emlékkönyv 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerk.: Esze Tamás. Bp., 1980. 157–196.
Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949.	Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán: A magyar református egyház története. Bp., 1949.
Borvölgyi 2014.	Borvölgyi Györgyi: Ráday Gedeon tanulóévei. In: A Ráday-család a magyar kultúrában. 300 éve született Ráday Gedeon. Szerk.: Berecz Ágnes. Bp., 2014.
Bucsay 1985.	Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985.
Czeglédy 1968.	Czeglédy Pál: Lévai reformátusok három temploma. 1968. (kézirat)

- Csáji 1958. Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. In: Egyháztörténet, 1. (1958) 1. sz. 34–74.
- Detre 1996. Detre János: A Pest megyei evangélikus iskolák története. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: Farkas Rozália. Szentendre, 1996. (Studia Comitatus 26.) 5–153.
- Dienes 2013. Dienes Dénes: Reformátusok üldözése a katolikus egri egyházmegyében a 18. század utolsó harmadában. In: Rekatolizáció, protireformáció a katolicka reštaurácia v Uhorsku = Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2013. 152–158.
- Dóka 2008. Dóka Klára: Lévai nemesek az Esterházy család birtoklása idején. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk.: Oborni Teréz, Á. Varga László. Eger, 2008. 131–142.
- Dunántúli 2002. Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. Szerk.: Hudi József et al. Pápa, 2002.
- Dunántúli 2009. A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760. Szerk.: Köblös József, Kránitz Zsolt. Pápa, 2009.
- Fabiny 1984. Fabiny Tibor: Bewährte Hoffnung Die Evangelisch-Lutherische Kirche Ungarns in vier Jahrhunderten. Erlangen, 1984.
- Földvály 1891. Földvály László: A lévai üldözött reformátusok és a dunameléki egyházkerület. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 34. (1891) 27. sz. 883–884.
- Földvály 1903. Földvály László: A lévai executio. In: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 2. (1903) 184–186.
- Gálos 1953. Gálos Rezső: Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 57. (1953) 1–4. sz. 268–272.
- Hermann 1973. Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. München, 1973.
- Kardos 1905. Kardos Samu: A széki gróf Teleki család históriája. 3. In: Régi Okiratok és Levelek Tára, 1. (1905) 3. sz. 67–72.
- Kosáry 1989. Kosáry Domokos: A művelődés késő barokk változatai. In: Magyarország története 1686–1790. Szerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 763–824.
- Kosáry 1996. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1996.

- Kovács Ábrahám 2007. Kovács Ábrahám: "Counter Reformation." In: Encyclopedia of Mission and Missionaries. Religion and Society Series. Part 1. Ed. Jonathan J. Bonk. New York, 2007. 107–109.
- Kovács Teofil 2011. Kovács Teofil: Egy ágensi életút kezdetei. Szilágyi Sámuel peregrinációja (1728–1732). In: Egyháztörténeti Szemle, 12. (2011) 3. sz. 3–21.
- Körmendi 2004. Körmendi Géza: A tatai református gyülekezet története II. József Türelmi rendelete előtti és az azt követő évtizedekben. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6. Szerk.: S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika. Veszprém, 2004. 99–103.
- Ladányi 2006. Ladányi Sándor: Református teológiai motívumok a Bocskai-szabadságharcban. In: Studia Caroliensia, 7. (2006) 1. sz. 57–60.
- Magyar Református Egyházak 2015. Magyar Református Egyházak Javainak Tára 28. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 11. Barsi Református Egyházmege 2. Szerk.: Balla Terézia et al. Debrecen, 2015.
- Marczali 1898. Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Congressusig 1711–1815. In: A magyar nemzet története VIII. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1898.
- Peregrinuslevelek 1980. Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6. Szerk.: Hoffmann Gizella. Szeged, 1980.
- Reiszig 1903. Reiszig Ede: Bars vármegye története. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1903. Online: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0004/22.html> (Utolsó letöltés: 2017. augusztus 7.)
- S. Lackovits 2001. S. Lackovits Emőke: Különböző felekezetű közösségek együttélése a Veszprémi Egyházmegeében a XVII–XVIII. században. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Szerk.: S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika. Veszprém, 2001. 138–163.
- Szekfű Gyula 1935. Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. Bp., 1935.
- Szentkúti 1890. Szentkúti Károly: Adatok a barsi református egyházmegee történetéhez. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 33. (1890) 50. sz. 1704–1707.
- Szentkúti Kiss 1879. Szentkúti Kiss Károly: Monográfiai vázlatok a barsi ref. esepresség multja s jelenéből. Pápa, 1879.
- Vas 1932. Vas Margit: Ráday Gedeon élete és munkássága. Bp., 1932.
- Zoványi 1977. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977.

- Zsilinszky 1907. Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907.
- Zsindely 1955. Zsindely Endre: Ráday Gedeon élete és munkássága. In: Református Egyház, 7. (1955) 16. sz. 366–369.

Ifj. Barta János

Református lelkészek jövedelmei Zemplén megyében a 18–19. század fordulóján¹

Magától értetődik, hogy ha valaki egy régebbi kor lelkészei (kántorai, egyházi iskolai tanítói) jövedelmeinek kíván utánanézni, ahhoz a leghasználhatóbb forrásokat az adott egyház levéltáraiban találhatja meg. Így van ez a zempléni reformátusok esetében is, akiknek adatait a Sárospataki Református Kollégium Levéltára őrzi. Arra persze a kutatók ritkábban vállalkoznak, hogy a viszonylag könnyen hozzáférhető eredményeket más, esetleg nem is egyházi levéltárakban található források alapján megpróbálják ellenőrizni. Igaz, erre nem is feltétlenül adottak a lehetőségek, hiszen az egyháziak fizetése, jövedelmei egyházi belügynek számítottak. Adó-, ill. járadékmentességük miatt az állami (megyei) szervek nem is igen fordítottak rájuk figyelmet.

Zemplén megye esetében a 18/19. század fordulójára mégis rendelkezünk olyan – hivatalosnak számító – forrásokkal, amelyek lehetővé teszik az egyháziak jövedelmeinek ellenőrzését. Ekkor jutott el ugyanis az állam a társadalom kiváltságos, addig az állami terhek alól felmentett rétegeire, csoportjaira kivetendő adó szándékáig. Hazánkban ezt először II. József vette tervbe, monumentális földbirtok-összeírásának iratait azonban halála után a nemesség megsemmisítette. A másutt teljesen elpusztult kataszteri összeírásnak Zemplén megyében azonban szerencsésen fennmaradt a szántóföldekre vonatkozó része, páratlan lehetőséget biztosítva a történészek számára a nemesi és egyházi birtoknagyságok megállapítására.² II. József adóztatásra vonatkozó terve – a nemesség ellenállása miatt – végül nem valósulhatott meg, utóda nem is próbálkozott meg felújításával. Számunkra az összeírás mégis fontos összehasonlítási alapot nyújthat. Igaz, adatai meglehetősen hiányosak, mivel az összeírók aligha kaphattak egyértelmű utasítást az egyes településeken élő egyházi személyek (plébánosok, lelkészek) földjeinek összeírására. Azokat ugyanis a megye nem minden kerületében írták össze, ahol pedig megtették, ott nagyságát következtetlenül, hol a nemesi, hol a paraszti szántóhoz számolták.

Újabb, ezúttal kevésbé ismert kísérletet a nemesség bevonására az állami terhek viselésébe a 18. század utolsó éveiben találunk, amikor a hatóságok – a franciák ellen viselt háború miatt – többször is hozzájárulást vártak el a nemesektől és az egyháziaktól. 1797-ben még csak önkéntes és – ennek megfelelően – esetleges felajánlásokra számítottak, 1800-ban azonban összeírták a társadalom különféle rétegeinek jövedelmeit, hogy ennek alapján vessenek ki hozzájárulást.³ Ezúttal a hatóság igyekezett a felmérésbe a lakosság minden rétegét bevonni, s ennek arányában elosztani a terheket. Az összeírásból egyedül a jobbágyság maradt ki, hiszen az ő adókötelezettségüket az évenkénti rendszerességgel összeállított dicalis összeírások alapján állapították meg.

Ez a két, közigazgatásilag kezdeményezett összeírás lehetőséget ad arra, hogy adatait összevessük a református egyház lelkészeinek az egyházi iratokban található

¹ Készült az OTKA NKFI K 120 197. sz. pályázat támogatásával.

² MNL BAZML SFL IV.2003.b 96. és 97. kötet. Közölve: Ifj. Barta 2015. 290–350.

³ Az 1800-i jövedelem-összeírás eredményét két változatban is megörökítették. Az egyik a hozzájárulásra kötelezettek ABC rendben felsoroló vaskos kötet (MNL BAZML SFL IV.2005.e Liber obtingentialis... 1800), a másik, a településenkénti, azon belül személyekre lebontott összeírás (Uo. Nemesi birtokok és jövedelmek összeírása járasonként, 1800).

jövedelmeivel. Választ adhatunk arra a kérdésre, hogy megpróbálták-e, s ha igen, sikerült-e a megyei hatóságoknak reálisan felmérni a lelkészjövodelemeket, s azokra az elvárt kötelezettségeket kiróni? A vizsgálathoz két, a Zemplén megyei térséget is magába foglaló egyházi területi egység (esperesség) ugyancsak 1800-ból származó díjleveleit tudjuk figyelembe venni.⁴

A történelmi Zemplén megye lakossága mind nemzetiségi, mind vallási szempontból rendkívül megosztott volt. Déli harmadában magyarok, középső részén szlovákok, északi, hegyvidékes területein ruszinok éltek. A református (kálvini) vallás elsősorban a magyarok között terjedt el.⁵ A 18/19. század fordulóján született két forrás, az 1800-i általános (megyei) jövedelem-összeírás, valamint az 1800/1802-ben összeállított díjlevelek a megye 444 települése közül 77-ben tudtak református parókia fennállásáról, ill. lelkész működéséről (ami a települések 17,3 %-a). Mivel a reformátusok főleg a megye déli részén található népesebb településeken éltek, arányuk a lakosságon belül a fenti számnál mindenképpen magasabb volt. A lakosság pontosabb vallási arányaira azonban csak egy későbbi, közel félévszázaddal utóbb készült statisztikai értékű munkából következtethetünk, amelyben a szerző, Fényes Elek a megyében a reformátusok arányát a lakosság 21,7 %-ára tette.⁶ A református parókiával rendelkező települések elhelyezkedése a megyében a mellékelt térképen látható.

A református egyházi személyek jövedelmeinek legrészletesebb felsorolását természetesen a díjlevelek tartalmazzák. Eszerint a lelkészekhez három formában jutottak el jövedelmeik. Voltak eleve készpénzben megállapított bevételeik, voltak terményben megszábotott juttatásaik, végül a hívek szerény mezőgazdasági munkával is tartozhattak nekik.

1) A pénzbeli forma lehetett a lelkész fizetése (salarium, proventus), a minden házaspár által fizetett ún. ágy- vagy párbér (lectalia), az egyházi szolgáltatásokért járó stóla, valamint az ekléziától (rendszerint a templomi perselyből) származó összeg. A lelkészeknek járó közvetlen készpénzfizetést nem minden településen jegyezték fel. A megemlítettek közül a legmagasabb fizetése 140 Rft-tal a szerencsi lelkésznek volt.⁷ Tállyán éppen a tárgyévben emelték fel az egyik prédikátor fizetését 100 Rft-ról 110 Rft-ra. Sátoraljaújhegyen két református prédikátor szolgált, az ekléziától mindkettőnek 100–100 Rft fizetése volt. Voltak természetesen ennél sokkal szerényebb juttatások is. Hardicsán a lelkész fizetségként 10 Rft 12 krajcárt kapott, Kazsuban 11 Rft 6 kr-t, Petrahón 24 Rft-ot, Vámosújfalun 25 vonásforintot, Szadán 60 vonásforintot, Bodrogkeresztúron 83 Rft 20 kr-t.⁸

⁴ SRKL. Lelkeszi fizetések Kbb IV. 5. Abaúji és alsó-zempléni református tractusok egyházaiban működő lelkészek fizetésének kimutatása (Díjlevelek) 1802. RA VI. 3/18. – A Felső Zemplénnel egyesült Ungi Esperesi Megyében lévő ekléziák magok Templomaikra s Prédikátoraiknak és Mestereiknek fizetésekre fundált vagy rendelt Jövedelmeiknek összeve szedések 1801/2 esztendőre. 1800. Kgg IV. 13.

⁵ A Dienes Dénes által vizsgált 17. századi szlovák nyelvű protestánsok kevés kivétellel a lutheri (evangélikus) vallást követték. Dienes 1999. 104–111. – Az 1800-i díjlevelekben nem különülnek el az esetleg szlovák lakosságú református települések lelkészeinek fizetése.

⁶ Fényes 1844. 391.

⁷ A lelkészi jövedelem-összeírások – feltételezhetően a hagyományok ereje miatt – meglehetősen változatos pénznemekben tüntették fel a fizetéseket. A hatóságok általában a 60 krajcárt (kr) kitevő rajnai (rénes) forinttal (Rft) számoltak, a lakosság körében azonban gyakoribb volt az 51 krajcáros vonásforint. A magyar (vagy kurta) forint 50 krajcárt, a „márjás” 17 krajcárt (3 márjás tett ki egy vonásforintot), a garas 3 krajcárt, a poltúra 4,5 krajcárt ért.

⁸ Tanulmányomban nem céloim a 77 református település adatait részletes pontossággal felsorolni, mindössze a lelkészjövodelemek általános jellemzőit kívánom felvázolni, amihez elegendő néhány példa bemutatása.

Esetenként feljegyezték, hogy a készpénz a falu birtokosától származik. Kis Báriban a „*tekintetes patrónus úr*” adott 120 Rft-tot a lelkésznek (más forrásból tudjuk, hogy a falu földesura Kazinczy Péter, Kazinczy Ferenc író nagybátyja volt).⁹ Miglészen „*egy uraságtól*” (feltehetőleg Bernáth Ferentől, hiszen a falu másik jelentős birtokosa a katolikus Csáky Imre gróf volt) ugyancsak 120 Rft jött be. Magyar Izsépen a helyiek és a cselejek adtak 7 Rft értékű „*márjás pénzt*”. (Itt a falubelieket alighanem az készítette az adományra, hogy a település legjelentősebb birtokosa a katolikus Aspremont gróf volt, aki aligha támogatta a református egyházat.)

A szolgáltatásokért járó stóla éves összege természetesen az alig betervezhető tragikus vagy örömteli események számától függött. Várható összegét csak becsülni tudták, de nagysága általában alig néhány Rft-ra rúgott. Szilvásújfalun 1 Rft-tal számoltak, Gercselyben 2 Rft-tal. A másik végleten, Tarcalon 20 Rft-tal, Sátoraljaújhelyen és Tokajban 12–12 Rft-tal, a legtöbb helyen négy-öt Rft-tal. Összetevői egyébként településenként is eltérhettek. Tussán a keresztelésért 6 kr-t, az esketésért 17 kr-t, a „*prédikációs*” temetésért 34 kr-t, Lasztomérban a keresztelésért 12 kr-t, az esketésért 51 kr-t, a temetésért 24 kr-t kértek. Abarán viszont megjegyezték, hogy „*stóla a temetéstől nem jár, csak kereszteléstől és esketéstől*”. Karcsán mind az esketéstől, mind a temetéstől egy-egy szekér szénát kértek, „*ha pedig kétfő esik egy esztendőben, akár halott, akár esketendő, akkor egyenként pénzt fizet*”. Néha más egyházi szolgáltatásokért is fizetni kellett: Király Helmeceen az úrvacsorával élő személyek tartoztak 2 garast fizetni.

Készpénz-bevételhez vezetett az adománynak, vagy valamilyen – egy-egy hívó végrendeletileg az egyházra hagyott kisebb-nagyobb – letéti (fundációs) összegének kamata. Szilvás Újfaluban a néhai tekintetes Bárczay Katalin asszony által hagyott 200 Rft 12 Rft-ot kamatozott (6 %), ugyanezen a településen Kácsándy László 20 vonásforintos hagyatékának kamata 51 kr (5 %), további két személy összesen 42 vonásforintos hagyatéka 1 Rft 6 kr kamatot hozott (3 %). Tolcsván és Vámosújfaluban meg nem nevezett hívók 200–200 vonásforintos összege hozott 12–12 vonásforint kamatot.

2) A terményben megadott járadékoknak öt fajtája lehetett: gabona („élet”), amit köböllel és vékával mértek,¹⁰ sódar (azaz sonka) darabszámmal, bor hordóval, széna szekérrel és fa öllel. A precíznek szánt felsorolásban megfogalmazott mennyiségek pontosítása azonban éppen a gabona esetében okozhat némi problémát. A lelkésznek járó juttatás nagyságát kifejezheték vagy konkrét mennyiséggel (a „*parokiális*” földbe vetett vetőmag háromszorosra becsült hozamával), vagy a lakosok (általában a szántóval rendelkező ún. „*marhás gazdák*”) számától teheték függővé. Ondon például a 15 „*marhás ember*” egy-egy köből gabonát adott, vagy – ha nem tudott, akkor – 6 márjást fizetett, az 50 „*gyalog ember*” egy-egy vonásforinttal tartozott. Király Helmeceen a „*négymarhás*” gazdák 2 véka gabonát és 1 véka búzát, a „*kétmarhás*” gazdák 1 véka gabonát és 1 véka búzát, a nemes emberek másfél véka gabonát, a szellérek egy-egy véka gabonát adtak. A lelkész a legtöbb „életet” Abarán (79 köből), Bodzás Újlakon (75 köből) és Málcán (62 köből) kapta, a legkevesebbet Kis Báriban (15 köből), Gálszécsen (24 köből 2/3 véka) és Sátoraljaújhelyen (26 köből).

⁹ MNL BAZML SFL IV.2001.b Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok. Települési urbáriumok Loc. 66–75.

¹⁰ A köből (mind ür-, mind területmértékként) két pozsonyi mérő, 125,1 liter, ill. 1 magyar (1100–1200 négyszögöles) hold. A véka (mint úrmérték) ennek negyedrésze, 31,3 liter. A gönci hordó 136 liter, 160 icce. Az icce 0,85 liter. Az átlag a gönci hordó fele, 68 liter. A szőlőterület mértékeként használt kapás 100 négyszögöl. – A négyszögöl 3,6 m², a sing 60 cm.

A további termények közül a lelkész és háza népe élelmezését szolgálta a sódar. Agárdon (ahol az 1800-i dicalis összeírás 41 jobbágyról és összesen 57 sertésről tudott) az előírt 36 sódort 5 sertéssel is ki lehetett váltani. Fontos volt a széna, igazolva, hogy a lelkészek háztartásából nem hiányozhattak a jószágok. A szőlőtermő vidékeken a bort sem mellőzték, bár néha helyette must szerepelt, Monokon és Tolcsván a gazdák – többek között – mustot adtak, Monokon 10–10 iccét, Tolcsván összesen hat hordónyit.

3) A mezei munkák mértékét a szokás határozta meg. A szokástól függött, hogy a közösség milyen munkákat volt köteles lelkészének végezni, és miért kellett neki is fizetnie. A szántóföldön a hívek mezőgazdasági munkakötelezettsége általában a szántásra és a vetésre korlátozódott, de utóbbi esetében is általában a lelkésztől kapott magot vetették el, a munkát pedig az ő költségére végezték. Többnyire a vetőmag mennyiségét adták meg a parokiális föld nagyságához szabva, a várható hozamot pedig megbecsülték (általában háromszoros termékkel számolva). Az aratás, behordás már a lelkészre hárult, ilyenkor részt kellett adnia az aratásért vagy a cséplésért (a „cséplőrész” lehetett egy kilenced). Tállyán a lelkész „négy kapás” szőlőjét a közösség nyitotta, metszette, homlított, karózta, de a többi munka költsége a lelkészre hárult. Néha különös tételek is szerepelhettek a lelkészek jövedelmei között, Gesztelyen például az özvegyasszonyok három sing vászonnal, vagy egy új „sállal” tartoztak.

Több településen külön feltüntették az eklézsia (egyházközség) jövedelmeit is. Ezek – ha egyáltalán voltak – általában igen szerények maradtak. Találkozunk olyan megjegyzéssel is (Tállyán), hogy *„az eklézsianak nincsen semmi egyéb jövedelme a perselynél”, „egyéb jövedelme a perselyben vettetni szokott adakozáson kívül semmi sincs”*. Emellett a „templomnak” mégis feltüntették gabonából származó 19 Rft 14 ½ krajcár jövedelmét. Az eklézsia elszórtabb említésével szemben szinte minden parókiával rendelkező településen megemlégték az iskolamestert, akinek a fizetsége természetesen szerényebb volt, mint a lelkészeké. Agárdon az iskolamester a rendszeres járandóságokon (pénz, gabona, széna, fa) kívül gyermekként 10 garast és egy-egy szekér fát kapott. Abarán – ugyancsak a rendszeres járandóságokon kívül – gyermekként 24 krajcárt és egy-egy csirkét kaphatott. Mivel a csirke értékét egy garasra becsülték, ez összesen 27 krajcárt jelentett, a 30 tanítvány után pedig 13 Rft 30 krajcárt. Lácán *„iskolamester nem lévén, maga tanítson a prédikátor egy gyermeket 34 kr, egy véka zab, egy csirke, egy szekér fa fejében”*. Bacska felsorolásában szomorú megállapítást olvashatunk. A tanító javadalmazásából a tanítványok egyedi bérezése elmaradt, mivel az iskolában *„Gyermekek nintsenek, mert nem tanítatják”* őket.

Bár a lelkészjövedelmek kimutatásaiban – a tényleges juttatásoknak megfelelően – elsősorban a természetbeni mennyiségeket tüntették fel, ezeket általában átszámolták készpénzre. Egy köből őszi gabonát 2 Rft-ra értékelték (egy véka így 30 kr), egy szekér szénát 1 Rft-ra, egy öl fát ugyancsak 1 Rft-ra, egy hordó bort vagy mustot 6 Rft-ra. A meglévő átszámítások szerint a legtöbb jövedelme Tarczal lelkészének volt (204 Rft 45 kr, amiből viszont csak 90 vonásfortint volt a készpénz, de szerepelt benne többek között 25 köből gabona [50 Rft], 10 hordó bor [60 Rft], 4 szekér széna, 9 szekér fa és 20 Rft stóla). Sátoraljaújhely lelkészének (lelkészeinek) jövedelme 272 Rft (de ezen ketten osztoztak). Hegyalja több településén a lelkészek összes jövedelme megközelíthette a 200 Rft-ot (Tolcsva 195 Rft 10 kr, Erdőbénye 184/50, Tokaj 167/0, Keresztúr 168/0). Akadtak persze olyan települések is, ahol a lelkész jövedelme ennél jóval szerényebb volt (a német telepes falu, Trautzonfalva lelkészéé 70 Rft 30 kr, Ladmócé 74 Rft 8 kr, Tussáé 77/18, Szilvás Újfalué 77/24 kr).

A díjlevelek adatainak összevetését a hatósági (megyei) összeírásokkal a szántóföldek összehasonlításával kezdhethjük. A II. József által elrendelt kataszteri felmérés fennmaradt, meglehetősen hiányos adatai szerint a református lelkészek ill. közösségek kezén a megyében 14 faluban 143 kat. hold 666 négyszögöl szántót írtak össze. Ez a nagyság azonban csak töredékét jelentette azoknak a parokiális földeknek, amelyeket a díjlevelek a lelkészek, a tanítók, vagy a közösség (a „templom”) birtokában tudtak. Mivel a hozammal számoltak, többször megadták, hogy egyharmada (ritkábban fele) ugarként az adott évben nem hozott termést.

A kétféle összeírás adatai sajnos nem feltétlenül egyeznek meg egymással. Akad persze néhány biztató egybeesés, vagy legalábbis hasonlóság. Nagy Géresen a kataszteri összeírásban 9 hold 1400 négyszögöl szántó szerepel, a díjlevélben a prédikátornak két nyomásban 24 darab szántóföldjét írták össze, amibe 12 köből vetőmag került. Átszámítva a 12 magyar hold szántó valóban 9 kataszteri holdat jelentett. Karcván az 1 kat. hold 1175 négyszögöllel kb. 10 véka alá való szántóföld állt szemben, azaz 2,5 magyar, átszámítva $1\frac{7}{8}$ kat hold szántó, Abarán a 21 kat. hold 1375 nszögöl szántóval 22 köből alá való föld (16 kat. hold 800 nszögöl). Más adatok ugyanakkor nem feltétlenül mutatnak hasonlóságot. Semjénben (kataszteri: 6 kat. hold) a díjlevél szerint a lelkész két darab egy-egy köblös földet „birt” (2 magyar hold = 1 kat. hold 800 nszögöl), Deregyőn (1 kat. hold 800 nszögöl) pedig a lelkészösszeírásban olyan módszert alkalmaztak, amelyben nem is tüntették fel, hogy mennyi szántóról származott a lelkész jövedelme: *„A Tekintetes Földes uraságtól 60 kereszt, 35 gazdától pedig két-két keresztjével 70, és így mindösszesen 130 kereszt, fele búza, fele gabona. Minthogy csak 17 kévéjével számláltatik keresztje, másfél vékára vétetvén, meg ad szemük 48 köből 3 vékát.”* (Háromszoros szemterméssel ez 16 köből $\frac{3}{4}$ véka vetőmagot, s nagyjából ugyanennyi magyar hold szántót jelent.)

A kataszteri felmérés adataitól való eltérés oka lehetett a lelkészi (parokiális) földek változatos jogi helyzete, vagy a hatóságok által bekövetkezett eltérő kezelése. De mivel a kataszteri összeírás amúgy is alig néhány településen tüntette fel a lelkészek szántójának a nagyságát, az összehasonlítás esetükben legfeljebb valószínűsítheti a két adat hitelességét. Nagyobb problémát jelenthetett a kortársaknak az, hogy hogyan tudják a lelkészek jövedelmeit az 1800-i általános jövedelem-összeírás kategóriáiba behelyezni. Ez az összeírás a jövedelemforrásokat nagyjából négy csoportra osztotta. A paraszti járadékokból közvetlenül származó bevételek mellett szerepeltek benne a földesúri saját gazdaság (majorság) jövedelmei, az ún. kisebb királyi haszonvételek, és a szőlőjövedelmek. A jövedelmeket az összeírás nem pénzformában tüntette fel, hanem fiktív telkekre (sessio) átszámítva. Egy teleknyi jövedelemnek valamennyi kategóriában egységesen 24 Rft bevételt tekintettek. A települési listák végén külön szerepeltek azok, akiknek nem a felsorolt kategóriákba sorolható, hanem készpénzbeli jövedelmük volt (bérlők, urasági alkalmazottak). Minden 24 Rft jövedelem után meglehetősen tekintélyes, 5 Rft 20 kr (több mint 20 %-nyi) hozzájárulási kötelezettséget állapítottak meg.

A református lelkészek jövedelmeit az összeírás $63\frac{1}{8}$ sessióra (1515 Rft) tette. Ebből az összeírók 50 sessiót (1200 Rft) a jobbágyok szolgáltatásaiból, $\frac{1}{8}$ sessiót (3 Rft) a házatlan zsellérektől, 87 sessiót (2088 Rft) a sajátkezelésű földekből, $1\frac{3}{4}$ (42 Rft) sessiót a telken felüli földekből (supernatantia), $1\frac{1}{4}$ (30 Rft) sessiót az italmérésből, végül $2\frac{3}{8}$ sessiót (57 Rft) szőlőből származtattak. Az azonban már magából az összeírásból kiderül, hogy a konkrét számokban csak az egyházi jövedelmek egy része jelenhetett meg. A szokatlan feladat, az addig az adó ill. a járadék fizetése alól felmentett csoportok

jövedelmének megállapítása, úgy tűnik, az egyháziak esetében elbizonytalanította az összeírókat. A következetesnek mutakozó elvek gyakorlatba ültetése során ugyanis hamar kiderült, hogy a falusi papok, lelkészek jövedelmeit nem feltétlenül lehetett a megnevezett csoportokba sorolni, ugyanakkor tisztázatlan maradt az is, hogy az egyházi foglalkozásukat valóban kötelezzék-e a másokra, így a nemesekre is érvényes hozzájárulás megfizetésére. Jövedelmeiket így a legkülönbözőbb formában rögzítették. Ahol azt be tudták, vagy legalábbis megpróbálták besorolni az összeírás szokásos kategóriái közé, sok esetben a már beírt sessio-számot ott is – akár az egyes kategóriákban, akár a jövedelmek összeállításában – egyszerűen áthúzták. Más esetekben konkrétan megnevezték annak – a jövedelmi kategóriákba be nem sorolható – forrását. De még a kategória-besorolást sem követhette mindenütt a hozzájárulás kivetése, hiszen a beírt sessio-szám mellett megjegyezhettkék, hogy ezt a jövedelmet a parókus a parókia haszna révén (in beneficiis parochialis) vagy fizetségként (in salario) élvezte.

Azoknak a településeknek az adatai, amelyekben az 1800-i megyei összeírásban is szerepel a pénzbeli fizetés, könnyen összehasonlíthatóak a lelkész-jövedelmek egyházi kimutatásával. Sátoraljaújhelyen két lelkész is szolgált, készpénzfizetésük mindkét forrásban 100–100 Rft, Szerencsen a lelkész 140 Rft készpénzfizetést kapott, Bodrog Keresztúron 83 Rft 20 kr áll szemben 85 Rft salariummal. A fizetéseket illetően az 1800-i megyei összeírás hitelességét erősítheti, hogy a sárospataki kollégium professzorainak fizetése megegyezik a díjlevelekben közöltekkel.¹¹

A megyei összeírás persze nem elsősorban a készpénzfizetéseket szerette volna feltüntetni, hanem az ott kialakított kategóriákból származó jövedelmeket. A számokkal kifejezett eredményeket legtöbbször az első, a jobbágyoktól származó jövedelem oszlopában találjuk. De gyakori az is, amikor a lelkész jövedelmét a földesúri sajátkezelésű földek, vagy – ritkábban – a telken felüli földek oszlopában tüntették fel. A két forrás adatainak összehasonlítása ebben az esetben kevésbé vezet eredményre, mint a szántóföldi adatok, vagy a fizetések esetében. Elfogadható, hogy Agárdon Abaházy István lelkésznek a díjlevélben szereplő, „házonként kapott”, összesen 34 köbölnyi gabonáját (68 Rft) értékelték a megyei összeírásban 3 sessióra (72 Rft). Hasonlóképpen Bacskán a 30 köböl gabonát, plusz 10 köböl búzát (80 Rft) 4 ½ sessióra (108 Rft). Abarán 14 köböl alá való parokiális földből (28 Rft) 1 2/8 sessio (30 Rft) jövedelmet számítottak át. Nagy Rozványon viszont kissé túlzásnak tűnik, hogy Babarich Pál lelkész nyolc köbölös földjének jövedelmét értékelték volna 7 sessiónyi (168 Rft) jobbágyoktól származó nagyságra. A másik végleten meglehetősen kevésnek tűnik, hogy Kis Géresen a 40 köböl parokiális szántóra (ezúttal a sajátkezelésű kategóriában) csak 1/8 sessiót (3 Rft) írtak be. Ezek az eltérések esetenként abból következhetnek, hogy a lelkészek más jellegű jövedelmeit itt nem vették figyelembe.

Ha az egyes települések lelkészeinek jövedelmeiből próbálnánk meg általános következtetéseket levonni, nehéz helyzetbe kerülnénk. Összességében legfeljebb azt feltételezhetjük, hogy a megyei összeírók a jelentősebb jövedelemmel rendelkező lelkészek javaldalmait igyekeztek mindenképpen feltüntetni, ha nem is mindig a kategóriáknak

¹¹ Az összehasonlítás az első pillantásra megtévesztő, hiszen a lelkészösszeírásban vonásforinttal, a megyei-ben Rft-tal számoltak. A legjobban fizetett professzorok illetményeként az előzőben feltüntetett 400 vonás frt átszámítva pontosan 340 Rft-ot tesz ki. A megnevezett nyolc professzor közül öt főnek volt a készpénzen kívül más jövedelme is: Kövy Sándornak (jog), 340 Rft; VI. 1 3/8, XV. 2 1/8; Vadnay József (human.) VI. 2/8, XV. 2/8, sall. 300 Rfl.; Gelly József (human.) VI. 1/8, XV. 1/8; Rozgonyi József VI. 4/8; Szombathy János (hist.) VI. 1/8, XVI. (dézsmás szőlő) 3/8; Schmiedt József (normal.) VI 1/8, XVI. 1/8 sall. 180 Rfl.

megfelelő módon. Így kerülhetett Bezerédy Károly tarcali lelkész valóban tisztességes jövedelme (90 vonásforint készpénz, 25 köből gabona, 10 hordó bor, 4 szekér széna, 9 öl fa és 20 Rft stóla, korabeli összesítésben 204 Rft 45 kr érték) 13 $\frac{1}{8}$ telekké számolva (sajátkezelésű föld 6 $\frac{1}{2}$ telek, borkimérés 4 $\frac{1}{8}$ telek, szőlő 2 $\frac{1}{2}$ telek, összesen 315 Rft) a megyei jövedelem-összeírásba. Más esetekben a díjlevelekben megadott jövedelmek nagysága haladta meg az átszámított sessiókét. Olaszliszkán Tóth István református lelkész jövedelmeit mindössze 2/8 sessióra értékelték (fele supernatantiából, fele szőlőből származott), együttes nagyságuk 6 Rft-ot tett ki. De volt 66 Rft 40 kr fizetése is, tizenegyszerese a sessióban kifejezett jövedelmének. Feltételezhetően az egyháziak kivétele a katonai hozzájárulásra kötelezettek közül is hozzájárult ahhoz, hogy az összeírók a valóságos jövedelmeket általában meg sem próbálták a 17 jövedelmi kategória nagyságával kifejezni.

A pozitív bejegyzéseken túl a megyei összeírásban igen gyakoriak azok a megjegyzések, amelyek a papi/lelkészi vagyon hiányáról szólnak. Sok egyházi személy mellett szerepel, hogy vagyontalan, összeírásra érdemes vagyona nincs (impossessionatus, conscribi non potuit), esetleg nem is saját házában lakik (habitat in alieno). Ez persze nem jelentette azt, hogy a közösség ne látta volna el ezeket a lelkészeket. Kesznyétenben Nádaskay József lelkészt nyilvánították vagyontalannak, holott a lelkészi összeírás szerint 24 köből alá való földet műveltek számára, minden „ágytól” (házaspártól, számuk 79) másfél véka gabona is járt neki, továbbá széna és fa. A Felső Lúcon „vagyontalan” Miskolczi Mihály lelkésznek – hasonlóképpen más javadalmak mellett – egy egész „*colonialis sessio [jobbágytelek] után való föld*”-jét művelték, továbbá minden „ágytól” 12 garast, egy véka gabonát és ugyanennyi árpát kapott. Legyes Bényén Oszwald György lelkésznek ugyancsak műveltek négy-négy vékás őszi és tavaszi gabonát, s ágybért is kapott két véka gabonát, az özvegyektől pedig egy vékát. „*Fatális esztendőbe egy köből életért 7 márvást.*” Még a fentiek ismeretében is kissé groteszknek tűnik, amikor Tolcsván Putnoki Dániel „lelkészjelölt” (candidatus minister, aki még nem vizsgázott lelkésztársai előtt) vagyoni állapotát úgy fejezték ki, hogy könyveken kívül semmilye nincs (praeter libros nihil habet). A mezővárosnak volt lelkésze, akinek 100 magyar forint fizetése, 200 vonásforint letét után járó 12 forint kamata, gabona és bor juttatása, valamint 5 Rft stólajövedelme volt. A tolcsvai határ jövedelmezőségét mutatja, hogy két más településen szolgáló református lelkésznek is volt a városban szőlőjövedelme: Kováts András szentesi lelkésznek $\frac{3}{4}$ telek (18 Rft), Szűcs Sándornak Horvátiból 1 $\frac{1}{8}$ telek (27 Rft). A lelkészjelöltet tekinthették vagyontalannak, de ez nem akadályozhatta meg, hogy ellátásáról a közösség ne gondoskodjon. A megyében egyébként a 46 jövedelemmel feltüntetett református lelkész mellett 36 név szerepel a „semmije sincs” megjegyzéssel, általában olyan településekről, amelyekben a díjlevelek szerint volt jövedelmük. A megye déli részén fekvő szerencsi kerületben tízen szolgáltak, de jövedelmet csak egyikük neve mellé írtak, a tokajiban és a patakiban ötöt-ötöt tekintettek vagyontalannak (jövedelemmel a tokajiban senkit, a patakiban öt főt neveztek meg), a királyhelmeiben nyolcan (jövedelemmel négy fő) éltek. A zétényi kerületben az arány 0:11 (tehát itt senkit nem írtak össze vagyontalanként), az újhelyi kerületben 4:10, a gálszécsiben 3:2, a terebesiben 1:5, a homonnaiban 0:2. Ennél északra már nem szolgáltak református lelkészek.

Az eltérő intézmények (egyházi szervek, megye) által elrendelt, eltérő szempontok szerint készített jövedelem-összeírások adatai így sokszor nem fedik egymást. A megyei összeírók nem feltétlenül tudtak alkalmazkodni az egyházi díjlevelekben szereplő szempontokhoz, még akkor sem mindig, amikor egyszerűen a lelkészek, egyházközségek

földjeinek összegzésére lett volna szükség. Még kevésbé tudták besorolni a különféle terményben kifejezett jövedelmeket a megadott kategóriákba. A történész számára mégsem lehet felesleges az utóbbiak eredményeinek figyelemmel kísérése, mivel azokban olyan adatok is szerepelnek, amelyeket a díjleveleknél nem vettek figyelembe.

Az egyházi összeírásban például rejtve maradt a lelkészek személye. Néhány aláírásból kiderül, hogy jövedelmeik összeírása az ő feladatuk volt, de ezt meglehetősen mechanikusan, személytelenül végezték. Így nem tudhatjuk meg, hogy Tolcsván milyen ellátás jutott Putnoki Dániel lelkészjelöltnek. A nevek hiánya miatt rejtve maradt az is, ha egy lelkésznek saját településén kívül is volt jövedelme. Nemcsak a tolcsvai jövedelme miatt említett szentesi lelkész Kováts Andrásnak, vagy az erdőhorvati lelkész Szűcs Sámuelnek volt más faluban is jövedelme, hanem másoknak is. A megyei összeírásból derülhet ki, hogy a Sárospatakon $\frac{1}{4}$ sessio dézsmás szőlőjövedelemmel rendelkező Kováts András viszont nem azonos a szentesivel, hanem Felső Regmecen lelkészkedett. Hogy csak néhány további példát említsünk: Abaházy István agárdi lelkésznek saját faluján kívül Csernahón, Beretty Gábor harkányi lelkésznek Bodrog Keresztúron, Bunyitay József tállyai lelkésznek Kis Toronyán is volt jövedelme. A falujuktól eltérő jövedelmükre pedig csak a neveket tartalmazó megyei összeírás világíthat rá.

A díjlevelekből nem tudhatjuk meg azt sem, hogy kik voltak az egyes közösségek patronusai, akik odaadóan támogatták birtokuk falvainak lelkészeit. Az esetek egy részében az 1800-i jövedelem-összeírásból mégis tudunk erre következtetni, ha viszont egy falunak több földesura is volt, akkor ezt már nem tehetjük meg. Az ismert birtokosok esetében viszont következtethetünk arra is, hogy mit jelentett adományuk saját jövedelmekhez képest. Golopon például báró Vay Miklós öngyagsága hét kereszt életet, egy átalag bort és más javakat adott a lelkésznek. Az ugyanekkor keletkezett megyei jövedelem-összeírásból viszont kiderül, hogy „öngyagságának” a faluból 50 $\frac{1}{8}$ sessionyi (24 forintjával számolva 1203 rénes forint) jövedelme származott, ennek nagyjából ötöde (9 $\frac{1}{8}$ sessio – 219 forint) a falusi italmérésből, tehát azoktól a falusiaktól, akiknek ebből visszajuttatott. (Az italmérésből származó jövedelemhez nyilván bérlőként keresztül.) Alsó Bereckiben, ahol az adományozott széna mennyisége a „*tekintetes urak gráciájától függött*”, a település két földesura 1800-ban Oltsváry Pál és Boronkay Zsigmond volt, de hogy a juttatás valóban tőlük származott-e, azt már nem tudni. Akárcsak azt sem, hogy kik voltak Tolcsván és Vámosújfaluban azok a hívek, akiknek 200–200 vonásforintos összege 12–12 vonásforint kamatot eredményezett. Meglepődhetünk azon, hogy Szilvásújfaluban, ahol a lelkész letéti összegek kamatát élvezte, 1800-ban sem az adományozóként megnevezett Bárczay, sem a Kácsándy családnak nem volt birtoka.

Néha pontosításra ösztönöznek a díjlevelek lakosságra vonatkozó adatai is. Ondon – ahol a díjlevél 15 „marhás” és 50 „gyalog” emberrel számolt – az 1800-i dicalis összeírásban jóval kevesebb gazda szerepelt: öt jobbágy, 38 zsellér és egy házatlan zsellér. Bacska esetében a gyerekek távolmaradásában az iskolától nem kételkedhetünk, ami annál is szomorúbb, mivel a II. József korabeli népszámláláskor (1787) a faluban 67 egy-tizenkét év közötti gyermeket írtak össze,¹² akiknek száma – ha valamilyen oknál fogva a következő másfél évtizedben éppen mérséklődött is – aligha csökkenhetett szinte nullára.

A megyei összeírás – amelyben a birtokos nemesek mellett a megyében élő fizetést élvező lakosok is szerepelnek – lehetőséget ad arra is, hogy az egyháziakat elhelyezzük a

¹² Danyi–Dávid 1960.

korszak társadalmi/vagyoni hierarchiájában. Már a fentiekből is kiderülhetett, hogy a sárospataki kollégium professzorainak fizetése meghaladta azokat az összegeket, mint amennyi akár a legtehetősebb lelkészek készpénzfizetése volt. Emellett persze ők is kaptak terményjavadalmakat, nem is keveset. A nevezetes Kövy Sándor jogászprofesszor készpénzben 400 vonásforintot, 25 köböl gabonát, 5 hordó bort, 2 mázsa sót, 2 szekér szénát, egy rizsma papirost, egy font spanyolviaszt, 2 hordó nyírvizet kapott. A megyében élő uradalmi alkalmazottak, gazdatisztek fizetése még az ő jövedelmeiket is meghaladhatta. Keresztúron Bukovics Antal, Aspremont gróf prefektusa 600 Rft fizetéssel, Horváth Kapusin Antal fiskális (ügyvéd) 300 Rft fizetéssel rendelkezett. Igaz, az uradalmi ispánok (Szerencsen Palyinkás István és Forray István) csak 40–40 Rft-ot kaptak.

Össességében tehát – bár a megyei hatóságok által kezdeményezett két összeírás adataiban számos hiányosságot, és a díjlevelek adataival való ellentmondást is találhatunk – azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy a kétféle forrás adatai kiegészítik egymást, s a kutatás során egyiküket sem nélkülözhetjük.

János Barta, Jr.

The Income of Reformed Priests in Zemplén County at the Turn of the 18th and 19th Centuries

The income of priests and teachers in Hungary became important for the state power when it wanted to impose tax even upon privileged groups that had up until then been exempt from state burden. Joseph II's plan could eventually not be realized because of the resistance of the nobility, there had been attempts to demolish even the sheets of cadastral research. However, it turns out from the fragments preserved in Zemplén county that the Calvinists had 143 cadastral acres and 666 square feet of self-managed land. The census measuring the income of the different layers of society estimated the income of Calvinist priests to be 1515 Rhenish Guildens.

The income of priests can be divided into 3 main groups: they had allowances determined in monetary terms (payment, stole, deposit interest), they had crop yield (mostly cereals, wine, cattle, hay, wood), and the villagers also owed agricultural work to their priest. Sometimes even the holder of the settlement contributed to the catering of the church of the village, the priest, or the preacher (with produce). Although the censuses of priest income primarily showed the crop yield – according to the actual benefits –, with a few exceptions, it was recalculated to cash.

Comparing the data in the two censuses, it can be seen that, in most cases, the ploughland included in the cadastral research meant only part of the parochial land that the ecclesiastical tracking kept account of on the side of priests or teachers. Similarly, only part of the ecclesiastical income was allowed to be included in the tracking made in 1800. This was because it soon turned out that the income of priests could not necessarily be included in either of the income categories contained in the tracking, so they needed to be tracked in different ways (most often exactly stating their type and extent).

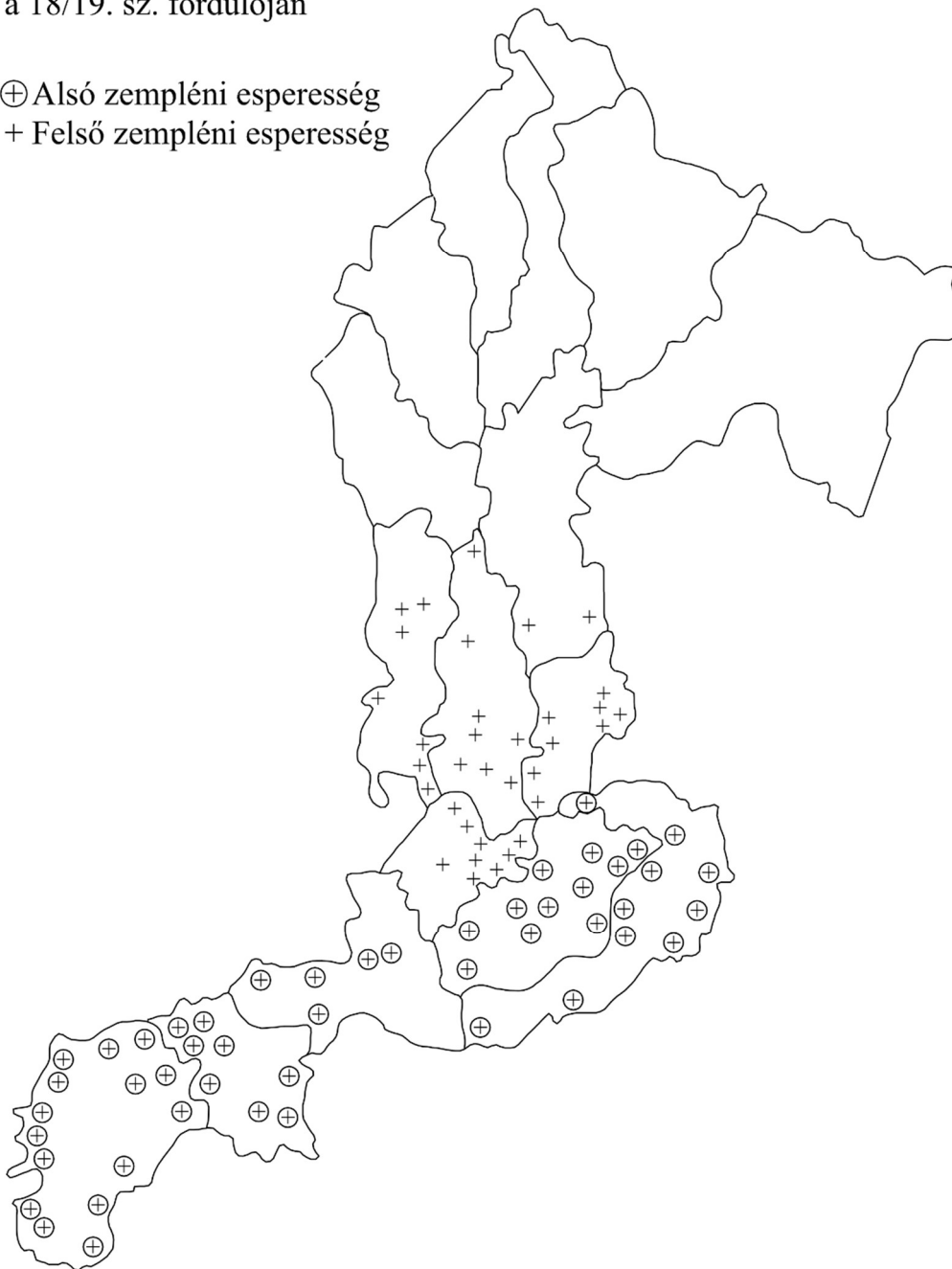
The incomes stated in the two censuses were in most cases the same, supporting the authenticity of the resources. It can be considered a curiosity that out of the 46 Calvinist priests mentioned in the 1800 tracking, there are 36 names with the note “Does not have anything”, which of course verified the fact that they were not possible to be added to categories, rather than that there was income deficit.

Even though the data contained in the two resources are not the same in every respect, they more or less supplement each other, so the research cannot ignore either of them.

Melléklet

**Református parókiák
Zemplén megyében
a 18/19. sz. fordulóján**

- ⊕ Alsó zempléni esperesség
- + Felső zempléni esperesség

Források

Levéltári források

- BAZML SFL Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára
- IV.2001.b Zemplén vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai. 1214–1850 (–1898). Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok. Települési urbáriumok. Loc. 66–75.
- IV.2003.b Zemplén vármegye II. József-féle közigazgatásának (Germanica) iratai. Közigazgatási iratok. 1786–1790. Nemesi ingatlanok felmérése terményadózási céljaira. 1789–1790. 96. és 97. kötet.
- IV.2005.e Zemplén vármegye adószedőjének iratai. 1553–1850 (–1852). Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások (1785–1843). Liber obtingentialis... 1800.
- SRKL Sárospataki Református Kollégium Levéltára
- Lelkészi fizetések Kbb IV. 5. Abaúji és alsó-zempléni református tractusok egyházaiban működő lelkészek fizetésének kimutatása (Díjlevelek) 1802. RA VI. 3/18.
- A Felső Zemplénnel egyesült Ungi Esperesi Megyében lévő ekklesiák magok Templomaikra s Prédikátoraiknak és Mestereiknek fizetésekre fundált vagy rendelt Jövedelmeiknek összeve szedések 1801/2 esztendőre. 1800. Kgg IV. 13.

Nyomtatott források

- Fényes 1844. Fényes Elek: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. III. k. Pest, 1844.

Szakirodalom

- Ifj. Barta 2015. Ifj. Barta János: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” II. Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez. Debrecen, 2015. 290–350.
- Danyi–Dávid 1960. Danyi Dezső, Dávid Zoltán (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp., 1960.
- Dienes 1999. Dienes Dénes: Szláv ajkú protestánsok Zemplén vármegyében a XVII. században. Adalékok a szláv–magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Zemplén népessége, települései. In memoriam Németh Gábor. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 1999. 104–111.

Lovas Enikő Amália

Metamorfózis: A debreceni cívis fogalmának tartalmi evolúciója

A debreceni cívis fogalma sokak számára mindmáig tisztázatlan, illetve számos tévképzettel tarkított. A legtöbb ember számára a cívis egyfajta makacsul maradi személyiség-típust jelöl, akinek büszkesége régmúlt dicsőségén alapszik. Hogy valójában ez az igazságnak csak egy töredéke, és hogy milyen sokrétű, a történelem folyamán változó, változtatott értékeit őrző és gyűjtő csoportról van szó, akik közös érdekeik védelmében tartottak-tartanak össze, azt ma kevesen gondolják át. E tanulmány célja, hogy megkíséreljen tömören választ adni, hogyan is jött létre, és milyen valódi tartalommal bír ez az elhíresült mentalitás.

A „debreceniség” fogalma, annak negatív töltete konkrétan Kazinczy sajátos és a várossal szemben meglehetősen elfogult gondolatvilágából ered. A város és lakossága már ekkor egy egységes és egyedi arculatú szellemi közösség, melynek vezető rétegét elsősorban a polgári életformát folytató nemesi családok és a hivatalnok-értelmiségiek és honorációrok alkották. Ez a típusú közösség jó alapot szolgáltatott a későbbiekben szükséges társadalmi változásokhoz, de még csak kezdetlegesen rendelkezett a felvilágosodás nagy gondolkodói által kívánatosnak tartott erényekkel. Ennek okait megmagyarázza a történelem, de kevésbé hajlandó megérteni egy ideákat azonnal meghonosítani kívánó, és mások elképzeléseivel szemben sokszor meg nem értő személyiség. Ezért a költő és hívei – elsősorban még irodalmi és esztétikai szempontok alapján – konzervatívnak, maradinak és szellemiek terén korszerűtlennek ítélték a várost és népét.¹ Kazinczy értékítéletét később más írók tapasztalatai, meglátásai árnyalták: Arany János és Petőfi rusztikusan provinciális, elmaradott szellemiségű városnak látják, Jókai viszont sokszor tiszteletre méltónak, jellegzetességeiben érdekesnek, egyes erényeit tekintve példaértékűnek gondolja a várost. Ugyanakkor ő is hiányolja belőle a modern nemzeti polgárságot. A 20. század elejére a Jókai írásain nevelkedett irodalmárok, mint pl. Móricz Zsigmond vagy Szabó Lőrinc nosztalgikus hozzáállása mellett megkerülhetetlen Ady véleménye, aki – minden későbbi, hasonlóan nosztalgikus érzésén túl² – az „ódon korszerűtlenséget” Balogh István szerint már politikai és társadalmi állásfoglalásként értelmezi.³

Maga a „cívis” elnevezés érdekes eredettel bír: a középkor folyamán a szabad királyi városok teljes jogú lakóit jelölte. Az általuk megszemélyesített mintát hamar követendőnek értékelték az alföldi nagy mezővárosokban is, amelyek jogilag is megközelítették mintaképeiket, és a 16. századtól maguk is használták lakosaikra. Az ott élők azonban jórészt paraszti árutermelők voltak. Így a cívis elnevezés tulajdonképpen átragadt az alföldi mezővárosok paraszti eredetű és még földművelésből élő vagyonos lakosságára, amelynek tagjai hagyományaikhoz kötődő, konzervatívizmusuk révén zárt közösséget alkotó, sajátos életformát mutató réteget formáltak. Ezek az emberek vagyonukat állattartásból és földművelésből szerezték, és hagyományos paraszti gazdálkodás keretein belül gyarapították. Tágabb értelemben ide sorolhatjuk az alföldi mezővárosok bennszülött lakosságát.⁴

¹ Bakó 2014. 7.

² Bakó 2011.

³ Balogh 1969. 22.

⁴ Rácz 1989.

A későbbiekben a „cívis” kifejezés egyfajta debreceni jellegzetességgé vált. Érdekes módon ebben a formában csak 1848 után terjedt el, amikor a középkori rendi kiváltságokat megszüntette a polgárjogi egyenlőség.

Balogh István írja le először a debreceni cívis sajátos magatartásának tudományos alaposságú magyarázatát.⁵ A 18. század második felére bekövetkezett változások hatásaiból eredezteti a több körülmény hatására kialakult sajátos közösségi viselkedésformát, amely jellegzetesen elzárkózó, hagyományaihoz mereven ragaszkodó és gyanakvással áll ellent minden kívülről jövővel szemben.

1. kép. Debrecen város látképe (1788)⁶

Kezdetben, a 13–15. század folyamán Debrecen nem volt más, mint egy kereskedelmi utak mentén szerveződött, paraszti életmódot folytató lakosságú mezőváros (oppidum). Az országos jelentőségű kereskedelmi utak találkozási pontja, a sokféle mezőgazdasági tevékenységre lehetőséget nyújtó környékbeli földterületek vonzották a népességet. Balogh István a város lakosságszámát az adóösszeírásokra támaszkodva a 16. század közepén 12–13 000 főre, a 16. század végén 7–8000 főre, a 17. század második felében újfent 12–14 000 főre becsüli.⁷ Földbirtokosai általában az uralkodó, vagy a királyi hatalomhoz közel álló rangos személyek, családok voltak, például a Debreceni család, Brankovics György, a Hunyadi és a Török család, vagy Szapolyai János, akik befolyásos helyzetüknél fogva, és jól felfogott anyagi érdekeiket korántsem figyelmen kívül hagyva igyekeztek pártfogolni a jó jövedelmekkel kecsegtető város fejlődését. Ennélfogva már korán, a várossá szerveződés idejétől (14. század) gyarapodásnak indultak a város birtokai és kiváltságai. Az első környékbeli, a helyi közösség által használt földeket a Debreceni család ajándékozta, illetve ért el a város számára jelentős jogi adományokat. A későbbi birtokosok, illetve családok többnyire folytatták ezt a hagyományt, megalapozva a város, mint közösség nagyfokú jogi és vagyoni önállóságát.

A középkori jogrend igencsak megkülönböztette a szabad királyi városokat (civitas) a mezővárosoktól (oppidum). Míg a szabad királyi városok országos nemesnek számítottak,

⁵ Balogh 1969.

⁶ MJPK HGyF

⁷ Balogh 1946.

tak, így minden további nélkül szerezhettek földtulajdont, a vele járó kisebb királyi haszonvételek jogát is gyakorolhatták, és a jobbágyok felett is rendelkezhettek, addig a mezővárosok földesúri rendelkezés alatt álltak. Mégis lakóinak helyzete jóval kedvezőbb volt a falvakban élő jobbágyokénál, hiszen kaphattak olyan egyes jogokat, amelyek bizonyos fokú autonómiát biztosítottak a közösségnek. Gazdasági és politikai szempontból a fejlődés útja az önellátásra és önállóságra törekvésen át vezetett előre, de a történelem viharainak gazdasági és társadalmi kihatásai is erre sarkallták a város közösséget. Az ez irányú törekvések fokozatos jogszerzéssel lehetővé tették, hogy a mezőváros közelítsen a szabad királyi városok kiváltságos helyzetéhez. Ezen törekvései még nem, de elért jogköre és megszerzett birtokai nagysága már a 15. század folyamán egyedivé tették Debrecent. A 15. század második fele és a 16. század a prosperitás kora: a népesség szükségletei kibontakoztatták a széles körű és nagyarányú kereskedelmet. Ekkor alakul ki, mint regionális kereskedelmi központban a jelentékeny helyi ipar, a nagy mértékű és nagy távolságokat áthidaló, északi és északnyugati irányú állat-, só- és textilkereskedelem, ami a társadalmat is átalakította. Ezek a változások alapozták meg a királyi kedvezményeket.

1361-ben I. (Nagy) Lajos (1342–1382) a Debreceni család kérésére mezővárosi kiváltságlevélben biztosította a szabad bíróválasztás jogát és szabad ítélkezést a bírósági és a tanács számára minden debreceni lakos fölött. Ezzel valójában teljes polgári szabadságot biztosított a lakóknak. 1405-ben Zsigmond király (1387–1437) akkori tulajdonosként szabad királyi jogokat adományozott a budai városi jogok mintájára.⁸ Ez a két különösen fontos városprivilegium lehetővé tette a belső önállóságot, míg a vámmentességi és a széles körű vásártartási jogok a szabad királyi városokhoz hasonló, önálló gazdasági fejlődés lehetőségét nyitották meg a környezetéből már korán kiemelkedett településnek. 1405-től, Zsigmond újabb kiváltságlevelével országos vásárok tartására is jogosulttá vált a város, ekkor még évi két alkalommal. 1508-ra ezek köre kibővült, olyannyira, hogy II. Ulászló (1490–1516) kiváltságlevelével évente hét, alkalmanként két-két héti tartó országos vásár tartását engedélyezi.⁹ 1407-től Garay Miklós nádor rendelete szabad költözést biztosított a városba vagy a városból. 1411-ben Zsigmond kiváltságlevelével vámmentességet adományoz a debreceni kereskedőknek. Ezt a jogot Hunyadi Mátyás (1458–1490) terjeszti ki a városban lakókra, és külön megtoldja harmincadmentességgel. Mind a belvámok, mind a harmincad fizetése alóli mentesség a debreceni kereskedők kereskedelmi életben történő szerepvállalását segítette elő. 1473-ban Szilágyi Erzsébet, a Hunyadi-birtokok kezelője vagyoni önrendelkezést és a helyi kereskedőket védő éves vásártartási jogot biztosít a város lakóinak.¹⁰

1618-ban, az enyingi Török család kihaltával végleg megszűnt a közvetlen földesúri fennhatóság a város felett, de a földesúr iránti kötelezettségek megmaradtak egészen 1693-ig, a szabad királyi város címének elnyeréséig. Kedvező volt azonban az egy összegben és pénzben fizetendő földesúri cenzus is. Az ún. limitáció joga gazdasági szabályozásokat tett lehetővé hatósági ármegállapítások révén. Földbirtokosként Debrecen politikai jogokat is nyert, amelyek révén már hatalmi tényezőként kellett számolni a várossal.

⁸ Szendiné 2015.

⁹ A vásárok ideje: 1. Remete Szt. Pál napjától (január 10.), 2. Húsvét előtti 6. vasárnaptól, 3. Szt. György (április 24.) napjától, 4. Szt. László (június 27.) napjától, 5. Boldogasszony (augusztus 15.) napjától, 6. Szt. Dénes (október 9.) napjától és 7. Szt. András (november 30.) napján. Szendrey 1984.

¹⁰ Weisz 2011. 138., 145.

2. kép. Debrecen címere 1693.¹¹

A többi mezővároshoz képest igazán különleges helyzetbe a 16. század folyamán került, a három birodalom határán. 1541, a török hódítás után a város lakossága a környékről beköltöző-bemenekülő népséggel nagymértékben felduzzadt. Ebben a helyzetben a három országhatár szomszédsága sokat jelentett a kereskedelem és az ipar fejlődésének, és akadályokat gördített a földesúri fennhatóság közvetlen gyakorlása elé. Az önálló országos politizálás sikerei, azaz a három uralkodó pártfogásának elnyerésére tett erőfeszítések és az e mögött álló gazdasági erő, valamint a több mint száz évig tartó függetlenség váltak alapjává a sajátos cívis öntudatnak. A szabad királyi város címének megszerzése mintegy legalizálta az 1693-ra kialakult állapotokat. Ugyanakkor az 1570-es évek óta egyvallású protestáns közösség, amely vagyona és önállósága miatt számos támadást volt kénytelen elviselni, illetve kivédeni, egyre erőteljesebben zárkózott el a kívülállókkal szemben. Mondhatni, a szabadság és a kiszolgáltatottság kettőse hozta létre a zárt, szerves felépítésű, együttműködésre törekvő városi társadalmat.

A városi vezetés ezért hasznossági szempontok alapján határozta meg, a város gazdasági kereteinek függvényében, ki kaphatja meg a polgárjogot. Szükségszerűen a polgárok létszámát is meghatározott keretek közé szorították. Egyre erősödött a polgárjogú nemesség befolyása is, kétféle kiváltságuk és jelentős vagyonuk okán. Ez az önvédelmi stratégia konzekvens kirekesztő törekvéseket eredményezett nemcsak az idegenekkel és a más vallásúakkal, hanem a szegényebbekkel szemben is, és sajátos arculatot adott a városnak.

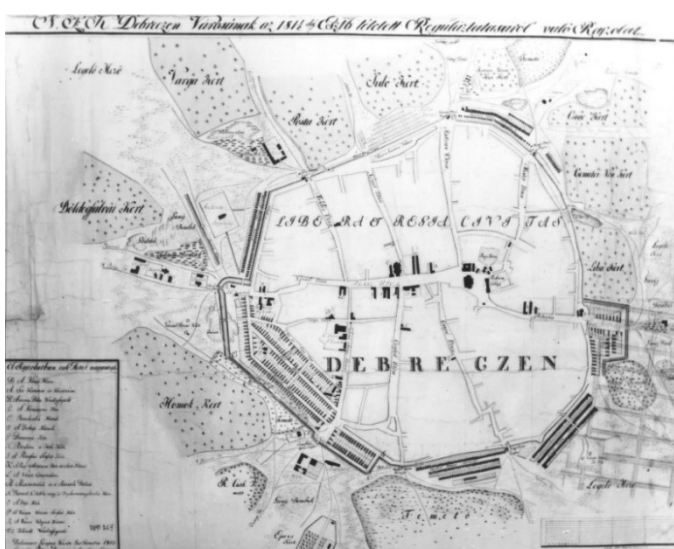
¹¹ MJPK HGyF

A török uralom megszűntével azonban a város addig igen kedvező földrajzi körülményei és ebből eredő lehetősége az önállóságra eltűntek, és ez a 18. század folyamán a város hanyatlását idézte elő. III. Károly (1711–1740) idejétől kezdve a központi hatalom politikai nyomása folytán fokozatos nyitás érződött, először főleg a katolikusok irányába. A korábbi vagyoni és társadalmi helyzet megőrzése végett a viszonylag lassuló gazdasági fejlődés idején a cívisek hajlandóak – és kénytelenek – voltak nyitni a betelepülők felé, ami alapot jelentett a modernizációra, és az ahhoz szükséges gazdasági és szellemi fejlődésre.¹²

A 19. század elejére maga a városi társadalom is átalakult: a kereskedelem mint létalap általánosságban elvesztette addigi jelentőségét, és átadta helyét a földbirtokoknak. A kézműipar stagnáló helyzetbe került, bár művelőinek száma nőtt. A megélhetés régi formái tovább éltek, fejlettebb, de nem modernizálódott változatban, és így nem kínáltak kézenfekvő alapot az Európa-szerte, így lassanként Magyarországon is megjelenő korszerű technikai, technológiai, társadalmi, gazdasági változásoknak.

A lakosság száma a 19. század folyamán bekövetkező gazdasági változások eredményeként rohamos növekedést mutatott a beköltözők miatt. 1804-ben még 27 800 fő, 1869-ben 46 111, 1930-ra 116 275 fő lakik Debrecenben, ami átlagosan 70 évente megduplázódó létszámot jelez.¹³

A 19. század folyamán egyfajta kettősség mutatkozott meg a debreceni cívisek gondolkodásmódjában: hagyományaikhoz híven ragaszkodtak a földművelő, állattartó paraszti életmódhoz, ami régebben inkább kiegészítő jövedelemforrás volt csupán, de ekkorra egyre inkább létalapjukká vált, és a városi életformához is. Ebből eredően vagyonukat igyekeztek fenntartani, sőt a törekvőbbek gyarapítani, elsősorban földbirtokaik területének növelésével.

3. kép. Debrecen területe 1812-ben¹⁴

¹² Papp 2011.

¹³ Balogh István statisztikai adatai. Balogh [1946.] 56.

¹⁴ MJPk HGyF

A debreceni cívis birtokok általában 20–500 katasztrális hold közötti területtel rendelkeztek. Zoltai Lajos 1900-as adatai szerint 2745 mezőgazdasági birtok volt Debrecen határában, összesen 81 745 katasztrális hold területen. Húsz holdnál kisebb birtok 1884 volt, de a 20–500 közöttiek száma 852. 500 hold feletti nagybirtokot csak 9-et számlált össze.¹⁵ Ez a sajátosság kirívónak számított Magyarország nagybirtokokkal és apró parcellákkal tarkított területén. Mindemellett a város közhasználatú és saját tulajdonú földbirtokainak területe együttesen csökkent 1849 és 1914 között.¹⁶ Állandó maradt a közép-méretű cívis birtokok száma és aránya, egy olyan időszakban, amikor a mezőgazdaságból élő népesség, ezzel párhuzamosan a földbirtokosok és gazdálkodók számaránya folyamatos csökkenést mutatott.¹⁷ A legtöbb adót fizetők listáján a következőképpen tükröződik ez a társadalmi változás: 1873-ban 47,3%, 1888-ban 43%, 1909-ben 26,9%, 1917-ben 22,6%, 1929-ben 24,7%. A törekvőbb cívis tulajdonosok között zajlottak nagy birtokegyesítő mozgások is, és ennek csak egy – bár számottevő – részét tették ki a városi köztulajdonban lévő egyes földterületek (ún. majorsági és bellegelő) eladásakor magántulajdonba került új területek.

A kialakult, általában közép-méretű birtokok meghatározóak voltak a város gazdaságában. A legtöbb, kisebb méretű és tőkeszegény cívis birtok azonban elsősorban önellátásra és extenzív állattartásra törekedett, gazdái a piaci igényeket kevéssé vették figyelembe. A városvezetés hagyományokhoz ragaszkodó álláspontja is gátat vetett a tőkés modernizációnak, mivel sokáig fenntartották a város határában belül szerezhető földterületek nagyságának korlátozását, és ragaszkodtak a közösségi földek városi tulajdonban tartásához. Ezzel próbálták rögzíteni a város – és polgárai – még megmaradt vagyoni, gazdasági helyzetét, noha a 19. század második fele folyamán ezek a rendelkezések a gyakorlatban már elveszítették jelentőségüket.¹⁸ Ez a hozzáállás azonban a modern tőkés átalakulások idején gátló tényezővé alakult, ami csak a 19. század végén került feloldásra. Ennélfogva a gazdaságok többségének technikai színvonala általában nem tartott lépést a technikai fejlődéssel, és termelékenységük is viszonylag alacsony maradt. Mindazonáltal a gazdaságokban használt gépek és eszközök értéke az 1895. évi országos összeírás szerint Debrecenben 1 500 000 korona volt, míg Szegeden 1 300 000, Kecskeméten 1 180 000 korona volt.¹⁹ A jószágállomány értékét ugyanez az összeírás 8 778 263 koronára számolta ki, amely érték kétszerese a Kecskeméten összeírottaknak, Szegedénél egymillióval, Szabadkánál kétmillióval nagyobb. De Hódmezővásárhely háziállatainak értéke négy és fél millióval nagyobb. A mezőgazdasági vagyon tőkeértékét Zoltai Szűcs Mihály számításaira alapozva összesen 98 162 433 koronában állapította meg, míg a mezőgazdasági jelzáloghitelek mértékét 25,8%-ra tette. Ez az érték közel megfeleltethető volt az országos átlagnak.²⁰

Ugyanakkor a 19. század folyamán a cívis birtokosok egy része kereste a kitörési utat a stagnálás csapdájából. A törekvő és a gazdálkodást valóban hivatásának tekintő cívisgazdáknak, mint a Jóna, Polgáry, Böszörményi vagy Zöld családfőknek már nem csupán az önellátás volt a céljuk. Igyekeztek bekapcsolódni a gazdasági vérkeringésbe, és

¹⁵ Zoltai 1904.

¹⁶ Orosz 2015. 206.

¹⁷ Orosz 2015., ill. Baranyi 1972. 27.

¹⁸ Zoltai 1904. 31.

¹⁹ Uo. 43.

²⁰ Uo. 50.

kihasználni a konjunktúrahullámokat. A sikeresebbek először nagyobb birtokegyüttest alakítottak ki, majd fokozatosan vezettek be újításokat, orientációban, technológiában. A 19. század vége, 20. század eleje felé már sokat adtak a képzettségre, a gazdaságot apránként adták át akadémiát végzett utódaiknak. Jellemző náluk is a családi kötelek erőssége, az összetartás, és a rokoni kapcsolatok gyarapítása viszonylag szűk körben. Így a birtokok és gazdasági kapcsolatok irányítását egymás között oldották meg, az idegeneket nagyon nehezen engedve köreikbe. Bár nem ezek a családok voltak a többség, gazdasági erejük és ennél fogva várospolitikai befolyásuk mérvadóvá vált, eredményeik köreikben példaeértékűvé, és a 20. század elején generált változásokban hangadó cívisekként vettek részt.

4. kép. Bösörményi Pál és felesége²¹

Az ipar és a kereskedelem területén is számottevő változások történtek a 19. század folyamán. A kereskedelem fontossága továbbra is megmaradt, de jellege több szempontból megváltozott. A 19. század első felében Debrecen megőrizte regionális kereskedelmi központ szerepét. A kereskedelem és az ipar ágazatait viszont ekkorra általában minőségében elmaradott, a céhes keretből fennmaradt kisvállalkozások képviselték, amelyek tömegéből az 1840-es évek folyamán emelkedtek ki új iparvállalatok, üzemek, párhuzamosan a hitelintézetek és a vasúti összeköttetés megjelenésével. A vasút Pest és Bécs felé megkönnyítette a szállítást és az információáramlást, de mivel a vidék gazdasági körzete felé lassabban épült ki, sokáig fennmaradtak az ez irányú hagyományos kapcsolatok és módszerek. A modern tőkés polgárság fejlődése stabilan csak az 1890-es években és a 20. század elején indult meg. Ezt mutatja, hogy 1890 után a legnagyobb adófizetők, virilisek

²¹ MNL HBML XV. 34. 112/3.

listáján a tőkések számaránya fokozatosan emelkedett: 1873-ban 30%-ot, 1888-ban 30,1%-ot, de 1909-ben már 40,6%-ot, 1929-ben 47,3%-ot tettek ki.²²

Ezen körülmények között a 19. század 30-as, 40-es éveitől kezdtek feltűnni Debrecenben a többnyire betelepülő, modern szellemű vállalkozók, mint például Sesztina János (1793–1839) és Rickl József Zelmos (másként Anzelm) (1784–1829), Dragota Ignác (1797–1860), vagy később Várady Szabó Lajos (1817–1885), Vecsey Imre (1820–1883) és Kaszanyitzky Endre (1834–1905).

5. kép. Kaszanyitzky Andor és családja²³

Ezek a kiváló szaktudásra szert tett, újdonságokra nyitott, racionális gondolkodású emberek még céhes keretek között tanulták ki szakmaikat, és tettek szert az ahhoz szükséges alaptőkékükre és kapcsolatrendszerükre. Mindig ragaszkodtak szakmai színvonaluk magas szinten tartásához. Stabil és támogató családi, rokoni háttérrel, ezzel együtt biztos anyagi bázissal vágtak bele önálló cégek alapításába. Törekedtek a biztos anyagi alapok fenntartására is, így jelentékeny ingatlanbefektetéseket alkalmaztak – lehetőleg olyanokat, ami bevételt is hozott: boltot, házat vagy földbirtokot vásároltak. Az utóbbi kettő a még sokáig rangot adó városi polgárjog megváltásának is feltétele volt. Mint beköltözők igyekeztek beintegrálódni a városi társadalomba, és ezt leginkább magas színvonalú üzleteikkel, társadalmi tevékenységeikkel és széles körű érdeklődésük segítségével vívták ki. Többen közülük kipróbálták magukat foglalkozásukhoz kötődő, vagy azzal rokon iparágakban, és akár iparvállalatokat alapítottak, vagy azok működtetésébe társultak bele. Integrálódásuk jellegzetes közös vonása, hogy a városi társadalom helyi elvárásait, elsősorban a

²² Baranyi 1972.

²³ A Kaszanyitzky család tulajdona.

ház- és földbirtokszerzést igyekeztek saját elképzeléseik szerint teljesíteni: nemcsak az elvet teljesítették, hanem e téren is törekedtek a meghatározó helyzet elérésére.²⁴ Megtelepedésükkel, amit lassan a hagyományörző város is elfogadott, a modern polgárság épült be a városi társadalomba.

A modern polgárság sorai között tartjuk számon az értelmiségi foglalkozásúakat is. Ennek a rétegnek a számaránya a virilis listák tanúsága szerint 1909-ig folyamatosan nőtt: 1873-ban 20,5%, 1888-ban 26,9%, 1909-re 32,5%. A későbbiekben viszont átmenetileg egy fokozatos visszaesés tapasztalható, elsősorban a háborús idők utáni változások negatív hatásai miatt. Jellemző módon a legmeghatározóbb közöttük a tisztviselői csoport és a szabadfoglalkozású értelmiségiek köre, akik együttesen a csoport több mint 50%-át adták. Közöttük a hivatalnok-értelmiség prominens képviselői már hivatásuknál fogva is aktív szerepet játszottak a várospolitikában. Ennélfogva gazdasági tevékenységre is alkalmuk nyíltak. Ez a szakmaválasztás a 19. század második felétől a gazdagabb rétegek fiataljait jellemezte: a tudásra alapozott, befolyásos posztok elérésére alkalmas „úri” foglalkozásokban próbálták átmenteni, megőrizni társadalmi, vagyoni szintjüket. A magasabb posztokra kerülők így természetesen a politika terén is érintetté, esetleg érdekeltté váltak, ahogyan azt Magoss György (1858–1947) későbbi polgármester vagy Boczkó Sámuel (1849–1903) rendőrfőkapitány pályafutása is mutatja.

6. kép. Dr. egrí Magoss György (1924)²⁵

Az agrárius hagyományok köztudatban élő fontosságát mutatja, hogy a társadalmi rangot és háttérjövendelmet jelentő földbirtokhoz ennek a rétegnek a tagjai is

²⁴ Orosz 2015.

²⁵ Kalendárium 1924. 22.

ragaszkodtak, akkor is, ha személy szerint számottevően nem foglalkoztak megművelésükkel. Jellemző azonban az ipar, a kereskedelem és a bankszektor terén dolgozó értelmiségiek alacsony száma, ami behatárolta a gazdaságfejlődés lehetőségeit. 1920-ban a helyi értelmiség 27%-a köztisztviselő volt, míg 6,8%-uk dolgozott az iparban, 16,5%-uk a kereskedelemben és bankoknál, de utóbbiak mintegy fele nem rendelkezett szakirányú képzettséggel.²⁶

A hagyományos társadalom átalakulása a modernizáció időszakában Debrecenben sem maradt el, a betelepülők olyan gazdasági és társadalmi mintát hoztak magukkal, amelyet a patrícius családoknak is érdemes volt követniük, ha módjukban állt. A nagymértékű és megállíthatatlan változások közepette ugyanis csak azok tudták megőrizni vagyoni és társadalmi helyzetüket, akik nemcsak hagyományaikat próbálták őrizni, hanem keresték a továbblépés lehetőségeit is. A változások eleinte valóban zömében passzívan figyelő, földbirtokaiból élő és gazdálkodó, életmódjához ragaszkodó cívisesség, amely igyekezett a város vezetését és az ebből eredő hatalmi pozícióit megtartani, felismerte ezt, és a 20. század elejére nyitottá vált a gazdasági és szellemi fejlődésre. Ekkorra a változások hatására a társadalmi rétegeken belül közeledés volt megfigyelhető: a városi elitet alkotó cívisesség, vállalkozó polgárság és hivatalnoki-értelmiségi csoportok párbeszéde felerősödött, és a cívis és modern polgári élet erkölcsi és ideái egyre inkább egymásba épülve határozták meg a debreceni elittársadalom szellemiségét. Ennek eredményeként a cívisek konzervatív morálja, racionálisan törekvő értékrendje máig hatóan épült be a városi polgárok köztudatába, és egyfajta modern, újdonságokra is nyitott, de a hagyományos értékeket őrző, városához ragaszkodó patriotizmusként él tovább.

7. kép. Szabó László: Debrecen (rézkarc, 1967)²⁷

²⁶ Adatok: Timár 1993.

²⁷ MJPk HGyF

Enikő Amália Lovas

Metamorphosis: The Content-related Evolution of the Notion of the Debrecen 'Cívis'

The notion of the 'Cívis' is, for most people, some gossiped, unique Debrecen specialty. In fact, only a few think its real meaning, its origin, its local uniqueness over, and what changes this expression has gone through over history. This article tries to analyse this issue in a comprehensive manner, so that we can gain insight into who we really call a 'Cívis from Debrecen' nowadays.

Források

- MJPK HGyF Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény és Fotótár
- MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
XV. 34. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött fotók gyűjteménye.

Szakirodalom

- Bakó 2011. Bakó Endre: A Maradandóság városában. Egy vitatott vers értelmezéséhez. In: Debreceni Szemle, 19. (2011) 2. sz. 152–159. Online: http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/bsk-pdf-manager/110_2014-06-07.PDF
- Bakó 2014. Bakó Endre: Kazinczy Ferenc a debreceni irodalomtörténetírásban. In: Ágak és hajtások. Tanulmányok, verselemzések. Miskolc, 2014.
- Balogh [1946.] Balogh István: Cívisek társadalma. Debrecen, 1946.
- Balogh 1969. Balogh István: Debreceniség. (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere.) In: Studia Litteraria, VII. (1969) 11–53.
- Balogh 1973. Balogh István: A cívisek világa. Bp., 1973.
- Baranyi 1972. Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). Debrecen, 1972. (Magyar Történeti Tanulmányok V.)
- Irinyi 2002. Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. Debrecen, 2002.
- Kalendárium 1924. Debreczeni Képes Kalendárium, 24. (1924).
- Orosz 1972. Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. In: Alföld, 22. (1971) 12. sz. 49–56.
- Orosz [1979.] Orosz István: A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés. In: Várostörténeti konferencia. Debrecen, [1979.] 95–110.
- Orosz 2015. Orosz István: A főnix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából. Debrecen, 2015. Ezen belül: Uó: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. 27–44.; Uó: A földtulajdon szerepe Debrecen vagyonos polgárai között a 19. század középső harmadában. 121–158.; Uó: A polgári földtulajdon megteremtése Debrecenben. 159–210.; Uó: Cívismentalitás–cívisszaggatózkodás. 211–216.

- Papp 2011. Papp Klára: A szabad királyi városi cím megszerzésétől az országgyűlési becikkelyezésig. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. 301–318.
- Rácz 1989. Rácz István: A debreceni cívisvagon. Debrecen, 1989.
- Szendiné 2015. Szendiné Orvos Erzsébet: „Neveztessek és címeztessék ezentúl a mi szabad királyi Döbröczen városunknak!” http://mml.gov.hu/mml/hbml/hirek/neveztessek_es_cimeztessek_ezentul_a_mi_szabad_kiralyi_dobroczen_varosunknak. 2015. 06. 05.
- Szendrey 1984. Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. Városi kiváltságok. In: Debrecen története 1693-ig. Debrecen, 1984. (Debrecen története öt kötetben 1.) 204–233.
- Timár 1993. Timár Lajos: Vidéki városiak. Debrecen társadalmá 1920–1944. Bp., 1993.
- Weisz 2011. Weisz Boglárka: Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. 131–148.
- Zoltai 1904. Zoltai Lajos: Debrecen. Közgazdasági adatok. Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléjéből. Bp., 1904.

Sándor Mária

Bihari fazekasközpontok termékei a bihari református egyházközségekben

A népi kerámia már korán felkeltette a kutatók érdeklődését, így a magyar népművészet egyik legismertebb és talán legjobban feltárt ága.¹ Ennek ellenére még napjainkban is adódnak olyan földrajzi területek a Kárpát-medencében, amelynek fazekasközpontjairól² keveset tudunk. Ilyen az egykori Bihar vármegye ma Romániához tartozó több települése, amelyeken egykor nagyszámú fazekas dolgozott, ám a 20. századra már visszaesett a cserépáruk készítése.³

A református egyházban a 18. századtól tudjuk nyomon követni a nagyméretű cserépedények használatát.⁴ A díszes korsók, kannák az úrasztala mellett vagy alatta álltak, az úrvacsoraosztás alkalmával voltak használatosak, belőlük öntötték a bort az Úr asztalán álló ónkannákba.⁵

Az úrasztali edények jelentőségét első ízben Takács Béla hangsúlyozta. Ezek a kiemelkedő szépségű, igényes edények – mivel különleges rendeltetésűek voltak – nagy gondossággal készültek, mesterük minden tudását és tehetségét beleadta. A templomi edények ugyanakkor a kutatás előtt jórészt ismeretlenek, mivel legtöbbjük napjainkban is a református gyülekezetek birtokában van.⁶

A kerámiakutatás vonatkozásában is különleges szerepe lehet az úrasztali edényeknek – ahogy erre Kresz Mária felhívta a figyelmet –, hiszen kivételes díszedények lévén, készítőik gyakran megörökítették rajta nevüket és a készítés helyét és idejét. Ezek az adatok esetleg kiindulópontot jelenthetnek más, évszám nélküli edények meghatározásához.⁷

A református úrasztali boroskannák alapján P. Szalay Emőke az alig ismert kárpátaljai fazekasságot mutatta be,⁸ továbbá a 19–20. századi beregi és ugoicsai szertartási díszedények jellegzetességeinek részletesebb meghatározását végezte el.⁹ Vizsgálata során olyan fazekasműhelyek létre is fény derült, amelyekről eddig a magyar népi fazekasság kutatása nem rendelkezett adatokkal.¹⁰

¹ P. Szalay 2016. 151.

² A népi háztartások számára fazekasok készítették a cserépedényeket. A fazekasmesterek általában az agyaglelőhelyek mellett telepedtek meg. Azokat a településeket, amelyeken ötnél több fazekas működött egy időben, fazekasközpontoknak nevezzük. Kresz 1991a. 530.

³ A szakirodalomban mindössze egy, román nyelvű munka ismert, amely a terület fazekasságáról ad általános, összefoglaló képet: Bobu-Florescu–Mózes 1967.

⁴ A reformáció terjedése során a 16. század közepén a hitbeli tanok rögzítése mellett rövid időn belül sor került a templomokra vonatkozó rendelkezések megfogalmazására. Az első zsinatok az 1540–50-es években még nem tértek ki a szertartási edényekre, ezekről először a debrecen-egervölgyi zsinat rendelkezik 1562-ben. Eszerint a szent cselekmények, a sákramentumok, az úrvacsoraosztás és a keresztelés céljaira használt tárgyakra semmilyen előírás nem vonatkozott, így a református egyházba az évszázadok alatt minden olyan anyagú és formájú edény bekerülhetett, melyet a hívek megfelelőnek éreztek e célokra. P. Szalay 2016. 151.

⁵ P. Szalay 2012b. 42–43., ill. Uő. 2016. 151.

⁶ Takács 1977. 302–337.; Uő. 1988. 151–159.

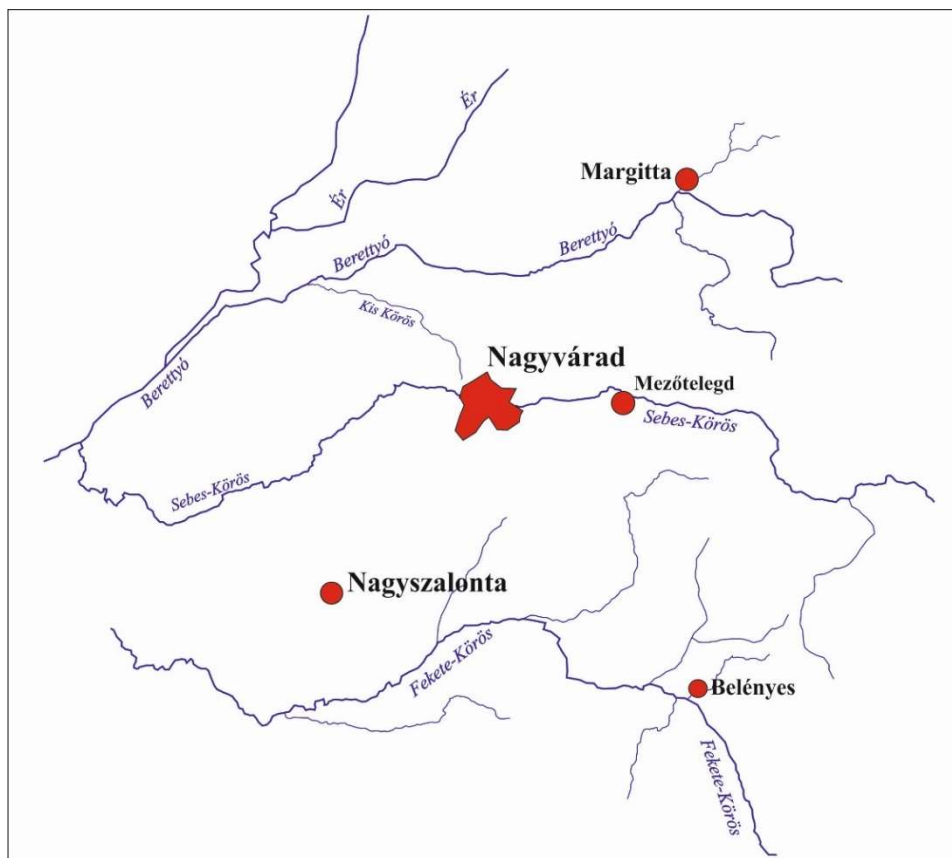
⁷ Kresz 1991a. 593–594.

⁸ P. Szalay 1999a. 337–351.; Uő. 1999b. 245–254.

⁹ P. Szalay 2012a. 213–219.

¹⁰ Jelen tanulmány is témavezetőm, P. Szalay Emőke iránymutatásai alapján készült, melyért ezúton is köszönetet mondok.

P. Szalay Emőke iránymutatását követve összegző írásomban a tudomány előtt kevésbé ismert bihari fazekasközpontokból hozok – a teljesség igénye nélkül – olyan példát úrasztali edényekre, amelyek egy-egy bihari egyházközség számára készültek.¹¹

1. térkép. A tanulmányban szereplő bihari fazekasközpontok földrajzi elhelyezkedése.¹²

A belényesi fazekasokról úgy tudjuk, hogy céhük az első volt, amely Bihar vármegyében céhkiváltságot kapott:¹³ 1645-ben I. Rákóczi Györgytől.¹⁴ Györffy István, a Fekete-Körös völgyének kutatója feljegyezte a 20. század első felében, hogy Belényesen és a környező falvakban (Tárkányban, Sonkolyoson, Sólýmon) jó fazekaságyag található, de edénykészítésre még jobb a vaskóhi agyag.¹⁵ A neves kutató szerint Belényesen a 18. század végén lehanyatlak, de a magyar falvak továbbra is foglalkoznak fazekassággal.¹⁶ A

¹¹ A Nagyváradon készült úrasztali edények bemutatását P. Szalay Emőke megtette (P. Szalay 2016.), az itt bemutatandó edények többségét is közölték már valamilyen formában a szakirodalomban, azonban Bihar több fazekasközpontjára kiterjedő ilyen jellegű összefoglalás még nem született eddig.

¹² A térképeket készítette: Kővári Emese. Ezúton is köszönöm segítségét.

¹³ Mózes 1985. 390.

¹⁴ Borovszky 1901. 538., 566., ill. 596.

¹⁵ Györffy 1913. 490.

¹⁶ A 18. századból ránk maradt két legkésőbbi összeírás (1764, 1767) a Belényesi járásban ezt látszik igazolni: 1763-ban a környező falvakban magyar nevű fazekasokat találunk (Tárkány – 5 fő, Nyégerfalva – 4 fő, Fenes

mesterséget viszont a 19. század közepétől e vidéken már szinte teljes mértékben románok űzik.¹⁷ Belényesen 1830–1880 között az egyházi anyakönyvekben Mózes Teréz 38 fazekas nevét tudta kijegyezni: 25 görög katolikus vallásút, 9 római katolikust és 4 reformátust.¹⁸

A belényesi fazekasok termékeiből nagyon keveset ismerünk, meglehetősen sok a kérdőjel e központtal kapcsolatban.¹⁹ Ezért is kiemelt jelentőségű a belényesi fazekasság magyar időszakából származó különleges úrasztali edény, egy zöldmázás kupa,²⁰ amely a jelenleg ismert legkorábbi bihari úrasztali edény. Felirata szerint 1736-ban készítette Jenei al(ia)s Fazekas András.²¹ A karcolt felirat a henger alakú edény közepén fut körbe, e részen kívül a teljes felületén – talpperemén és fülén is – kerek domborműves motívumokkal, „bepecsételt gombokkal”²² díszített.

1. kép. Belényesi kupa 1735-ből. (Magyarai Márta felvétele)

– 1 fő, Újlak – 1 fő, Remete – 6 fő). Azonban további öt településen számos, román nevű lakos foglalkozik fazekassággal (Bél – 2 fő, Kerpenyét – 11 fő, Kristyor – 1 fő, Szelistye 4 fő, Lehecsény – 7 fő). MNL HBML IV.4.b 74. k. 1763-ban Belényesen két fő, 1767-ben három fő neve mellett találjuk a „figulus” megnevezést. MNL HBML IV.4.b 74. és 79. k.

¹⁷ Györffy 1913. 490.

¹⁸ Mózes 1985. 391.

¹⁹ Bár Györffy István 1912-es terepmunkája során több tárgyat is gyűjtött Belényesen a Néprajzi Múzeum számára, ám ezek közül egy helyi készítését tudta Csopor István megállapítani. Csopor 2006. 165.

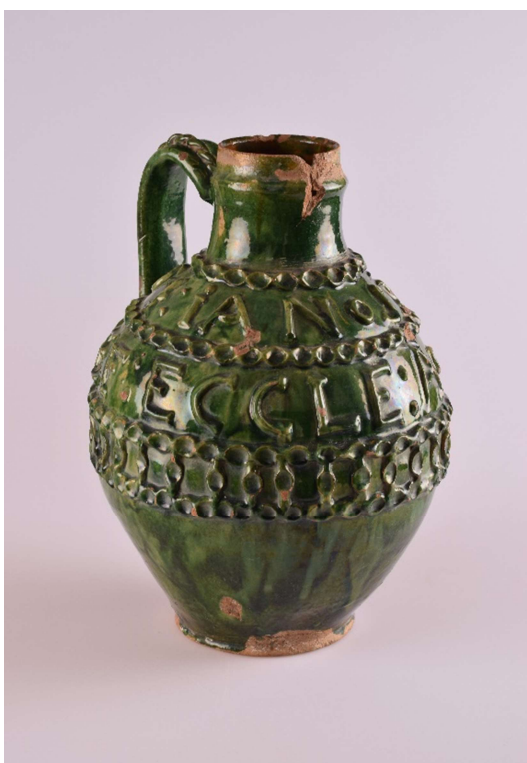
²⁰ Déri Múzeum, Sipos-gyűjtemény. Leltári szám: Sgy. 241. M: 25 cm. Köszönetet mondok Angi János igazgató úrnak a közlési engedélyért, illetve Magyarai Mártának, a Déri Múzeum néprajzos muzeológusának, hogy az edény fényképét és adatait a rendelkezésemre bocsátotta.

²¹ „Anno Dni salvatoris 1736 m. july / B: jenei als Fazekas Andras Tsinált" / Belényesi Reformata Ecclesie". Közli: Csopor 2008. 243. Az 1763-as összeírás szerint Belényesen két személy élt fazekasmesterséget űzve, mindketten Fazekas vezetéknevvel, az egyikük Fazekas András. MNL HBML IV.4.b 79. k.

²² Csopor 2008. 32.

A legtöbb, bihari egyházközségek számára készült edényt Nagyváradról sikerült feltárni.

A Debreceni Református Kollégium Egyháztörténeti Múzeumában²³ őrzik a jelenleg ismert legkorábbi váradi úrasztali edényt.²⁴ Felirata szerint a biharszentjánosi gyülekezet zöldmázos korsója, 1758-ban készült. Bár készítési helyére vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, P. Szalay Emőke formai jegyek alapján váradi edényként azonosítja.²⁵ A népi kerámiára jellemzően a díszítést a kanta öblének felső részén helyezték el, az ilyen edény öblének alsó fele rendszerint díztelen. A gömbölyű test felső részét ezzel szemben teljesen beborítja a domborműves, benyomkodott felületű bordák sora. A dupla soros alsó és az egysoros felső sávban a domborműves csíkokat függőleges bordák kötik össze, közöttük középen találjuk a feliratot²⁶ és az évszámot. A felívelő fülön domború fonott dísz jelenik meg.²⁷

2. kép. A biharszentjánosi gyülekezet zöldmázos korsója, 1758-ból (Ósz Attila felvétele)

²³ Köszönetet mondok Gáborjáni Szabó Botond gyűjteményigazgatónak, hogy engedélyezte a Debreceni Református Kollégium Egyházművészeti Múzeumában őrzött edények tanulmányozását, illetve Ormosi Viktória muzeológus készséges segítségéért, továbbá Ósz Attilának a rendelkezésemre bocsátott fényképekért.

²⁴ Leltári szám: G 1975.6. M. 36 cm. Közli: P. Szalay 2016. 153–154.

²⁵ P. Szalay 2016. 155. Előzőekben közölte Takács 1977. 322. 12. Készítési helyére vonatkozóan annyit közölt, hogy hovatarozása bizonytalan. Az edény feliratában feltehetően tévesen oldotta fel a dátum harmadik számát, 2-nek véelve, holott valószínűleg 5, így a készítés ideje nem 1728, hanem 1758. P. Szalay 2000. 238.

²⁶ „SZ : IANOSI: REF / ECCLE : Aó 1758.”

²⁷ P. Szalay 2000. 238.; Uó. 2016. 153.

Időrendben a következő bemutatandó, Váradon készült egyházi edény a bakonszegi gyülekezet 1784-es boroskannája,²⁸ a Déri Múzeum gyűjteményéből.²⁹ Színezése eltér a többségében egyszínű úrasztali kantáktól: az edény öblének felső részén fehér földfestékes alapon zöld és sárga mintát, palmettákat, spirálokat látunk, amelyek körvonalát karcollással hangsúlyozták.³⁰ A formája ugyanakkor jellemző: a kanna gömbös testű, legöblösebb része az edényttest közepére esik. Nyakát a szájerem alatt gyűrű fogja körül, alsó részén szintén találunk díszítést, egy domborműves beütött felületű gombsort. Ezt a nyakmegoldást Szalay Emőke jellegzetesen váradinak tartja.³¹ A kannához cserépből készült fedél tartozik, amely kívülről fedi le a száját.³²

P. Szalay Emőke a 19. századból további kilenc, Váradon készült úrasztali edényt azonosított be.³³ Ezek közös jellemzője, hogy a színes, zöld-sárga edény után a következő úrasztali edények a legkorábbi kannához hasonlóan egyszínűek, zöld vagy barna mázasok. Rajtuk a felsorolt formai jellegzetességek sajátos díszítéssel társulnak. Közös jellemzőjük, hogy öblükön domborműves betűkkel jelzik a megrendelő egyházközség nevét, a készítés évszámát. Van olyan edény, amelynek szinte a felirat az összes díszítménye, mint például a berettyóújfalui egyház 1835-ben készült első kétfülű boroskannája.³⁴ A halványzöld mázas gömbös testű edény jellegzetessége, hogy a szája mindkét oldalán külön kiöntőrész található. Nyaka hengeres, alul a vállá illeszkedésénél és száján a váradi edényeknél megismert domború gyűrű. Ebből a kannából kettő is készült, a berettyóújfalui református egyházközségnél lévő darabon³⁵ már letöredezett, így nem látszik a domborműves felirat³⁶ és az alatta lévő kisméretű kétfejű sas díszítés.

²⁸ Közli: P. Szalay 2000. 229.; Uő. 2003. 39.; Uő. 2016. 154.

²⁹ Leltári szám: III.1912.7. M: 44 cm.

³⁰ P. Szalay 2000. 229.; Uő. 2003. 39.; Uő. 2016. 154. Ugyanilyen színezésű a szilágyzoványi egyházközségben használt, szintén váradi kanna. P. Szalay 2000. 230., illetve Uő. 2016. 154.

³¹ P. Szalay 2000. 229.; Uő. 2003. 39.; Uő. 2016. 156.

³² P. Szalay 2003. 39.; Uő. 2016. 155.

³³ Uő. 2016. 156. A kilenc edényből háromról, a nagyvárad-újvárosi református egyházközség úrasztali két kancsójáról és egy kannájáról magam szolgáltatam az adatokat és a fényképeket (Bogya Pál felvételei).

³⁴ DRKEM, leltári szám: G. 1984.1. Közli: P. Szalay 2000. 239. 13. kép és Uő. 2016. 156.

³⁵ Köszönetet mondok Majláth József nagytiszteletű úrnak, a Berettyóújfalui Református Egyházközség lelkipásztorának, hogy lehetővé tette az egyház úrasztali edényeinek tanulmányozását.

³⁶ „A B UJFALUSI SZENT / EKLEZSLIA SZÁMÁRA / KÉSZÍTETE TSÖREGH / ANDRÁS KURÁTOR ÚR / ANNO 1835”. Fenekén karcolt felirat: „N. i. Bártvai János Tsinálta 30-dik július.”

3. kép. A berettyóújfalui egyházközség első boroskannája 1835-ből (Ősz Attila felvétele)

Szintén a felirat adja csaknem az összes díszítményét az 1857-ben készített nagykereki úrasztali kannának.³⁷ Ezúttal is gömbös testhez csatlakozik az edény két füle, a nyak közepéről indul és a test felső részéhez kapcsolódik, hasonlóan az 1835-ös berettyóújfalui kannához, legmagasabb pontján ujjtámasszal. A vállon három sorban elhelyezett felirat³⁸ – ezúttal nem egyenletes nagybetűkkel írva, hanem kisbetűs formában – nemcsak a gyülekezet nevét tartalmazza, amelyik számára készült, de a mester a saját nevét, és ami a

³⁷ Közli: P. Szalay 2000. 239. 15. kép, illetve Uő. 2016. 155. Jelenleg is a nagykereki református egyházközség tulajdonában.

³⁸ „A N. Kereki Reformata Eklésia részére készítette Nagy Sándor uram kurátorsága alatt Készült Nagyváradon, Koszoros János műhelyében Ano 1857.” P. Szalay 2000. 239.

legfontosabb, a készítés helyét is megörökítette. P. Szalay Emőke a váradi készítésű boroskantákat vizsgálva ebből az edényből indult ki, ez az edény tette bizonyossá ezen edénycsoport készítési helyét.

Ugyancsak szerény díszítésű a zsadányi egyház 1842-ben – feltételezhetően szintén Váradon – készült úrasztali boroskancsója.³⁹ A tökéletes, gömbös testű, ragyogó zöld mázú edény domború díszítményét, a kiöntő csőr alatt a nagybetűs feliratot kör alakú levélkoszorúba helyezték el. Egyéni jellegzetessége, hogy erőteljes kiöntőcsőre az edény vállrészéből indul.⁴⁰

4. kép. A zsadányi gyülekezet úrasztali edénye (Ősz Attila felvétele)

³⁹ DRKEM, leltári szám: G. 1984.3. M: 34 cm. Ezt az edényt Takács Béla még valószínű debreceni készítményként határozta meg. Közli: P. Szalay 2016. 155.

⁴⁰ P. Szalay 2016. 154–155.

A biharugrai gyülekezet 1827-es évszámú egyfülű edényének⁴¹ hasán is keretbe foglalták a domborműves betűkkel készült feliratot: ezúttal szív alakban. A gömb alakú test mellett a nyak formai megoldásai is hasonlóságot mutatnak a 18. századi példányokkal, alul a váll felett kihangsúlyozott peremmel látták el, a száját ugyancsak gyűrű fogja körül. A vállon található perem alatt a készítő elhelyezett még két kisebb díszítőelemet: itt szőlőfürt és egy négyszögletű díszítmény függ.

5. kép. A biharugrai gyülekezet 1827-es évszámú egyfülű edénye (Ósz. Attila felvétele)

⁴¹ DRKEM, leltári szám: G. 1984.4. M: 46,5 cm. Közölte: Takács 1978. 312., majd P. Szalay 2000. 238. 12. kép, ill. Uó. 2016. 156. Készítési helyét tekintve Takács Béla ezt az edényt is debreceni munkának tartotta, ám formai jegyek alapján P. Szalay Emőke a váradi készítésűek sorába sorolta.

Díszítésében a kor népművészetére jellemző gazdagodást figyelhetjük meg a berettyóújfalui gyülekezetnek 1889-ben készült barna alapszínű kétfülű kanna⁴² esetében, ugyanis a nagybetűkből álló, négy sorban elhelyezett felirat mellett újabb domborműves sávval bővült a díszítmény. A vállon virágokból és levelekből álló, domború koszorút helyeztek el, fölötte ott találjuk az ugyancsak a 18. századra visszanyúló, a nyakat alulról szegélyező domború gyűrűt, valamint a száját övező gyűrűs peremet.⁴³ A berettyóújfalui egyházközség ebből a kannából is két darabot készítettet, amelyekből az egyik került be a Kollégium gyűjteményébe.

6. kép. A berettyóújfalui egyházközség 1889-es boroskannája (Ősz Attila felvétele)

⁴² DRKEM, leltári szám: G. 1984.2. M: 48 cm. P. Szalay 2000. 239. 16. kép.

⁴³ P. Szalay 2016. 156–157.

A leggazdagabb díszítéssel rendelkező úrasztali edényekre Nagyváradon, az újvárosi református templomban bukkantunk. Ezek közül a legkorábbi egy 1860-as, zöld mázas kancsó, amelyet felirata⁴⁴ szerint ugyanaz a Koszorós János készített, mint a nagykeréki kannát. Közvetlenül a kancsó talpa felett indulva az öblén egymástól bizonyos távolságra fűrészszélű hegyes végű levélsor nyúlik fel csaknem az edény derekáig. Ugyanez a levél fut végig a kissé felívelő fülön is. Az edény vállán vízszintesen körbefutó rozsmaringkoszorú felett kis barokkos levélsor látszik a fül két oldalán megszakítva egy-egy levelekkel körbe vett kagylóval. A fül alatt barokkos keretbe foglalt sima pajzsban egy ágas fa, felette stilizált dombon egyik lábával követ tartó őrdaru áll. A középdíszítés két oldalán helyezkedik el két sorban egy kisbetűs, domborműves felirat.⁴⁵

7. kép. A nagyvárad–újvárosi gyülekezet úrasztali kancsója (Bogya Pál felvétele)

⁴⁴ „Nagyvárad-i református egyház részére készítette Koszorós János május 17. 1860.”

⁴⁵ P. Szalay 2016. 156.

Szabályos, nagybetűkkel kialakított felirat⁴⁶ adja a díszítmény nagy részét a nagyváradi-újvárosi gyülekezet kétfülű cserépkannájának, amelyet 1884-ben készített Nagy Károly. Ezúttal azonban egy különleges díszítőelem jelenik meg: tölgylevél koszorúban stilizált magyar címer, két oldalán talpazaton álló két férfialakkal,⁴⁷ mögöttük felnyúló leveles ág. A tökéletes gömb test szűk aljból indul, nyaka hengeres, száján háromszög alakú kiöntő-csőr. Különlegessége, hogy a száját széles, alul-felül domború gyűrűs bádogperem fogja körbe.⁴⁸

8. kép. A nagyváradi-újvárosi gyülekezet úrasztali kannája (Bogya Pál felvétele)

⁴⁶ „JGYATOK EBBŐL MINDNYÁJAN EZT CSELEKEDJÉTEK AZ ÉN EMLÉKEZETEMRE KÉSZITETTE A NAGY VÁRADI EV REF EGYHÁZNAK NAGY KÁROLY 1884 BEN.” A feliratban a mester az S és Z betűket fordítottan írta. P. Szalay 2016. 156.

⁴⁷ A magyar címer ábrázolása a 19. században, különösen a szabadságharc után kedvelt és elterjedt díszítőelem volt, közösségi ünnepeken, eseményeken használt edényeken jelent meg általában. Az ábrázolás korának meghatározásában a korona tetején lévő kereszt az irányadó: amennyiben ferde a kereszt, akkor bizonyosan 1850 után készült. A címereket közrefogó alakok között az angyalok védelmezően állnak. Az emberalakok változatosak lehetnek: subás pásztorok, baltát fogó férfialakok, erdészek, de katonák vagy huszárok is. A nagyváradi egyház edényén nagy valószínűséggel huszárokat jelenített meg a fazekas. P. Szalay 2016. 155.

⁴⁸ P. Szalay 2016. 156.

A következő edényen is felbukkanó címerábrázolás alapján a harmadik nagyváradi, datálatlan egyfülű kancsó készítési ideje is az 1880-as évekre tehető, ugyanis a tölgyfakoszorútól eltekintve a legapróbb részletekig megegyeznek. Ezen az edényen mindössze ennyi a díszítés, innen hiányzik a felirat. Formailag a kancsó a szabályos gömbformát követi. Hengeres nyakán alul a 18. századból megismert domború gyűrű, alatta három vésett csík látható.⁴⁹

9. kép. A nagyváradi–újvárosi gyülekezet felirat nélküli úrasztali kancsója (Bogya Pál felvétele)

⁴⁹ Uo.

2. térkép. Bihari egyházközségek, ahová váradi úrasztali edény készült (az edény évszámával).

A Váradhoz közel fekvő mezőváros, Mezőtelegd fazekasságának történetéről Emődi János és Sipos József közleményéből⁵⁰ tudunk többet, ők közölték régészeti feltárás során előkerült, itt készült fazekastermékek töredékeit is.

A 18. századi összeírásokban legkorábban 1722-ben⁵¹ találunk fazekasokat, a 116 összeírt személy közül öten űzik ezt a mesterséget. A század során tovább nő a fazekasok száma, néhány évben eléri a tíz főt, sőt e fölé is emelkedik.⁵² 1763-ban pedig már 25 név mellé jegyezték be a „figulus” szót.⁵³ A 19. századi egyházi anyakönyvekből Emődi János több mint 300 fazekas nevéet gyűjtötte ki.⁵⁴ A fazekasmesterek nagy száma dacára nem alakult ki fazekascéh.⁵⁵

A legkorábbi ránk maradt mezőtelegdi edény, egy zöld mázas, domborműves díszítésű korsó a diószegi csizmadiacéh számára készült 1773-ban.⁵⁶

A túrkevei Finta Múzeum őrzi⁵⁷ azt a szalacsi református egyház számára 1844-ben készült kétfülű kantát,⁵⁸ amelynek feliratában⁵⁹ nem szerepel a készítés helye, de Kresz Mária szerint az egyházközség feljegyzéseiben fennmaradt, hogy Telegdről rendelték az

⁵⁰ Emődi–Sipos 2003.

⁵¹ MNL HBML IV.4.b 9. k. Conscriptio processus varadiensis. 1722. Oppidum Telegd. 64–73.

⁵² Pl. 1741-ben 10 fő (MNL HBML IV.4.b 46. k. 338–351.); 1743-ban 11 fő (MNL HBML IV.4.b 51. k. 116–123.)

⁵³ MNL HBML IV.4.b 78. k. 585–602.

⁵⁴ Emődi–Sipos 2003. 214–220.

⁵⁵ Uo. 204.

⁵⁶ Mózes 1985. 394.; Emődi–Sipos 2003. 210.

⁵⁷ Itt köszönöm meg Kapás János Zsolt igazgató úrnak, hogy az edény adatait és a fényképeit rendelkezésemre bocsátotta.

⁵⁸ M: 45 cm.

⁵⁹ Egyik oldal: „Ez pohár / amaz Uj / testamentom / az én véremben 6 mely ti éretteket ki ontattott. / Sz. Lukás 22. rész. 30dik vers”. Másik oldal: „A Szalacsi Népes szent Eklézsia tsináltta ezen kantát 1844 év September 17dik”. Közli: Csupor 2008. 223.

edényt.⁶⁰ A kutató a szalacsi úrasztali kanta díszítményében a későhabán⁶¹ mintakincs ólomházas átvételére lát példát. Kétféle színezés figyelhető meg az edényen egymás mellett: többszínű virágozás és egyszínű kék virágok. A különböző színre festett mezők, a sakktáblaminta, a színes (zöld, sárga, kék, barna) virágozás és a hosszúkás levelek gyakori díszítőelemek az erdélyi bokályokon és tálakon.⁶² A szalacsi kanta formája ugyanakkor nem jellemző a habán formakincsre.⁶³

10. kép. A szalacsi egyházközösség feltételezhetően Mezőtelegden készült korsója
(A Finta Múzeum felvétele)

⁶⁰ Kresz 1991. 69.

⁶¹ A habánok fajanszedényeket, ónmázzal bevont agyagárut készítettek. Az ónmáz fehér, átlátszatlan színű, erre kerültek a kék, zöld, sárga, mangánlila vagy mangánbarna színű díszítmények. P. Szalay 2012b. 101. A motívumaikat a 18. században az erdélyi fazekasok utánozták. A habán művészetről lásd: Katona 1974.

⁶² Kresz 1991. 69.

⁶³ Uo.

Margittán a fazekasmesterség szintén nagy múltra tekint vissza, és országosan a legnagyobb fazekasközpontok közé sorolható a mezőváros. Korábban egyetlen publikáció jelent meg eddig mindössze, amely konkrétan a margittai fazekasságot tárgyalja.⁶⁴ Legutóbb ebből a tanulmányból kiindulva tettem kísérletet helyi fazekastermékek azonosítására magángyűjtemények, illetve a nagyváradi Körös Vidéki Múzeum anyagát vizsgálva.⁶⁵

A margittai fazekasságra vonatkozó történeti adatokat Emődi János foglalta össze.⁶⁶

A 18. századi összeírásokból⁶⁷ kimutatható, hogy a margittai fazekasok jelentős létszámban dolgoztak a településen, és a század során számuk egyre növekedett: míg 1723-ban 22 fazekast írtak össze, addig 1785-ben 45 névvel tüntették fel a *figulus* (azaz fazekas) megjegyzést.

A margittai fazekascéh megalakulásának pontos dátumát nem ismerjük. Levéltári forrásokból tudjuk, hogy 1723-ban a margittai fazekasok a kolozsvári mesterektől kölcsönzik azok céhszabályzatát.⁶⁸

A Nagyváradon megőrzött céhes iratok közül a legrégebbi 1807. évről való.⁶⁹ A margittai fazekasok céhszabályzatait 1847 szeptemberében V. Ferdinánd hagyta jóvá.⁷⁰ Céhjegyzőkönyvük 1848. március 15-ével indul.⁷¹ Ez a margittai fazekasság virágkora, ekkor összesen 120 tagot számlál a céh,⁷² amely 1874-ben alakul át ipartestületté.⁷³ A 20. századra visszazorol a fazekasság, 1980-ban hunyt el az utolsó margittai fazekas.⁷⁴

Jelenleg három olyan edényt ismerünk, amelyek Margittán készülhettek.⁷⁵

Ugyancsak a szalacsi református parókián használtak két zöldmázás úrasztali kantát,⁷⁶ amelyek szintén szerepelnek az eklézsia irataiban, a gondnoki számadásban feljegyzett 1865. évi vagyonszaporulatban. Az első kantát karcolt felirata szerint Sipos Sándor⁷⁷ készítette ebben az évben.⁷⁸ A fülön ujjbenyomások sorakoznak, a sötétzöld alapfesték az edény legnagyobb részéről lepattogzott, az oldalán lévő kis lyukat egy bádoglemezzel fed-

⁶⁴ Wilhelm 1984.

⁶⁵ Sándor 2013., ill. Uő. 2017.

⁶⁶ Emődi 2013.

⁶⁷ MNL HBML IV.4.b 1., 5., 12., 24., 29., 35., 48., 59., 62., 64., 67., 69., 73., 80., 84. k.

⁶⁸ Emődi 2013. 16.

⁶⁹ ANR DJB Céhes iratok. 10. cs. Felszabadult legények protokolluma. Idézi: Emődi 2013. 17.

⁷⁰ MNL OL E 166. 5. d. P13810/1490. 847. [Ferdinánd 5. No. 325.] és MNL OL A 74. 962.

⁷¹ ANR DJB Céhes iratok. 10. cs. Felszabadult legények protokolluma. Idézi: Emődi 2013. 17. ANR DJB Margittai kisiparosok egyesülete. (Asociația micilor meseriași Marghita 72. lelt. sz.) 18.a cs.

⁷² Emődi 2013. 30.

⁷³ ANR DJB Céhes iratok. (Fondul Breslelor 1137. lelt. sz.) 14. cs. 122–128v. Az ipartestület alapszabályát közli: Sándor 2015.

⁷⁴ Wilhelm 1983. 94., ill. Uő. 2013. 89.

⁷⁵ Közli: Sándor 2013. 113–114.

⁷⁶ M: 38 cm.

⁷⁷ Emődi János a céhes iratokban és az egyházi anyakönyvekben megtalálta Sipos Sándor nevét. Ezek szerint inasságából 1837. március 28-án szabadult, mesterré 1848. március 22-én vált, atyamester 1849–1851 között volt, a főcéhmesteri címet 1855–1863 között, illetve 1863–1865 között töltötte be. Kétszer házasodott, első felesége Ferenczi Zsuzsánna, második felesége Csengeri Zsuzsánna. Emődi 2013. 64.

⁷⁸ „Sipos Sándor készítése 1865 be Szeptember 20 dikán/ Szalacsi Re For mátns Szent ekLézsianak készűt ALbert András kurátor SáGában Az 1865 dik évben”

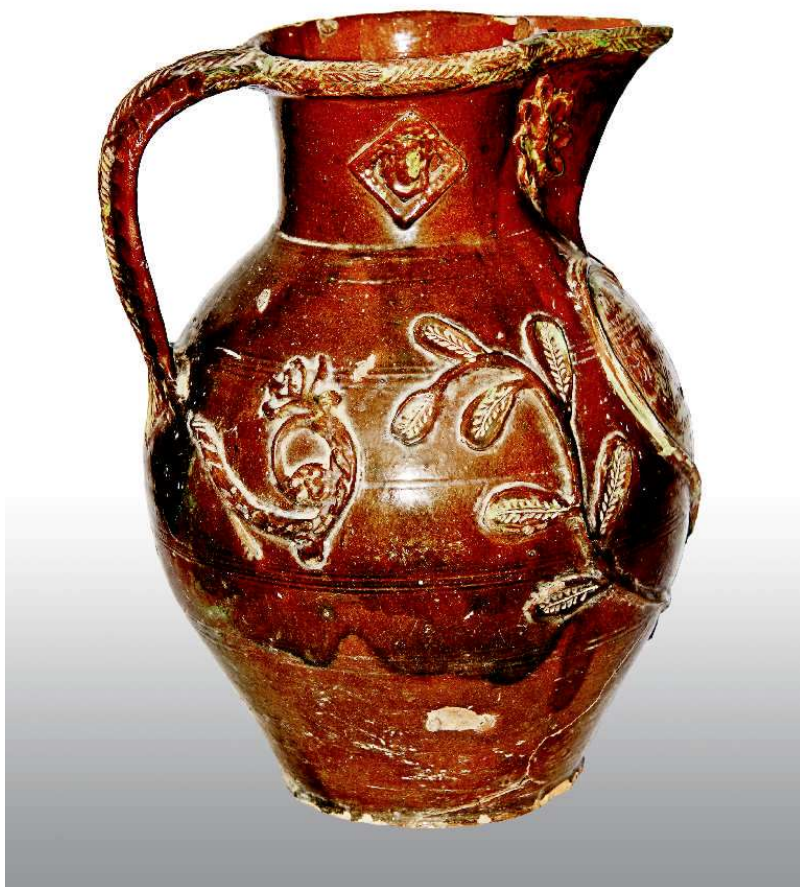
ték be. A másik, kicsivel kisebb méretű, de azonos formájú, kinézetű, színű, minden bizonnyal szintén Sipos által korongolt kantán nincs felirat, a füle díztelen. A száj egy része hiányzik, de restaurálva van.⁷⁹

11. kép. A szalacsi református egyházközség Margittán készült korsója (Emődi János felvétele)

⁷⁹ M.:35 cm.

Az asszonyvásári református egyházközségnek a margittai Ertl János fazekasmester⁸⁰ készített 1841-ben úrasztali boroskancsót.⁸¹ Az edény barna alapszínen rátétes díszítésű, amely alól itt-ott zöld máz látszik ki. Az edény mellén, a füllel szemben van egy fehér engóboszú, ebben olvasható a karcolt felirat. A szájpereemen és a fülön hasonló, fenyőleveles rátétes díszítmény látható, dupla és szimpla levelek váltják egymást a szájpereemen vízszintesen, a fülön függőlegesen, de itt szintén domborműves hullámvonalba foglalva. A nyakon, a fülhöz közel egy-egy élére állított négyzetben fej, a kiöntőjénél egy-egy ovális közepű, nyolcszirmú virág. A központi szív bal oldalán egy lefelé néző, trombitáját fújó angyal látható, a szív két oldalát leveles inda keretezi, amely a fül felé tekeredik.

12. kép. Asszonyvásáran használt margittai kancsó (Bogya Pál felvétele)

⁸⁰ Ertl Jánosról feltárt adatok: Edenstadtban (Bajorország) született, Nagybárodon dolgozott előbb, itt házasodott 1839-ben. Felesége Bóna Mária. Mester lett 1848. március 22-én. Emódi 2013. 43.

⁸¹ M: 37 cm. Közli: Sándor 2013. 113. A teljes felirat: „Az Magy. R. Asszony/vásári Sz. Ek. Számára/ és az Isten Dicsőítésére/ tsináltatta az Kurátor neve/ Poba Ferenc ezen edend/ Készítete Ertl János/ fazekas májiszter/ margitán. / No 1841.”

3. térkép. Bihari egyházközségek, ahová margittai úrasztali edény készült (az edény évszámával).

A szalontai fazekasokról tudunk a legkevesebbet. A 18. századi összeírásokban nem találjuk Szalontán fazekasok nevét.⁸² Fazekastermékek közül néhány 19. század második felében készült feliratos butellát (pálinkás butykost) ismerünk, amelyet a Néprajzi Múzeumban őriznek.⁸³ Viski Károly adta meg a településről néhány edény: butykosok, vászonkorsók, fehér kancsók leírását.⁸⁴

Szalontán is készültek úrasztali edények, előfordult, hogy távolabbi települések gyűlekezetének megrendelésére. Erre példa a Kresz Mária, a téma neves kutatója által leírt, a derecskei református egyház számára készült zöld mázas, domborműves edény, amely Nagyszalontán készült 1827-ben.⁸⁵

A saját református egyházuk számára is készítettek szalontai fazekasok úrasztali edényt, például a történeti források szerint Tóth Péter helyi fazekas 1841-ben cserépkannát.⁸⁶

Ma az egyházközség két egyforma boroskannát őriz,⁸⁷ amelyeket a bekarcolt felirat szerint Bereczki János készített 1890-ben.⁸⁸ Az edények domborműves felirata megőrökíti az alapanyag helyi származását is: e szerint a szalontai ártézi kút 250 méter mélyéről kiemelt agyagból készültek 1890. október 25-én, illetve 26-án.

⁸² MNL HBML IV.4.b; Bársony 1983. 159–175.

⁸³ Bizonyára akad még több közgyűjteményben is szalontai megjelölésű butella, ennek feltárása még a jövő feladata.

⁸⁴ Kresz 1977. 31.

⁸⁵ Kresz 1991. 71.

⁸⁶ Rác 1880. 284. A leírásban szereplő kantát helyszíni terepmunkám alkalmával (2016 októbere) nem találtam az egyházközség birtokában.

⁸⁷ Koszorús–Dánielisz–Mikló 2006. 33.

⁸⁸ Teljes felirat: „Készítette Bereczki János/ A N. Szalontai Reformált / Egy ház Részére Emlékül”

13. kép. Nagyszalontai boroskannák (a szerző saját felvétele)

A kívül zöld, belül szintelen mázas kantákat dombormű díszíti: függőleges virágos-leveles ágak keretben, a nyakon és az edények öblös hasán ezek a „pántok” ismétlődnek. A hasat hét mezőre osztják, amelyek közepén pajzszerűen emelkednek ki a díszítmények: két-két ízben a Bocskai által ajándékozott, illetve a későbbi városcímer. Közöttük ovális domborműves keretben az egyház vezetőinek névsora, illetve a kanták agyagának származási helye olvasható.

Az előzőekben öt, a közelmúltig alig kutatott, de nagyrészt nagymúltú, jelentős fazekasközpontból mutattam be úrasztali edényeket.

Ezekben az edényekben közös, hogy többnyire egyszínűek. Kivételt képez ez alól két edény: a mezőtelegdi készítésű korsó, amely habán hatást mutat, illetve egy sárga-zöld színezésű 18. század végi Nagyváradon készült korsó.

Az egyszínű edények díszítésének fő eleme a felirat, amely többnyire rögzíti, hogy melyik egyházközség számára készült, illetve a készítés évét, esetenként a készítés helyét, illetve a fazekasmester nevét. A váradi daraboknál ez a felirat domborműves, az itt bemutatott margittai két edény esetében karcolt.

Mint különleges díszedények, az országosan elterjedt gyakorlatnak megfelelően az egyszínű úrasztali edények díszítménye rátétes, domborműves technikával készült. A díszítőelemek többnyire növényi motívumok: levelek, ágak stb., illetve geometrikusak. Jellemző még a bepecsételt gombsor is. Két edényen talákoztunk szív formával, mind a

nagyvárad, mind a margittai darabon a felirathoz kapcsolódik ez a forma: az előbbinél domború keretként, az utóbbinál kidomborodó alapként. Három edényen jelent meg címerábrázolás, Nagyváradnál a magyar címer, Nagyszalontánál pedig a város címere két formában is. A magyar címer mellett bukkan fel figurális ábrázolás: a címert két alak tartja. A nagyméretű margittai kancsóra pedig angyalt is applikált készítője, a nagyvárad kancsón pedig őrdarut látunk.

Minden itt bemutatott korsóra, kannára, kancsóra jellemző a gömbölyű test. Váradnál figyelhattunk meg jellegzetességeket: a szájperem alatt többször gyűrű fogja körül a nyakat, amely a kívülről ráhelyezhető fedél miatt került kiképzésre.

Munkámban a bihari fazekasközpontok bihari egyházközségek számára készült úrasztali edényei közül összesítettem a szakirodalomban napjainkig ismert példákat. Ezzel az összefoglalással is Bihar vármegye kevésbé kutatott fazekasközpontjainak megismeréséhez kívántam hozzájárulni. A kutatómunkát a jövőben további, még az eddig feltáratlan, de feltételezhetően – elsősorban határon túli – bihari egyházközségek birtokában lévő, további úrasztali edények vizsgálatával tervezem folytatni.

Mária Sándor

The Products of the Bihar Pottery Centres in the Reformed Parishes of Bihar

There were several pottery centres in the historical Bihar county region, all of which look back at a long line of history. However, it is difficult to create a valid picture of the pottery of former centuries, since very few dishes remained in the collections of museums, the place and time of preparation of which is known. Therefore, the vessels of the Lord's table play a crucial role regarding the research of ceramics, because as they are unique decorative pots, in most cases, their makers left their name, date and place of making on them. These pieces of data might mean a starting point to determine the origins of other pottery without a date, such as the products of the so far little researched pottery centres of Bihar with a long history.

In my study, I analyse the vessels of the Lord's table that were made for the parishes of Bihar in the olden pottery centres of Bihar: Belényes, Mezőtelegd, Oradea, Marghita and Salonta.

Források

Levéltári források

MNL HBML IV.4.b	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Bihar vármegye adószedőjének iratai. Adóösszeírások.
MNL OL A 74 E 166	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája. Liber coehalium. Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. Privilegia cehalia.
ANR DJB	Arhivele Naționale ale României. Direcția Județeană Bihor. (Román Nemzeti Levéltár. Bihar Megyei Igazgatóság.) Margittai kisiparosok egyesülete. (Asociația micilor meseriași Marghita.) Céhes iratok.

Múzeumi források

DRKEM	Debreceni Református Kollégium Egyházművészeti Múzeuma
-------	--

Szakirodalom

Bársony 1983.	Bársony István: Paraszti (mezővárosi) kézművesség Bihar megyében a XVIII. sz. végén. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve X. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, (1983). 159–175.
Bobu-Florescu– Mózes 1967.	Bobu Florescu Florea, Mózes, Tereza: Ceramica populară din regiunea Crișana. Oradea, 1967.
Borovszky 1901.	Borovszky Samu (szerk.): Biharvármegye és Nagyvárad. Bp., 1901. (Magyarország vármegyéi és városai.)
Csupor 2006.	Csupor István: A kerámiagyűjtemény (Új szerzemények). In: Néprajzi Értesítő LXXXVIII. (2006). Szerk.: Fejős Zoltán. Bp., (2007). 159–173.
Csupor 2008.	Csupor István: Erdély népi kerámiaművészete. Bp., 2008. (A Kárpát-medence kerámiaművészete 1.)

- Györfly 1913. Györfly István: A Fekete-Körös völgyi magyarság. In: Földrajzi Közlemények, 41. (1913) 10. sz. 451–552.
- Emódi 2013. Emódi János: A margittai fazekasság története a levéltári forrásokban. In: Emódi János, Wilhelm Sándor, Sándor Mária: A margittai fazekasság. Adatok egy nagy múltú fazekasközpont történetéhez. Nagyvárad, 2013. (Partiumi Füzetek 76.) 15–30.
- Emódi–Sipos 2003. Emódi János, Sipos József: A mezőtelegdi fazekasság. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002–2003. Szerk.: Sz. Máthé Márta, Magyar Márta. Debrecen, (2003). 203–245.
- Katona 1974. Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon. Bp., 1974.
- Koszorús–Dánielisz–Mikló 2006. Koszorús Erzsébet, Dánielisz Endre, Mikló Ferenc: A nagyszalontai református templom története és Nagyszalonta képekben. Nagyszalonta, 2006.
- Kresz 1977. Kresz Mária: A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye. In: Néprajzi Értesítő LXI. (1977). Szerk.: Hoffmann Tamás. Bp., (1980). 16–89.
- Kresz 1991a. Kresz Mária: Agyagművesség. In: Magyar néprajz III. Kézművesség. Főszerk.: Domokos Ottó. Bp., 1991. 524–600.
- Kresz 1991b. Kresz Mária: Magyar fazekasművészet. Bp., 1991.
- Mozes 1985. Mozes, Tereza: Contribuții la cunoașterea centrelor de olărit din Beiuș, Margita și Tileagd. In: Biharea X. Oradea, 1985. 389–391.
- P. Szalay 1999a. P. Szalay Emőke: Adatok a Felső-Tiszavidék fazekasságához. In: Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1999. 337–351.
- P. Szalay 1999b. P. Szalay Emőke: Úrasztali cserépedények az Alföld középső részén. In: Vallási Néprajz X. Szerk.: Küllős Imola. Bp., 1999. 245–254.
- P. Szalay 2000. P. Szalay Emőke: Egy alig ismert fazekasközpont – a váradi kerámia. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1999. Szerk.: Sz. Máthé Márta, Selmeczi László. Debrecen, (2000). 227–242.
- P. Szalay 2003. P. Szalay Emőke: Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban II. Debrecen, 2003.
- P. Szalay 2012a. P. Szalay Emőke: Az úrasztali borosedények jelentősége a népi kerámia kutatásában. In: Néprajz – Muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Szerk.: Tóth Arnold. Miskolc, 2012. 213–219.
- P. Szalay 2012b. P. Szalay Emőke: Református egyházművészet. Debrecen, 2012. (Magyar Református Egyház Javainak Tára 24.)

- P. Szalay 2016. P. Szalay Emőke: Váradí úrasztali boroskancsók. A református egyházművészet és a népi kerámiakutatás kapcsolata. In: A művesség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére. Szerk.: Cseh Fruzsina, Szulovszky János. Bp., 2016. 151–158.
- Rácz 1880. Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880.
- Sándor 2013. Sándor Mária: Margittai fazekastermékek. Kísérlet a helyi edények meghatározására bihari magángyűjtemények alapján. In: Emődi János, Wilhelm Sándor, Sándor Mária: A margittai fazekasság. Adatok egy nagy múltú fazekasközpont történetéhez. Nagyvárad, 2013. (Partiumi Füzetek 76.) 111–144.
- Sándor 2015. Sándor Mária: A margittai fazekas ipartársulat alapszabályai. In: Új Nézőpont. A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület online folyóirata, 3. (2016) 1. sz. 41–55.
- Sándor 2017. Sándor Mária: Margittai edények a nagyváradai Körös Vidéki Múzeum gyűjteményében. (Kézirat, 2017.)
- Takács 1977. Takács Béla: A népi kerámia emlékei a tiszántúli református templomokban. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1977. Szerk.: Módy György, Durkó Mátyás. Debrecen, (1978). 305–333.
- Takács 1987–88. Takács Béla: Cserépedények az északmagyarországi református templomokban. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. Szerk.: Szabadfalvi József, Viga Gyula. Miskolc, (1987–1988). 151–159.
- Wilhelm 1983. Wilhelm Sándor: A fazekasság emlékei Margittán. In: Népismereti Dolgozatok. Szerk.: Kós Károly, Faragó József. Bukarest, 1983. 94–106.
- Wilhelm 2013. Wilhelm Sándor: Egy kihalt mesterség. A fazekasság emlékei Margittán. In: Emődi János, Wilhelm Sándor, Sándor Mária: A margittai fazekasság. Adatok egy nagy múltú fazekasközpont történetéhez. Nagyvárad, 2013. (Partiumi Füzetek 76.) 87–110.

Nagy Bettina

„Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája”

Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról.

(Szerk.: Dáné Veronka – Szabadi István, Debrecen, Kapitális Kft., 2014. 143.)

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványsorozataként a *Speculum Historiae Debreceniense* 17. száma 2014-ben látott napvilágot az „*Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája*” *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról* címmel. A tanulmánykötet szerkesztői Dáné Veronka és Szabadi István voltak. Az évente több számmal jelentkező sorozat anyagait jórészt a Debreceni Egyetem oktatói publikálták – köztük az összes monográfiát – de szép számmal vannak külső, sőt külföldi szerzők is a listában. Ennek a kötetnek azonban több mint időszerű az ismertetése, éppen a reformáció idejéről szóló publikációk miatt.

A kötet egy előszóval indít, amelyben Dr. Fekete Károly, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem rektora néhány szóban megemlékezik Bethlen Gábornak arról a kiténtetett szerepéről, mely által kiemelkedik a Debreceni Református Kollégium erdélyi jótévőinek sorából.

Elsőként Ana Dumitran vállalkozott arra, hogy az erdélyi románság helyzetét bemutassa a 17. század első felében. A vizsgálatai szerint az erdélyi románság kapcsolatát a kálvinizmussal egy forrás bizonyítja teljesen, ez pedig Rákóczi Zsigmond 1608. január 15-én kibocsátott kiváltságlevele a vajdávalvi román ortodox prédikátornak. Később ezt a kiváltságlevelet Báthory Gábor oly módon tette tárgytalanná, hogy minden görög hitű román lelképásztort felszabadított az adófizetés alól. Bethlen Gábor pedig kiterjesztette Bihar, Kraszna, Belső-Szolnok olyan román papjaira, akiket a tiszántúli esperesek és lelkészek térítettek református hitre és ezt követően a kálvini tanokat elfogadó román papok a magyar református egyház joghatósága alá kerültek. Az 1619 és 1627/28 közötti időben létrejövő reformációs program életbeléptetéséről nincs írásos forrás vagy bizonyíték, de Ana Dumitran ezt a Bethlen Gábor-féle reformációs modellt részletesen ismerteti. Kiemeli, hogy a román szakirodalomban nagyban jelenlévő, Brancovici által közölt adatok pontatlanok, hiszen a hagyományokra támaszkodnak, vagyis feltételezéseik nem a forrásokon alapulnak. A tanulmány reflektál a protestáns modellre, emellett pedig a megújulás igényét is megpróbálja bemutatni a szerző. I. Lipót uralkodása alatt a Gubernium megerősíti a román lelkészek kiváltságait, valamint annak az öt pontnak az elfogadását, mely még Bethlen idejéből származott. A reformációs program meghatározó volt a Bethlen uralkodását követő évtizedekben is a román egyházi életben, gondolok itt az újryomatott román nyelvű evangéliumokra, katekézisre stb.

A háromszéki unitáriusokhoz kapcsolódva olvashatunk Keserői Dajka Jánosról, Bethlen Gábor papjáról Molnár B. Lehel tanulmányában. A szerző arra vállalkozik, hogy lebontsa azokat a hamis toposzokat, amelyek szerint Keserői Dajka János erőszakos módon kívánta áttéríteni a háromszéki unitárius gyülekezeteket. A tanulmány bevezetőjében kitér a 17. század elején kialakuló unitárius egyházra és egyházkormányzati egységeire, amelyeket folyamatosan nehezített a szombatos vagy más néven zsidózó mozgalom léte. A szombatoság jelenléte miatt az országgyűlésnek is be kellett avatkoznia. Bethlen Gábor esküvel fogadta meg, hogy betart és megőriz mindent eredeti állapotában.

Valláspolitikája türelmes volt, 1614. február 23-án a Medgyesen tartott országgyűlésen vallásügyi határozat született, amely az esperesi és püspöki vizitációkra vonatkozott. Háromszéken a református és unitárius felekezet közös, még el nem választott egyházkormányzattal rendelkezett, amelyet mi sem bizonyít jobban, mint az a kérvény, amelyet mindhárom esperes aláírt, a tanulmány szerzője szerint az egyik unitárius volt, a másik kettő református. A tanulmányból világosan kiderül, miszerint Keserői Dajka János református püspök fellépésével kezdődhetett meg a felekezeti szétválasztás. 62 háromszéki unitárius gyülekezetéről szóló toposzt vizsgálva, Molnár B. Lehel mintegy 14 háromszéki gyülekezetéről tud, mely Keserői idejében is működött. A tanulmány végén egy melléklet is helyett kapott, amely Keserői Dajka János háromszéki (tulajdonképpen csak Sepsiszékből levezetett) vizitációjáról lefolytatott tanúvallatásokat ad közre.

Dáné Veronka a Bethlen Gáborról készült korábbi vizsgálatait folytatja tovább, különös tekintettel a protestáns lelkészek utódainak jogállására. A reformáció nagy mértékű változásokat hozott a társadalomban is. A prédikátorok „mintegy megörökölték” a reformáció előtti nemesi státust és könnyen illeszkedtek a rendi keretekhez. 1605. július 5-én Bocskai mentesítette a kassai és a Tiszán inneni és túli lelkészek özvegyeit és árváit az adófizetés és teherviselés alól. Ezt folytatta tulajdonképpen Bethlen, amikor később, 1629. július 13-án az általa kiadott címeres nemeslevéllel a lelkészek utódait az ország valóságos nemesei közé emelte. A nemeslevélnek két eredeti példánya is létezett, egyiket a Tiszántúli Református superintendencia, a másikat az erdélyi református püspök őrizte. A szerző lebontja azt a mítoszt, miszerint valóban minden erdélyi és magyarországbeli igehirdető utódaira vonatkozó, szó szerinti jelentésben kell értelmezzük, pl. Balázs Mihály jóvoltából ma már tudjuk, hogy a fentebbi fogalmon az erdélyi és a református igehirdetők utódait kell értenünk.

A soron következő tanulmánynak Sipos Gábor a szerzője, aki a 17. századi erdélyi lelkészcsaládok jogállásáról értekezik. Említést tesz a – már fentebb említett – 1629-ben kiadott kollektív nemeslevélről, amely rendelkezett az egyházi értelmiség társadalmi helyzetéről. Azonban Bethlen armálásának gyakorlatban való megjelenése nem volt zökkenőmentes, társadalmi ellenállásba ütközött. A tanulmányban a szerző példákat is említ arra, hogy a gyakorlatban mennyire nem létezett a prédikátorok leszármazottainak „nemesi státusz”-a, sokszor jobbágyi szolgálatba kényszerültek a lelképásztorok utódai. Emellett az adómentesség is problémát jelentett, noha a lelkészözvegyek és -árvák jogállását már – fentebb is láttuk – korábban Bocskai István rendezte. A nemessé vált egyházi családokban nagy hagyománya lett a tanulásnak. Sokszor szereztek orvosi, jogi és tanári diplomát. Az értelmiségiek nem csupán Bethlen Gábor nemesítésére hagytakoztak, hanem kihasználták az egyéb lehetőségeket is. A nemessé válás után a lelkészutódok számára más pályák is megnyíltak, a társadalmi helyzet javulása pedig változatos formákban valósulhatott meg.

Szabadi István tanulmányában a lelkészutódok privilégiumával foglalkozik, amelynek címe: *„Keresik sokan régi leveleiket” A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban.* Hivatkozik az 1629-ben keletkezett és már fentebb említett oklevélre, és arra, hogy ez a Partiumhoz köthető. Az oklevélnek több megerősítése is létezett. Keresszegi István nevéhez köthető az oklevél kiadása, amit még zilahi lelkészként ért el. Az oklevelet többször meg is erősítették, szám szerint ötször. A papi privilégiumok megnyilvánulása az 1686-os debreceni zsinaton is napirenden volt, *„miszerint a lelkészek fiait a nemesek jobbágyá akarják tenni.”* Az egyházkerület 1688-ban határozatot hozott, hogy a lelkészek fiait papi

pályára adják vagy iparosnak, hogy ne kerüljenek jobbágyosorba. A 18. században a református lelkészek tekintélye egyre inkább hanyatlott és a nemesi oklevelek elkallódtak. Foglalkozik a szerző azzal is, hogy tévedéseket oszlasson el, így például a II. József-kori megerősítés szerint Bethlen Gábor kiváltságlevelét azon lelképásztorok utódaira korlátozta, akik a fejedelem idejében már a papi rend tagjai voltak, mindez Petri Mórtól eredhetett, aki tévesen értelmezte a privilégiumot. Az eredeti oklevelek 1799-ben kerültek vissza Debrecenbe, a transzptiók viszont még ekkor sem. 1818 és 1821 között a Tiszántúli Egyházkerület elfogadta azt a tényt, miszerint az Erdélyhez tartozó eklézsiák elszakadtak a magyarországiaktól. Erdélyben, 1824. augusztus 16-án került sor az 1629-es Bethlen-féle oklevél átadására az erdélyieknek. Végezetül utal Tonk Sándor többször említett tanulmányára a szerző, amelyből kiderül, hogy a Bethlen-féle armális mellett még két oklevelet őriz az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, amely az erdélyi lelképásztorok árváinak és özvegyeinek jogállását érinti, melyeket korábban Debrecenben együtt őriztek.

A következő tanulmány Tóth Levente nevéhez fűződik, aki a Bethlen család szerepét vizsgálta az Udvarhelyi Református Egyházmegyében. Bethlen Gábor kapcsolata a családdal nem korlátozódott csak a vérségi kapcsolatokra, pártfogásba vette Bethlen Jánost, aki később kancellár lett. A tanulmány célja nyomon követni a főúri család tagjainak az egyházhoz való viszonyát. Részletezi a szerző az Udvarhelyi Egyházmegye leggazdagabb családjait, közülük is kiemelve az Ugron és a Bethlen családot. Bethlen János tevékenysége egy külön fejezetet kapott, amelyben születésétől kezdve bemutatja egész pályafutását. 1613-ban látott napvilágot Kisbúnon. Erdély egyik leggazdagabb főura lett, aki támogatta az egyházat és az iskolaügy egyik mecénása volt. A következő fejezetben a Bethlen család egyházszervező és fenntartó szerepére világít rá. Bethlen János fiát, Sámuelét és gyermekeit mutatja be.

A felső-zempléni reformátusokat tanulmányozta munkájában Kónya Annamária. A szerző először bemutatja a felső-zempléni mágnás és nemesi családokat: a legjelentősebbek közé tartoztak a Homonnai Drugetek, őket követték a Báthoryak és a Perényiek. Köznemesi családokról is ír, így a Soós, Pongrácz, Pálóczi és Szemerei családokról. A felső-zempléni régióban a reformáció a 16. század második felében gyökeret eresztett. Kezdetben a kálvinizmus nem terjedhetett könnyedén, hiszen Perényi Gábor tiltotta a kálvini tanok hirdetését. Ugyanakkor megállítani sem tudta, csak késleltetni sikerült a folyamatot. Létrejöhett Kopácsi István jóvoltából a Zempléni Református Egyházmegye 1559-ben. Számszerűen is bemutatja a szerző a zempléni egyházmegyét, megemlítve, hogy a 149 zempléni gyülekezetből 76 volt szlovák és magyar gyülekezet. Bethlen Gábor korának haszonélvezőiként nevezi meg az északon működő református gyülekezeteket, hiszen ezen a részen még tovább életben tudtak maradni a református gyülekezetek.

Utolsóként Kónya Péter tanulmánya zárja a kötetet, aki Sáros vármegye evangélikus oktatásügyével foglalkozik a tanulmányban. A szerző szerint Bethlen uralkodása folyamatosan befolyásolta a Magyar Királyság és Felső-Magyarország fejlődését. Először áttekinti a szerző a Bethleni hadjárat alatt a városok szerepét és történetét. Három szabad királyi várost említ: Eperjest, Bártfát és Kisszebent. A három városban a korábbi hagyományok mentén folytatták az oktatást. Megjelentek a lutheri eszméket folytató prédikátorok, akik a polgárság köreiből kerültek ki, Felső-Magyarországon ez az a társadalmi réteg, amely azonosulni tudott a lutheri eszmékkal. A német, magyar és a latin nyelv ismerete is fontos volt, ez megnyitotta ugyanis a kapukat az egyetemeken való tanuláshoz. Kiemeli a bártfai kollégiumi törvényeket, amelyet Leonard Stöckel a bártfai rektor és

reformátor adatott ki 1540-ben. Ez a rendtartás fontos volt, hiszen ez volt Magyarország első reformációs rendtartása. A törvények megkövetelték a diákoktól az ájtatosságot, példamutató viselkedést és erkölcsösséget. A bevezetett törvény hosszú évtizedeken keresztül irányadó lett a lutheri iskolák számára. A tanulmányban felsorolja Kónya Péter a Stöckelt követő rektorok, szubrektorok, konrektorok neveit, például Thomas Faber, Fontanus Imre, Jakob Wagner, Georg Carolus és Severinus Sculteti neveit említi, illetve bemutatja az oktatásügy területén történt változásokat. Tulajdonképpen elmondható, hogy Bethlen hadjáratai továbbra is lehetővé tették Felső-Magyarországon az evangélikus iskola és egyház működését, mindez majd az Eperjesi Kollégium megalakulásával vált teljessé 1667-ben.

Kora kiemelkedő alakja volt Bethlen Gábor, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a tanulmánykötet szerzői által közreadott tanulmányok, amelyek értő módon mutatták be az erdélyi fejedelem egyházpolitikáját. A sokoldalú és mélyen vallásos fejedelem uralkodása alatt megkötött békék orvosolták a rendi és vallási sérelmeket, ugyanakkor ezen körülmények szabad és viszonylag toleráns vallásgyakorlatot is biztosítottak Erdély népei számára. Ahogy a kötetből is kiderül, a 17. századi Erdély felvirágoztatásáról és aranykoráról ma Bethlen Gábor nélkül nem beszélhetnénk.

Gecse Annabella

A csengők királya*

2017. december 13-a ünnepnap volt a Hajdúsági Múzeumban. A hajdúböszörményi intézmény nemrégiben készítette el régészeti állandó kiállítását, a Luca napján megnyíló egység pedig a néprajzi állandó tárlat megújításának első ütemét jelenti. Amint azt megnyitójában Dr. Nagy Molnár Miklós, a karcagi múzeum igazgatója is hangsúlyozta, a kiállítási egység nagy erénye, hogy nem követi a „mindent bemutatni” elvét, „csupán” egy jelenséget állít középpontba, arról viszont teljes képet ad. Ez az egy jelenség a hajdúböszörményi csengő, amelynek jelentőségét a kiállítás címe is kifejezi: *A csengők királya*.¹

*A Magyar Múzeumok online folyóirat 2017. decemberi számában megjelent cikk (<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/a-csengok-kiralya>) bővített változata.

¹ A kiállításról itt közölt fényképeket Horváth Tamás készítette.

A kiállítás vezérfonalát a csengőöntés munkafolyamata, a Tisza Nagy család munkássága, a csengők „élete”, használata és tipizálásuk adja. A böszörményi csengőöntés titkát – amennyire lehetséges – Ecsedi István fűrkészte ki, kutatómunkájának eredményét meg is írta a debreceni Déri Múzeum 1930-as Jelentésében. Azt, hogy a titok a gyűjtés alaposága ellenére sem tárult fel teljes egészében, a mai kísérletek bizonyítják. Szekeres Gyula múzeumigazgató egy ma is alkotó harangöntővel megkísérelte elkészíttetni egy Tisza Nagy-csengő mását. A csengő formája, díszítése, szerkezete, ütője, sőt majdnem a színe is megegyezik az eredetivel – csak éppen a hangja tér el attól: annak sem „fényessége”, sem időtartama nem közelíti meg az eredetiét. A harang valóban a csengő „testvére”, ugyanis a jól hangolt csengő testének arányai megegyeznek a harangtest arányaival, talán az egyetlen különbség az, hogy míg a haragnak felül koronája, a csengőnek füle van. A két „hangszer” hangterjedelme is azonos, oktáv.

A lenyűgöző gazdagságú csengőgyűjtemény a kiállítás második helyiségében kapott helyet. Az elsőben, mintegy bevezetve a kész terméket, a készítés folyamata és a csengő használata elevenedik meg a látogatók előtt – és dolgozható fel játékos formában gyerekek számára. A rézöntés munkájának egy részét, a fújtatást a látogatók ki is próbálhatják, két fújtató rekonstrukciója is lehetővé teszi ezt. A műhelynek nem is nevezhető egyszerű, csupán néhány eszközzel felszerelt helyiséget a rendezők archív fotó alapján készítették el, még az emberek is megjelennek benne – a fotó alapján készült arcokkal.

A munkafolyamat többi részének eszközeit egy nagy vitrin mutatja be, de a teljes folyamatot szemléletessé és érthetővé teszi a kivetítőn futó film. A filmet az érdeklők székről (is) nézhetik, amely székér ráadásul nem is áll...

A szekérhez ugyan nem közvetlenül, de a szekeret húzó lovakhoz szigorúan hozzátartozott a csengő. A már említett második terem vitrinjeiben a szebbnél szebb csengők rövid magyarázatokkal szerepelnek. Megtudhatjuk, mi különbözteti meg a csikócsengőt a tinók nyakába készültektől, melyik állat milyen falvastagságú csengőt kívánt stb.

A csengők legtöbb esetben tartozékaikkal, szíjakkal, szíjcsatokkal kerültek a Hajdúsági Múzeum gyűjteményébe – és a kiállításba is. A csengőöntés „fizikáját” is ebben a teremben találjuk, a rendezők tablónak foglalták össze a Magyar Tudományos Akadémia debreceni Atommagkutató Intézetének csengőkön végzett anyagvizsgálati eredményeit.

Közvetlenül ennek a természettudományos „szigorral” készült egységnek a közelében van a kiállítás talán legmegdöbbentőbb interaktív részlete. Egy számítógép képernyőjén az érdeklődő egy zongora billentyűzetét is megtalálja. A billentyűk leütésével egy-egy csengő hangja szólal meg, gyakorlatilag bármely dallam megszólaltatható. (Emellett önállóan is átírtak csengőhangra hajdúböszörményi népdalt.) Ami ezen belül is igazán meghökkentő, az az, hogy a kiállításban megismert egyszerű körülmények között, kezdetleges eszközökkel – és persze a Zeneakadémia elvégzése nélkül – egymáshoz félhang távolságra hangolt pontosságú csengők készültek.

A kiállítás forgatókönyve és vezetője Szekeres Gyulát dicséri, de a „hagyományos” témája mellett korszerű eszközökkel is bőven felszerelt tárlat igazán kreatív csapatmunka eredménye.

Azt, hogy saját közegében, Hajdúböszörményben fogadtatása pozitív, a téma feldolgozása teljesen hiteles, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy megnyitásán a csengők életét használóik, a múzeumba is gyakran ellátogató pásztorok is magyarázták a látogatóknak.

A néprajztudomány megújuló képességét is bizonyítani képes kiállítást mindenkinek: muzeológusoknak, érdeklődőknek, fiataloknak és időseknek egyaránt ajánlom.

Vajda Mária

**In memoriam Ujváry Zoltán professor emeritus
(Hét, 1932. január 25. – Debrecen, 2018. január 28.)**

Pótolhatatlan veszteség érte a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karát, a Néprajzi Tanszékét, az egész európai néprajztudományt. 86 éves korában elhunyt az egyetem meghatározó oktatója, professor emeritusa, Ujváry Zoltán, a Kárpát-medence folklórkutatásának egyik legkiemelkedőbb személyisége. Hat évtizedes tudományos pályafutása során jelentős kutatási eredményeket felmutató, több mint háromszáz magyar és idegen nyelven megjelent tanulmánya mellett mintegy 50 önálló, meghatározó kötete látott napvilágot a népdalok, népbaladák, közmondások, adomák, az agrárritusok, dramatikus népszokások, születés és halál témakörében. Néprajzosok generációit nevelte a Kárpát-medencében élő népek kulturális örökségének megőrzésére, ápolására. Jelentős szerepet vállalt a magyar tudományos és kulturális közéletben is. Múzeum-, galéria- és művésztelep alapító, művészetpártoló tevékenysége közismert. Holló László festőművész szellemi örökségének legfőbb gondozója.

Munkásságát számos elismeréssel jutalmazták. Hozzátartozói kívánságára Ujváry Zoltánt szűk családi körben helyezték örök nyugalomra Gömörszőlősen.

Ujváry Zoltán 1932. január 25-én Hétfen, Gömör vármegye Trianon után az anyaországban maradt apró, Sajó parti falujában született, elszegényedett, református kismemesi származású családban. A szülőfalujában végezte az elemi iskola négy osztályát. Gimnáziumi tanulmányait – az I. Bécsi döntés értelmében rövid ideig újra Magyarországhoz tartozó Rimaszombatban kezdte, de az újabb történelmi sorsforduló miatt Miskolcon érettségizett 1951-ben. Ezután a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen folytatta egyetemi tanulmányait magyar nyelv és irodalom szakon.

A versíró, irodalmárnak készülő hallgatót Gunda Béla irodalom szakosok részére tartott folklórelőadásai ragadták magával, s terelték új irányba, a néprajz, ezen belül is a folklór felé. Nagy hatással voltak rá Bán Imre professzornak a régi magyar irodalomról szóló egyetemi előadásai, melyek *„tele voltak folklórisztikai vonásokkal és így a folklór, a népköltészet, a népdal felé irányult a figyelmem, az irodalom felől közelítettem a népköltészetbe”* – vallotta később. Irodalmi szakdolgozata folklórisztikai szakdolgozat is volt: az Árgirus históriájának feldolgozása. Rendkívül gazdag szakirodalmi munkásságában az irodalom és a folklór kapcsolatának témája mindig jelen volt, s élete utolsó szakaszában még inkább meghatározóvá vált.

1955-ben, magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári diplomájának megszerzése után – a miskolci Kílátó című lap kínálózó irodalmári állásajánlatát elutasítva – Debrecenben maradt, tanársegédként a Néprajzi Tanszéken. Abban az intézményben, amely a diploma megszerzése után egyetlen munkahelye maradt. 1962-től adjunktus, 1969-ben a történettudományok (néprajz) kandidátusa, 1970-től docens, 1979-től 1998-ig, húsz éven át a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára, közben 1988-ban a Magyar Tudományos Akadémia doktora lett. 2002-ben a Debreceni Egyetem professor emeritus címmel ismerte el gazdag oktatói és tudományos életpályáját. Mint tanszékvezető professzor 1979–2002 között a debreceni Néprajzi Tanszék Kutatócsoportjának vezetőjeként számos nagyformátumú kutatás elindítója, szorgalmazója volt.

Kutatásainak előterében a magyarság és szomszédos népek dramatikus szokáshagyományja, a játék és a maszk szerteágazó problematikája és a népköltészet állt.

Ujváry Zoltán tudományos életművét végigkísérte a Magyarországon élő nemzetiségek, hangsúlyosabban a határon túli magyar csoportok szellemi hagyományának kutatása. Már első könyvében az Al-Duna mentén élő székely közösség folklórkincsét adta közre.¹ Figyelme azonban egyre inkább a Felföld, főleg a gömöri szülőföld tradíciója felé fordult, ez irányú munkásságát könyvek sora jelzi.² Egész életében kitüntetett szerepe volt munkájában annak, hogy Gömör néprajzi értékeit feltárja, a tudományos eredményeket közzé tegye. E vidék nagyobbik része Szlovákiához tartozik és egyike volt a kevésbé ismert néprajzi csoportjainknak. Gömör vármegye történeti és néprajzi kutatására a történész és néprajzos szakma tehetséges képviselőit gyűjtötte maga köré, de fokozatosan bevonta ebbe a munkába egyetemi hallgatóit és a térség jeles, nem hivatásos kutatóit is. A Gömör Néprajza című sorozatban megjelent mintegy hatvan kötet az összefoglaló mű, *A gömöri magyarság néprajza I–IV*.³ előtanulmányaiként is értékelhető. S mindemellett szép számmal jelentek meg a határon túli magyar csoportok néprajzával foglalkozó kötetek a Néprajzi Tanszék – általa indított – *Studia Folkloristica et Ethnographica*, valamint *Folklor és Etnográfia* című sorozatában is. Neki köszönhető, hogy mára Gömör néprajza (tárgyi emlékei és folklórhagyományai) Magyarország egyik, ha nem a legjobban feldolgozott területei közé tartozik.

Az utóbbi évtizedekben Ujváry Zoltán munkásságában egyre egyértelműbben fogalmazódott meg a kisebbségi sorban élő magyarság sorsa iránti aggodalom, az őket ért méltánytalanságok felemlítése. A *Szülőföldön bontalanul* című könyve alapmunkának számít a kitelepítések és deportálások megismerésének a történetéhez. Ebben egy lévőrti család sorsán keresztül dolgozta fel a Beneš-dekrétumok általi jogfosztottság korszakának eseményeit.⁴ A Felvidék magyar falvaiból 1946/1947 telén a csehszlovák kormány több mint negyvenezer embert deportált Nyugat-Csehország területére. Azokat, akik nem vallották magukat szlováknak. Akik nem tagadták meg magyarságukat. A könyv azóta magyarul több kiadásban megjelent,⁵ s kiadták cseh⁶ és szlovák⁷ nyelven is.

Ujváry professzor konferenciák, tanácskozások előadójaként, egyetemek vendégoktatójaként, a szomszédos országok néprajzi társaságainak elismert tagjaként számtalan

¹ *Népdalok és népballadák egy al-dunai székely közösségből*. Debrecen, 1968.

² A teljesség igénye nélkül: *Gömöri népdalok és népballadák*. Miskolc, 1977.; *Szállj el, fecskemadár. Gömöri népballadák Holló László illusztrációival*. Debrecen, 1977. [A kötet 1980-ban a Helikon Kiadó gondozásában is megjelent.]; *Két fazekas falu Gömörben* [Szalay Emőkével]. Debrecen, 1982. (*Studia Folkloristica et Ethnographica* 7.); *Fejezetek Gömör folklórához*. Debrecen, 1986. (Gömör Néprajza V.); *Adomák Gömörből*. Debrecen, 1988. (Gömör Néprajza XIII.) – Ebben a kötetben mintegy három és félszáz adomát, tréfas történetet, viccet tett közzé helyszíni gyűjtéseiből válogatva. Ebből az anyagból az Európa Könyvkiadó az Alföldi Nyomdával 1986-ban egy válogatást jelentetett meg *Menyecske a kemencében* címmel. [2. kiadása Debrecen, 2003.]; *Mátyás király Gömörben. Mondák, anekdoták a néphagyományokban*. Debrecen, 1990. (Gömör Néprajza XXIII.); *Dalol Kocsis Julianna* [Dévainé Kluka Adriennel]. Debrecen, 1990. (Gömör Néprajza XXV.); *Népi táplálkozás három gömöri völgyben*. Debrecen, 1991. (Gömör Néprajza XXIX.); *Népdal, színháték, honismeret. Három fejezet Gömör néprajzához*. Debrecen, 1992. (Gömör Néprajza, XXXIX.); *Születéstől a halálig. Az emberélet fordulójának szokásai Léváron és Deresken*. Debrecen, 1993. (Gömör Néprajza XL.); *Egy földműves szólásai és közmondásai*. Debrecen, 1996. (Gömör Néprajza XLVIII.); *Folklor fejezetek Gömörből*. Debrecen, 2000. (Gömör Néprajza LIII.); *Vak tyúk is talál szemet. Illusztrált gömöri szólások*. Debrecen, 2002.; *Gömöri magyar néphagyományok*. Miskolc, 2002.

³ Debrecen, 2001–2006.

⁴ *Szülőföldön bontalanul. Magyarok deportálása Csehországba*. Debrecen, 1991.

⁵ Pozsony, 1991.; Debrecen, 1996.; valamint Kalligram, Bp., 2014. – ez utóbbi kiadónál a kötet alcíme: *Az elhurcolt felvidéki magyarok kálváriája* lett.

⁶ *Bezdromovcem ve své vlasti. Deportace Maďarů do Čech*. Praha, 1994.

⁷ *Bezdromovcem v rodnej zemi. Deportácia Maďarov do Čiech*. Dunajská Streda, 1997.

fórumon kifejtette véleményét a Kárpát-medence együtt élő népeinek műveltségi kapcsolatairól. Folyamatosan figyelemmel kísérte a térség néprajzának újabb eredményeit.

Széleskörű tudományos kutatói, oktatói munkásságában a lokális és tematikai egységekre utalva meg kell állapítani, hogy a szülőföld, Gömör mellett hangsúlyos szerepet játszik az Alföld, különösen a dramatikus népszokások kutatása révén, s ha a tematikai egységeket vesszük górcső alá, a népköltészet s annak számos területe, a népdaloktól, a népballadák, népmondák, anekdoták, szólások, közmondások, a népi dramatikus játékok, az agrárrítus kiterjedt szokáskörén át, a folklór és irodalom kapcsolatán át a Kárpát-medencei, s számos esetben az egyetemes kulturális kapcsolatokig vezet. Fontosnak tartotta a kultúrtörténeti vonatkozások feltárását, fokozott figyelmet fordított az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára, a Kárpát-medencében élő népek hagyományaiban mutatkozó párhuzamokra, az átadás-átvétel kérdéseire.

Kutatói életpályája ívelését a lokális tanulmányoktól a szinoptikus szemléletig követhetjük nyomon. Műveinek kiterjedt sora, tanulmányok és könyvek bizonyítják, hogy a legtöbbet publikáló néprajzkutatónk és folkloristánk milyen szerteágazó vizsgálatokat folytatott.

Bár nem született debreceninek, de a város meghatározó, emblematikus alakjává vált. Soha nem felejtve szülőföldjét, Gömörországot, vált Biharország egyik jeles kutatójává. Nemcsak a tudományban, de a tudományszervezésben is nagyot alkotott. *Úgy szerettem Debrecent, hogy sohasem feledhetem Gömört* – fogalmazott Mikes Kelemen mintájára. A Debreceni Egyetem néprajzi tanszékét igazi térségi, egyben országos és interregionális szintű tudományos műhellyé emelte. Már kutatómunkája kezdetén számos kisebb-nagyobb lélegzetű írást, tanulmányt szentelt Bihar, a Hajdúság néprajzának, s szintézisre törekvő összegző munkáiban is jelentős mennyiségű szokásleírást, hivatkozást találunk térségünkre vonatkozóan. Különösen érvényes ez a dramatikus népi játékokkal foglalkozó munkáira.

Egyik korai írása a pásztorkodás hajdani emlékeként a nagy kiterjedésű konyári legelőn megőrződött gémeskút faragott ágasfájának messzelátófaként szolgáló használatáról ír.⁸

Már kutatásai kezdetén behatóan foglalkozott a kéziratos költéssel, a műköltészet és népköltészet viszonyával, a magyar népi műveltség messzi múltban gyökerező emlékeivel, a népi kéziratos könyvek által hűen tükrözött irodalom és néphagyomány kapcsolatával, s e folyamat közbeeső láncszemével, a költészet és a népköltészet között mintegy „szellemi hidat” alkotó kollégiumi diákirodalom hatásával. Számos népi kéziratos könyv sokrétű anyagát tanulmányozta a Déri Múzeum, a Debreceni Református Kollégium kézirattárában, s maga is jó néhányval gazdagította a Néprajzi Intézet Adattárát. A Sárrétudvariból, Konyárról, Téglásról, Szatmárból, és még számos helyről származó kéziratos könyvecskék anyagát kisebb adatközlő írásai mellett már 1960-ban egy nagyobb lélegzetű tanulmányában elemezte.⁹ Ebben a költészetre, a műköltői eredetű versek, dalok feljegyzett, s a szájhagyomány útján terjedő változataira fókuszál. Ezeknek a kéziratos könyveknek az anyagát, a népi írásbeliség és az irodalom kapcsolatát vizsgálja 1980-ban megjelent *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok* című gyűjteményes kötetében,¹⁰ ahol a népszokáskutatás számos kérdése mellett már terjedelmes tanulmányokban összegezte

⁸ *A látófa emléke a konyári legelőn.* In: Ethnographia, 70. (1959) 440–442.

⁹ *Népi kéziratos verseskönyveink.* In: Műveltség és hagyomány I–II. Debrecen, 1960. 11–146.

¹⁰ Debrecen, 1980. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 35.)

korábbi idevonatkozó kutatásait, s átfogó képet ad a kéziratok könyvek összetett anyagáról, a kéziratok daloskönyvek, nótáskönyvek közösségi szerepéről, a magyar parasztság valláshoz fűződő különös viszonyáról (mennyből jött levél, imádság traveszták stb.) csakúgy, mint a vőfélyversek, lakodalmi köszöntők funkciójáról, a népi verselők, parasztköltők munkásságáról. Ebben a kötetben szerepel *Virág a népszokásokban és a népköltészetben* címmel egy korábbi, nagy népszerűségnek örvendő, gazdagon adatolt, virágszimbolikáról szóló tanulmánya, amely *Ej, haj gyöngyvirág... A virág a magyar népi kultúrában* címet viselő kötetben jelent meg.¹¹ Akárcsak az a tanulmánya, mely a recens anyag és az irodalmi hivatkozások számbavételével tárta fel a történelmi énekköltészet egyik legnépszerűbb és változatainak számával több klasszikus balladát fölülmúló Kádár vitéz történetét. A II. Rákóczi György szolgálatában álló Kádár István az ellenséggel vívott egyik ütközetben, Berettyóújfalu határában, csapatának élén esett el 1658-ban.¹²

Ujváry Zoltán több évtizeden keresztül elhivatott megszállottja volt a magyar népszokáskutatásnak. A szatmári farsangi játékok Ferenczi Imrével megjelentetett kötete¹³ után egyre szisztematikusabban fordul figyelme a dramatikus szokáshagyományaink feltárására, összefüggő elemzésére, a közelebbi s távolabbi kapcsolatok megállapítására, a típusok elterjedési területének körülhatárolására, az átadás-átvétel kérdéskörére, az interetnikus kapcsolatokra. Széles körű kutatásai nyomán a magyar népi dramatikus játékok néphagyomány jellemzői egyre határozottabban rajzolódnak ki, nemcsak hazánk más területeiről, hanem konkrétan a mi vidékünkre vonatkozó széles körű kutatásaiból is. Vizsgálatai nyomán rácsodálkozhatunk a maszkos dramatikus játékok számos hajdani alkalmára, úgymint a lakodalom, a fonó, a tollfosztó, a tengerihántás, a disznótor, a dohányfűzés, a névnapok, a szüreti felvonulás menete, az aratás és más mezőgazdasági munkák kényszerpihenő ideje. Ujváry Zoltánnak köszönhetően a dramatikus népszokások sokszínű gazdagságát ismerhetjük meg a megyénk településein. Monografikus alaposítással tárultak fel ennek nyomán a lakodalmi szokások Konyáron,¹⁴ a lómaszkos néphagyományok az alföldi falvak dramatikus szokásaiban, különösen figyelemreméltó adatgazdagsággal a Hortobágy környéki, valamint a bihari sárréti falvakban.¹⁵ Sokféle dramatikus játékot közölt Nádudvarról,¹⁶ foglalkozott Hajdúdorog gazdag karácsonyi hagyományaival, így a kecskemaskos szokásokkal,¹⁷ valamint gazdag fotóanyag kíséretében mutatja be a település karácsonyi asztalhoz, vacsorához fűződő hiedelmeit, a karácsonyi ünnepet köszöntő kóringyálokat, csillagosokat, betlehemeseket.¹⁸

¹¹ Papp János népdalgyűjtéséből bemutatott húsz népdallal, s Holló László Kossuth-díjas festőművész virágszendéleteivel. Debrecen, 1972.

¹² A téma feldolgozása szerepel a Bakonszeg története és néprajza c. monográfiában is (Bakonszeg, 1990. 523–535.), valamint Kocsis Csaba: *A vitéz, aki két kézzel harcolt* című kötetében (Berettyóújfalu, 2008.).

¹³ Ferenczy Imre – Ujváry Zoltán: *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban*. In: Műveltség és Hagyomány IV. 1962. 3–162.

¹⁴ *Lakodalmi játékok Konyáron*. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967. Szerk.: Béres András. Debrecen, (1968). 477–492.

¹⁵ *A ló az alföldi falvak dramatikus népszokásaiban*. In: Műveltség és Hagyomány XV–XVI. Debrecen, 1974. 299–340.

¹⁶ *Dramatikus játékok Nádudvaron*. In: Varia Folkloristica. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen, 1975. 93–111. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 25.)

¹⁷ *Kecskemaskos szokás Hajdúdorogon*. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1965. Szerk.: Béres András. Debrecen, (1966). 223–240.

¹⁸ *Karácsonyi szokások Hajdúdorogon*. In: Varia Folkloristica. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen, 1975. 36–50. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 25.)

Korábbi leírások és saját 1967-es személyes tapasztalatai alapján taglalja a hajdúszoboszlói szilveszter látványos, zajkeltő szokásait a lokális hagyományon túl a tágabb összefüggésekre való kitekintéssel, s rávilágít arra, hogy a hajdúszoboszlói szokás az egész Hajdúságban ismeretes, elterjedt és kedvelt volt az első világháború idejéig, de még a két világháború közötti időszakban is, de míg a legtöbb helyen később háttérbe szorult, Hajdúszoboszlón feltehetően idegenforgalmi látványosságból fennmaradt.¹⁹

Az évek során gyarapodó tudáskincséről időről időre egy-egy újabb monográfia készült.

A paraszti élet rituális szokásainak, cselekvéseinek legteljesebb összefoglalása *Az agrárkultusz kutatása a magyar és európai folklórban* című monográfiája,²⁰ mely az európai és amerikai néprajzi, antropológiai szakirodalomban egyaránt jelentős méltatást kapott, s mellyel elnyerte a rangos nemzetközi Pitre-díjat.

Ettől eltérő témakört dolgozott fel a különböző ünnepek vagy munkaalkalmak során előadott temetési paródiát illetően.²¹ A monográfia a hazai néprajzkutatásban egész csekély előzményektől eltekintve új típusú anyagfeltárás, melynek jelentősége túlmutat a néprajztudományon. Széles körű adatgyűjtése, személyes megfigyelései során ebben a munkájában különösen sok adatot, fotót közöl Hajdú-Bihar megye területéről is.

Ezzel a kötettel szinte egy időben készült el a *Népszokások és színjátékok* című kétkötetes munkája,²² és röviddel utána a népszokások alakoskodó játékait és maszkjait mindmáig legteljesebben összefoglaló *Játék és maszka* c. háromkötetes tanulmánykötet.²³ Az emblematisz kutatasait osszszegző kötetek a Bihari Múzeum Kiadványai sorozatban jelentek meg. Amint az Előszóban írja Ujváry Zoltán: „A kiadás anyagi feltételeinek biztosításáért Berettyóújfalui város tanácsát illeti a köszönet.”²⁴ Az elméleti alapvetések mellett példamutató az a recens adatgazdagság, melyet közöl. A III. kötetben szereplő helynévmutató szerint jóval több mint száz rövidebb-hosszabb hivatkozást, szövegeközlést, játékleírást, fényképet találunk, két tucatot meghaladó Bihari településre vonatkozóan, a térség más települései mellett.

Ujváry Zoltán új alapokra helyezett, több évtizedes komoly népi színjáték kutatása során egyre bővülő eredményei nyomán újabb és újabb könyvek sora látott napvilágot, eljutva az alapos, átfogó szintézisig. Így lett a néprajztudomány korábban alig ismert területéből nagy szakismerettel, a történeti és összehasonlító módszer segítségével egy alaposan feltárt és feldolgozott diszciplína.²⁵

Ujváry Zoltán évtizedeken keresztül a vidéki néprajzi műhelyek és kutatások egyik motorja, ösztönzője, mentora volt. Számtalan kutatás, tanulmánykötet, múzeumi kiállítás létrejöttét támogatta, s szerkesztőként az ő nevét jegyzi több települési monográfia megszületése is szűkebb, tágabb térségünkben (Bakonszeg, Biharnagybajom, Nyíracsad,

¹⁹ *A hajdúszoboszlói szilveszter*. In: *Varia Folkloristica*. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen, 1975. 51–59. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 25.)

²⁰ = *Műveltség és Hagyomány XI*. 1969.

²¹ *A temetés paródiája. Temetés és balál a népi játékokban*. Debrecen, 1978. (*Studia Folkloristica et Ethnographica* 1.)

²² *Folklór és Etnográfia* 2. Debrecen, 1979.; *Folklór és Etnográfia* 3. Debrecen, 1981.

²³ Debrecen, 1983. Majd a *Játék és maszka IV.* kötete. Debrecen, 1988.

²⁴ Debrecen, 1983. I. 8.

²⁵ *Állatmaszkok (Tiermasken)*. Debrecen, 1989. (*Studia Folkloristica et Ethnographica* 24.); *Farsang*. Debrecen, 1990. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 5.); *Farsangi népszokások*. Debrecen, 1991.; *Népi színjátékok és maszkos szokások*. Debrecen, 1997.

Konyár, Mátészalka).²⁶ S számos településmonográfiában, jeles kutatót köszöntő kötetben is rendre ott találjuk tanulmányait.

A Sárrét neves kutatójának, Szűcs Sándornak 70. születésnapjára készült köszöntő kötetben, a Bajomi Krónikában az ünnevelt *Szól a duda, verbuválnak* c. könyve kutatási eredményeihez kapcsolódva a hajdani katonatoborzás, verbuválás emlékeinek a dramatikus népszokásokban való megjelenítéséhez közöl újabb adalékokat, többek között egy sárrétudvari vőfélykönyvben feljegyzett egykori lakodalmi verbuválás szövegének és a játék menetének 1967-es helyszíni gyűjtése nyomán.²⁷ A néprajzi szakirodalmat kiválóan ismerő Ujváry Zoltán pályája kezdetétől rendszeresen közölt könyvismertetések a megjelent munkákról. Többek között a német folklór 1958-as évkönyvében ismertette Szűcs Sándor: *Pusztai szabadok – Rajzok a régi alföld életéből* című könyvét.²⁸

Hajdúszoboszló monográfiájában terjedelmes tanulmányban dolgozta fel a település népéletét.²⁹ Az esztendő szokásait és a dramatikus játékokat bemutató tanulmányával szerepel Báránd monográfiájában.³⁰ Balladakutatásainak két különböző történelmi korszakot idéző adatgazdag írását olvashatjuk Kádár vitézről, illetve az aradi vértanúkról a szerkesztésében megjelent bakonszegi,³¹ valamint mátészalkai³² kötetben.

Számos tudománytörténeti írása, megemlékezése foglalkozik térségünk jeles kutató elődeivel.

Így megemlékezik többek között az életképeket és útirajzokat író Ecsedi Istvánról,³³ Szívós Béláról, Hajdúszoboszló első honismereti írójáról,³⁴ Osváth Pálról, a Sárrét kutatójáról.³⁵

Ujváry Zoltán egyik alapítója a Bihari Diéta tudományos konferenciának, melyen négy alkalommal maga is előadást tartott. Első ízben a bihari történeti mondákról,³⁶ majd a következő alkalommal I. László király szentté avatásának 700. évfordulója alkalmából tartott országos nagyváradi díszünnepségről számolt be, mely egybeesett Várad török

²⁶ *Bakonszeg története és néprajza*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Bakonszeg, 1990.; *Biharnagybajom története és néprajza*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992.; *Nyíracsád története és néprajza*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 2001.; *Nyíracsád*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Bp., 2002. (Száz magyar falu könyvesháza); *Konyár Jalukönyve*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 2002.; *Mátészalka története*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992.; *Mátészalka néprajza*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992.

²⁷ *Adalékok a verbuváló játékokhoz*. In: Bajomi Krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Szerk.: Dankó Imre. Biharnagybajom, 1973. 132–139.

²⁸ Szűcs Sándor: *Pusztai szabadok (Die frei Menschen der Puszta. Skizzen aus dem Leben der alten Grossen Ungarischen Tiefebene)*. In: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Teil I. 1958. 231–232.

²⁹ *Hajdúszoboszló népélete*. In: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 533–598.

³⁰ *Kalendáris szokások, dramatikus játékok Bárándon*. In: Báránd története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Báránd, 1985. 453–464.

³¹ *A bakonszegi Kádár-domb névadó bősének balladája*. In: Bakonszeg története és néprajza. Szerk.: Ujváry Zoltán. Bakonszeg, 1990. 523–535.

³² *Az aradi tízenhárom balladája*. In: Mátészalka néprajza. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992. 291–298.

³³ *Az életképeket és útirajzokat író Ecsedi István*. In: Ecsedi István születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés előadásai. Szerk.: Gazda László. Debrecen, 1986. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 44.) 37–42.

³⁴ *Szívós Béla emlékezete*. Múzeumi Kurír, 22. sz. (1976) 42–44.

³⁵ *Osváth Pál és a folklór*. In: A Bihari Múzeum Évkönyve 2. Szerk.: Héthy Zoltán. Berettyóújfalú, (1978). 259–264.; *Sárréti néphagyományok Osváth Pál munkájában*. In: Folklór írások. Miskolc, 1990. (Borsodi Kismonográfiák 34.) 165–182.

³⁶ *Bihar történeti mondái*. In: Bihari Diéta I. Szerk.: Matolcsi Lajos. Berettyóújfalú, 1996. 87–91.

uralom alóli felszabadulásának 200. évfordulójával, így kettős ünnep színhelye volt 1892-ben Nagyvárad, Szent László városa. S ennek kapcsán a jeles király személyéhez fűződő számos tényleges és mondabeli példát sorakoztatott fel a nagy király legendáriumához, akárcsak Várad török alóli felszabadulásának történetéről.³⁷ A III. Diétán a bihari Gajna hegyen tartott nagy múltú, hagyományvesztett leányvásárról érkezett, vizsgálva annak történelmi előzményeit, az erről szóló hagyományok történeti hitelességét.³⁸

A negyedik alkalommal *Rákóczi emléke a néphagyományban* címmel tartott előadást, s főként elméleti síkon, s nem a recens anyagok felsorakoztatásával vizsgálta a jeles történelmi személyiség mondái hagyományban őrzött emlékét.³⁹

Professzor úr nagyszámú tanítványának és a néprajz iránt érdeklődő, hivatásos és amatőr kutatóknak adott segítséget, támogatást munkája végzéséhez, s biztosított publikációs lehetőséget. Kutatói életpályája ívelését a lokális tanulmányoktól a szinoptikus szemléletig követhetjük nyomon. Műveinek kiterjedt sora, tanulmányok és könyvek bizonyítják, hogy a legtöbbit publikáló néprajzkutatónk és folkloristánk milyen szerteágazó vizsgálatokat folytatott az általa szerkesztett, megjelentetett kiadványsorozatok révén.⁴⁰ Szép számmal szerepelnek a bihari kutatások eredményei a *Folklor és etnográfia*,⁴¹ valamint az *Ethnica*⁴² kiadványok sorában.

Az *Ethnica* Alapítvány 1999-ben induló folyóirata, az évente 4 alkalommal megjelenő *Ethnica* sokszínű tanulmányaival a néprajzi szakma minden területére kitekintést nyújtva, gyorsan reagált a tudományok eseményeire, teret engedve a szakmai vitáknak. Egyrészt vegyes tartalmú, hosszabb terjedelmű és a témát nagyobb összefüggésekben tárgyaló tanulmányokat, másrészt a szakterület legfrissebb híreit ismertette, megemlékezéseket és köszöntőket adott közre. Emellett a Szemle rovat nyomon követte a szakma irodalmát, s az aktuálisan megjelent fontosabb tanulmányok és könyvek recenzióit olvashattuk. Nemcsak a néprajztudomány legújabb alpműveit ismertette, hanem kisebb, egyetemi, múzeumi, vagy településtörténeti, valamint a néprajzosok számára forrásként használható kiadványokat is bemutatott. Célszerű lenne elkészíteni az Ujváry Zoltán szerkesztette folyóirat repertóriumát, hiszen számtalan bihari vonatkozású kisebb-nagyobb lélegzetű írás szerepel benne.

³⁷ *Két évforduló ünnepe Nagyváradon 1892-ben.* In: Bihari Diéta II. Szerk.: Matolcsy Lajos. Debrecen, 1999. 130–137.

³⁸ *A bihari leányvásár.* In: Bihari Diéta III. Szerk.: Matolcsy Lajos. Debrecen, 2001. 126–128.

³⁹ = Bihari Diéta IV. Szerk.: Matolcsy Lajos. Debrecen, 2003. 91–98.

⁴⁰ Folklor és etnográfia, Ethnographica et Folkloristica Carpathica, Gömör Néprajza, Ethnica Kiadványok, Studia Folkloristica et Ethnographica, Magyar Néprajzi Könyvtár, Néprajz Egyetemi Hallgatóknak.

⁴¹ Csupán néhány ezek közül: Dankó Éva: *Szűcs Sándor élete és munkássága.* Debrecen, 1984.; Zsupos Zoltán: *Esztár néprajza.* Debrecen, 1987.; Kovács Lajos: *Fejezetek Hencida község népéletéből.* Debrecen, 1987.; Kacska Zoltán: *Biharnagybajom történeti és néprajzi bibliográfiája.* Debrecen, 1988.; Cs. Szabó István: *A sertéstartás a békési Sárréten és peremvidékén.* Debrecen, 1992.; Költő Gyula: *A bibarkeresztesi földműves műszókincse.* Debrecen, 1994.; Kacska Zoltán: *Egy bihartordai parasztköltő versei. Ballada Vítális Imre bihari betyárról.* Debrecen, 1994.

⁴² Többek között: Madar Ilona: *Sárrétudvari néprajza.* Debrecen, 1993.; Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkorban Debrecenben és Bihar vármegyében.* Debrecen, 1998.; Pántya Julianna: *A Debrecen környéki tormatermesztés néprajza.* Debrecen, 2000.; Dankó Imre: *Magyarbomorog. Egy bihari falu etnokulturális képe.* Debrecen, 2001.; Bakó Endre: *Hajdú-Bihar megye irodalmi adattára.* Debrecen, 2012.

Intenzív kutatómunkája szinte élete végéig nem lankadt, újabb és újabb kötetekkel, témákkal állt elő. Ezek tulajdonképpen egyrészt a folklór kutatástörténetét ölelték fel, összegezve a nagy elődök munkásságának feldolgozását, másrészt irodalmári indíttatásának köszönhetően a folklór az irodalomban, irodalom a folklórban témakörét, valamint a gazdag kutatói múltja során még megratlan, összegzetlen témák feldolgozását, befejezését, mint pl. a szólások, közmondások, mondák témakörében született könyvei.⁴³

Ujváry Zoltán sokoldalú portréja hiányos lenne, ha nem szólnánk róla, mint múzeum-alapítóról, a képzőművészetek mecénásáról, a művészeti közélet szervezőjéről, Holló László életművének és szellemi örökségének gondozójáról.⁴⁴

Ujváry Zoltán élete nagy eredményének tekintette a Gömői Múzeum létrehozását Putnokon. Az 1987-ben megnyílt intézmény alapításának gondolatát már egy évtizeddel korábban felvetette, és megvalósítását legfontosabb törekvései közé sorolta. S tette ezt annál is inkább, mert szülőföldje, Gömör neve Trianon után, különösképpen pedig a második világháború után teljesen kiesett a köztudatból, a közigazgatásban sem volt szerepe. 150 gömői faluból mindössze 21 maradt Magyarországon. A múzeumalapító professzor teljes néprajzi anyagát az intézménynek ajándékozta, benne kerámiagyűjteményét, amelyben szerepeltek családi vonatkozású, személyes tárgyi emlékek is. A múzeumnak azt követően is számos alkalommal több tárgyat adományozott.

Debrecen kiemelkedően egyedülálló festőművésze, Holló László (1887–1976) hagyatékának gondozásával, életművének, szellemi örökségének ápolásával dr. Ujváry Zoltán példaértékű, lelkiismeretes munkát végzett. A művész halála után számos Holló-relikviát adományozott a Kiskun Múzeumnak, s nagy figyelmet szentelt a Holló-archívum gyarapításának is.

Szellemi hagyományápolásával, erkölcsi támogatásával sokat segített a debreceni Holló László Emlékház létrejöttében. Az ő adománya révén, 1994. szeptember 23-án nyitotta meg kapuit a putnoki Holló László Galéria. 150 képzőművészeti alkotást – festményeket, grafikákat, kispasztikákat és érmekeket – ajándékozott a Holló László Galériának, megalapozva ezzel az intézmény gyűjteményét. A névadó festőművész jelentős kollekciója került ekkor az újonnan létrehozott múzeumi intézmény birtokába: 20 olajfestmény és akvarell, s mintegy 60 ceruza-, szén-, illetve tusrajz. S mellettük még számos művész alkotása. A galéria névadását nemcsak a művész iránti tisztelet, a gyűjteményt megalapozó Holló-alkotások indokolták, hanem a festőművész gömői kapcsolata is. Holló László élete folyamán számos alkalommal járt Gömörben, és élményei nyomán több festménye és rajza született. Többek között illusztrációkat készített Ujváry Zoltán felkérésére a gömői balladákhoz is.

Ujváry Zoltán a későbbi évek során még több ízben jelentős számú kortárs művel, valamint Holló-grafikákkal, -vázlatokkal gazdagította a gyűjteményt.

⁴³ *Folklór az őrdőgi kísértetekben.* Debrecen, 1999.; *Szólásgyűjtemény.* Bp., 2001.; *Szólások és közmondások nagy könyve.* Debrecen, 2003.; *Néprajz Móra Ferenc műveiben.* Kiskunfélegyháza, 2004.; *Dugonics András példabeszédei. Mondák, anekdoták, szokások.* Debrecen, 2009. (Magyar néprajzi könyvtár); *Mária Terézia a folklórban.* Debrecen, 2010.; *Száz kis írás. Mondák, anekdoták, szólások.* Debrecen, 2010.; *A szeretett királynő. Mária Terézia/ Die geliebte Königin. Maria Theresia.* Ford. Munkácsi Péter, Karl Katschthaler. Debrecen, 2011.; *Folklór az irodalomban. Hetven példa.* Debrecen, 2014.

⁴⁴ Vö. *A mecénás professor emeritus. Ujváry Zoltán 75 éves.* Debrecen, 2007.

Javaslatára 2004-ben Holló Lászlóról termet neveztek el Debrecenben a Cívis Grand Hotel Aranybikában, s a művész özvegyével együtt hét festményt helyezett el letétbe. A Holló-kultusz ápolásának igazi motorjaként folyamatosan gondoskodott újabb és újabb események révén a művész munkásságára irányítani a figyelmet. Holló-reliefet avatott Putnokon, Debrecenben a művész egykori tócskerti villájával szemben, a Holló László sétányon, a Medgyessy Ferencről elnevezett művészeti gimnázium előtt mellszobrot állíttatott a művésznek (Kövér József szobrászművész alkotása), egy másik Holló-bronzportrét a Déri Múzeumnak ajánlott fel.

A 2005-ben átadott nyíracsádi Malom Galéria külön termében elhelyezett Holló-festmények és -grafikák Ujváry professzor adományaként kerültek az állandó kiállításba. 2006-ban kortárs művészek munkáinak társaságában Holló-grafikákat adományozott a mátészalkai Szatmári Múzeumnak. 2007 márciusában Hajdúhadház városa is abban a megtiszteltetésben részesült, hogy a művész születésének 120. évfordulója alkalmából igen értékes Holló László-anyagot kapott adományként, melyet a Holló-tanítvány Égerházi Imre egykori alkotóházában, a mai Emlékházban külön szobában helyeztek el. 2009-ben 71 darab Holló-alkotást és a művészt ábrázoló bronz mellszobrot (Kövér József alkotása) ajándékozott Gyomaendrődnek, melyek a Vidovszky Béla Helytörténeti Gyűjtemény Holló-termében láthatók.

Ujváry Zoltánnak meghatározó szerepe volt a tiszadadai Holló László-kultusz felvirágoztatásában is. Az ő inspirációjára viseli 2002 óta az általános iskola a művész nevét. Az iskola díszparkjában felállíttatta Holló László mellszobrát (Balogh Géza műve), a Kossuth-térre pedig dombormű készült Holló László egyik festményéről, az Almahámozóról (Kövér József alkotása). Az ő javaslata nyomán rendezik meg évről évre az iskolában a Névadó Hetét és a Holló László körzeti rajzversenyt, s alkotótábor is viseli a művész nevét. A 2010-ben megnyílt dadi Holló László Emlékházba nagy értékű festmény- és grafikai anyagot adományozott. Holló László évtizedeken keresztül járt nyaranta Tiszadadára, kedvelte a Tisza-partnak ezt a vadregényes szakaszát, gyakran emlegette úgy a települést, mint az ő szeretett „Barbizonját”, egyszemélyes művésztelepét. Sok festményén jelenítette meg a tiszadadai tájat, embereket.

A művész születésének 125. évfordulóján, 2012-ben „Holló László-emlékévet” hirdetett a Holló Alapítvány kuratóriuma és Debrecen önkormányzata, számos, az alkalomhoz méltó eseménnyel. Csak néhány a sok közül: Holló-kiállítás a mátészalkai Szatmári Múzeumban, Debrecenben a Belvárosi Galériában, a Kölcsey Központ Bényi Árpád-termében, Holló-termek nyitása a konyári Kurucz Albert Falumúzeumban, melynek anyagát Ujváry Zoltán adománya képezte.

A kiállítások, emlékhelyek létrehozásán túl előadások, megemlékezések, koszorúzási ünnepségek mellett különös figyelmet fordított Holló László művészetét, munkásságát bemutató igényes kivitelű könyvek megjelentetésére, szorgalmazására. (Több mint tíz kötet tartozik ezek sorába.)⁴⁵

A Szinnyi-, Kossuth- és Munkácsy-díjas, Erdemes- és Kiváló festőművész, Debrecen és Kiskunfélegyháza díszpolgára, Holló László születésének 100. évfordulóján, 1987. március 6-án a művész özvegye, Hollóné Maksa Olga alapította Holló László-díj

⁴⁵ Csupán néhány ezek közül: *Holló László 120 aktgrafikája*. Debrecen, 2007.; *Holló László művésze: élet és mű az életmű-képek tükrében*. Debrecen, 2012.; Vitéz Ferenc: *Törékeny asszony ezer alakban. Holló László művésze: Maksa Olga*. Debrecen, 2014.; *Alföldi kentaur. Holló László rajznoteszeiből*. Debrecen, 2014.

kuratóriumának elnöke 30 esztendőn át a festőművész „fogadott unokája”, Ujváry Zoltán volt. A díjat minden évben a kuratórium döntése alapján ítélték oda a Holló László művészi hagyatékának szellemében alkotó, dolgozó művészeknek, szakembereknek. Az elmúlt évtizedekben az alapítvány félszáznál több debreceni és a tágabb régióhoz kötődő művészek, helyi és országos közművelődési szakembernek, szakírónak adományozta a díjat a Holló-kultusz ápolásáért. Ujváry Zoltán három évtized után, 2017-ben ereje fogytával úgy döntött, méltó, ha a díj további működtetéséről Holló László szülővárosa, Kiskunfélegyháza gondoskodik a jövőben. Az immár kiskun Holló László-díj első kitüntettje Ujváry Zoltán professor emeritus lett.

A professzor kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolatot, barátságot ápolt a kortárs képzőművészekkel. Számos könyvének illusztrálása az ő munkásságuk eredménye, de kiadói tevékenysége, széleskörű kapcsolatai révén nemcsak illusztrációk, hanem kiállítások, könyvek sokasága is született.

Ujváry Zoltán 2001 végén lett a Hortobágyi Nemzetközi Művésztelep megújult kuratóriumának elnöke, amely a hajdúszoboszlói Cívis Nemzetközi Művésztelep fölött is védnökséget vállalt. Nem egy alkalommal személyes (anyagi) felajánlásának volt köszönhető egy-egy nívódíj odaítélése. De említhetjük az ő nevéhez fűződő gyomaendrői Holló László művésztelep létrehozását is 2008-ban, melynek fő segítője, támogatója maradt haláláig.

Alapítványtevő, díjalapító tevékenységében kiemelkedő szerepe volt az 1992 szeptemberében létrehozott Pro Gömör-díjnak. Ennek célja azoknak a személyiségeknek az elismerése, akik a tájegységhez kapcsolódó szellemi, tudományos kutatói, művészeti és közéleti teljesítményükkel Gömör kulturális életét jelentős értékekkel gazdagították.

De nem hagyhatjuk említés nélkül a népi szexualitás tárgyi emlékeit felölelő gyűjteményét sem. Amikor 2003-ban „Erotika a népi kultúrában” címmel nyílt időszaki kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban, a mindaddig nemigen látható „illetlen” néprajzi tárlaton szereplő, a szexualitást zavarba ejtő egyszerűséggel és nyíltsággal ábrázoló népművészeti tárgyak jelentős részben Ujváry Zoltán gyűjteményét képezték. Ez a terület nem állt távol a professzor kutatásaitól, hiszen a népi színjátékok, dramatikus szokások közé tartozó halottas játékok és temetési paródiák között ugyanúgy felfedezhetők a fallikus, obszcénnek tartott elemek, mint a lakodalom, a farsang, vagy a különböző társas összejövetelek alkalmával. A széleskörű érdeklődést kiváltó gyűjteményét a kiállítást követően a professzor úr teljes egészében felajánlotta a miskolci Herman Ottó Múzeumnak.

S ha nem is a megszokott professzori mecenatúra tényei közé tartozik, de a terepen éles szemmel mozgó néprajzosok, gyakorló múzeumi szakemberek hadát képező debreceni iskola professzora kezdeményezésének és közbenjárásának köszönhető a nyírcsaholyi Cservenyák-féle szeszfőzde ipari műemlékké nyilvánítása. Az ottani pálinkafőzéshez használt kazán ugyanis egyedülálló módon egy keskeny nyomtávú kazán.

Ujváry Zoltán kutatói munkásságának eredményeit, tanári, tudományszervezői, szakmai közéleti, szerkesztői, kiadói tevékenységének maradandó értékeit hazai és nemzetközi díjak, kitüntetések, elismerések, az egyetemi és a tudományos életben betöltött megtisztelő címek, tisztségek fémjelzik.

Számos bizottságnak volt a tagja (TMB Szakbizottság, Néprajzi Bizottság, Habilitációs Bizottság stb.). Volt a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, elnöke a Györffy István

Néprajzi Egyesületnek, tagja és elnöke több alapítványi kuratóriumnak, a KLTE Bölcsészettudományi Karának dékánhelyettese, szerkesztője a Magyarországi Nemzetiségek Néprajza sorozatnak, és folytathatnánk a sort.

1996-ban az Ungvári Állami Egyetem Díszdoktorává fogadta.⁴⁶

Háromszor érdemelte ki a legrangosabb nemzetközi folklór-elismerést, a Pitre-díjat. 1984-ben megkapta az Ortutay Gyula-Emlékérmet, 1989-ben a Györffy István-Emlékérmet. 1990-ben a magyar múzeumügy érdekében kifejtett kiemelkedő munkásságának elismeréseként Móra Ferenc Emlékéremmel tüntették ki. 1991-ben elnyerte a Magyar Rádió Nívódíját. Hajdú-Bihar Megye Önkormányzatának Kölcsény Ferenc-díjasa. Megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjét. 1997-ben Borsod–Abaúj–Zemplén megye Alkotói díjjal ismerte el tevékenységét. Debrecen 1997-ben Csokonai-díjjal tüntette ki. 2002-ben vette át az Európai Folklór-díjat, 2003-ban a Magyar Tudományos Akadémia részesítette az Akadémiai-díjban. 2003-ban a Debrecen Kultúrájáért Díj kitüntetettje lett.⁴⁷ 2005 őszén Fábry János-díjat kapott Rimaszombatban a Gömörország néprajzi kutatásáért és tudományszervező munkásságáért. 2009-ben Gyomaendrőd Város Kultúrájáért díjban részesült. Putnok és Tornalja városainak Pro Urbe-díja mellett, 2012-ben Debrecen városa is Pro Urbe-díjjal ismerte el munkásságát. Elsőként kapta meg a Déri Múzeum Baráti Körének a jeles debreceni műpártoló tiszteletére 2012-ben alapított Sesztina Jenő-díját. S egy évtized alatt nyolc település díszpolgára lett Debrecen egyik legrangosabb tudós „nagykövete”. Ujváry Zoltánt két szlovákiai település: Lévárt falu (2004) és Tornalja város (2012), valamint hat hazai település: Mátészalka (2007), Hét (2008), Nyíracsad (2009), Gömörország (2012), Konyár (2013) és Tiszadada (2014) avatta díszpolgárává.

Ujváry professzor úr tudományos elismertségét, tanári népszerűségét bizonyítja, hogy tiszteletére számos tanulmánykötet is napvilágot látott. 1992-ben hatvanadik születésnapja alkalmából a debreceni Néprajzi Tanszék kiadványában, az *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* két kötetében az ünnepelt tanítványai, hazai és külföldi pályatársai, barátai, részint német, részint angol, valamint francia és magyar nyelven összesen több mint félszáz tanulmánnyal köszöntötték.⁴⁸ Miskolcon jelent meg a *Kultúra és tradíció I-II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. A két kötetben 84 tanulmány szerzője tisztelte meg az ünnepeltet a néprajztudomány és a társtudományok képviselői által.⁴⁹ A debreceni Déri Múzeumban és a hozzátartozó múzeumi intézményekben dolgozó Ujváry-tanítványok is ünnepi kötetbe szerkesztett tanulmányokkal lepték meg mesterüket.⁵⁰ Ugyancsak a 60. születésnapján köszöntőként született Szabó László tollából a *Tanítás és kutatás. Pályarajz Ujváry Zoltánról* c. kötet, melyben Szabó László mutatja be a tudós, kutató, tanár munkásságát. A kötet válogatást közölt Ujváry Zoltán munkáiról megjelent könyvismertetésekben, recenziókból olyan pályatársak tollából – többek között –, mint László Gyula, Dömötör Tekla, Voigt Vilmos, Kósa László, Paládi Kovács Attila, Dankó Imre. S rászóvalkozhatunk Imolay Lenkey István összeállításában Ujváry Zoltán páratlanul gazdag irodalmi munkásságának a jegyzékére is.⁵¹ De megjelent a tiszteletére született kötetek

⁴⁶ Múzeumi Kurír, 68. sz. (1996) 77.

⁴⁷ <http://eurfolk.hu/tortenet/>; <https://unideb.hu/hu/debrecen-kulturajaert-dij>

⁴⁸ *Ethnographica et Folkloristica Carpathica. Tom. 7–8/I–II*. Szerk.: Bartha Elek, Kotics József. Debrecen, 1992.

⁴⁹ Szerk.: Viga Gyula. Miskolc, 1992.

⁵⁰ *Néprajzi tanulmányok prof. Ujváry Zoltán tiszteletére*. Szerk.: Gazda László. Debrecen, 1992. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 51.)

⁵¹ Szerk.: Imolay Lenkey István. Szolnok, 1992.

között a hagyománykutató Ujváry Zoltán úgy is, mint hagyományalany, gazdag életpályáját, személyiségét emberi közelségbe hozó történetekkel.⁵² S az iskolateremtő professor nem maradt köszöntő kötetek nélkül későbbi jeles születésnapjain sem. Jelképesnek is tekinthető, hogy az egyik általa indított sorozat, az *Ethnica* tagjaként jelentette meg a Néprajzi Tanszék a *Varia. Ethnographica et Folkloristica* című kötetet 65. születésnapjára, amelyben kollégák, egyetemi hallgatók, doktoranduszok egy-egy rövid írásukat ajánlják professzoruk tiszteletként, több mint félszázan.⁵³

Ujváry Zoltánt 70. születésnapján tudományos üléssel köszöntötték tisztelői, melynek anyagát az *Ethnica* sorozat kiadásában jelentette meg a Néprajzi Intézet.⁵⁴ *Gömöri magyar néphagyományok* címet viseli az az imponálóan vastkos, 1035 A/4 oldal terjedelmű igényesen kivitelezett kötet, melyben a 70 esztendő Ujváry Zoltán tiszteletére a miskolci Herman Ottó Múzeum a professor emeritus gömöri kutatási eredményeinek válogatását adta közre.⁵⁵ Vitéz Ferenc könyvében születésnapra köszöntőül a sokrétű tudós-mecénás professor portréját rajzolta meg, adatgazdagon bemutatva a professor művészet- és tudománypártolói, illetve adományozói érdemeit, annak értékelését.⁵⁶

Ujváry Zoltán 75. és 80. születésnapjára készült ünnepi kötetek tanulmányainak szerzői a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének hallgatói, doktoranduszok, valamint az MTA-DE Néprajzi Tanszék Kutatócsoport munkatársai. A sokszínű tanulmányokban a néprajztudomány klasszikus módszerei mellett az újabb paradigmák is megjelennek.⁵⁷ De külön kötetel tiszteletük meg őt festőművész, szobrász, grafikus, fotóművész, író, költő barátai is. Közöttéve a róla készült, őt köszöntő alkotások válogatását.⁵⁸ A munkásságát, életpályáját, kutatásait méltató folyóirat- és újságcikkek megidézése terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhatunk.⁵⁹

Nemcsak iskolateremtő kutatói, oktatói, emberi népszerűségének okán szólunk – mintegy ennek igazolásául – a születési évfordulói tiszteletére megjelentetett tanulmánykötetek sokaságáról, hanem annak okán is, hogy felhívjuk a figyelmet az ezekben a kötetekben napvilágot látott kutatási eredményekre.

Ujváry Zoltán különleges, sokszínű ember volt. Tudós, barát, mecénás, közösségi ember. Hallatlan munkabírással, szorgalommal, tehetséggel, kitartással, invenciózus ötletekkel, jószándékkal, s a maga sebezhető érzékenységgel.

⁵² *Hatvan év emlékei. Írták Ujváry Zoltán barátai és tanítványai.* Szerk.: Novák László, Szabó László. Nagykovács-Szolnok, 1992.

⁵³ *Varia. Ethnographica et folkloristica – Tanulmányok Ujváry Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk.: Szabó László, Keményfi Róbert. Debrecen, 1997.

⁵⁴ *Régiók és kultúrák találkozása. Tudományos ülés Ujváry Zoltán 70. születésnapján.* Szerk.: Keményfi Róbert. Debrecen, 2002. Ebben jelent meg *Ujváry Zoltán publikációs jegyzéke 1992-től.* Összeállította: Keményfi Róbert. 194–203.

⁵⁵ Ujváry Zoltán: *Gömöri magyar néphagyományok.* Szerk.: Veres László, Viga Gyula. Miskolc, 2002.

⁵⁶ *A mecénás professor emeritus. Ujváry Zoltán 75 éves.* Debrecen, 2007.

⁵⁷ *Notitiae invenum – Tanulmányok Ujváry Zoltán 75. születésnapjának tiszteletére.* Szerk.: Kiri Edit, Kovács László Erik, Szilágyi Judit. Debrecen, 2007.; *Tanulmányok Ujváry Zoltán 80. születésnapja alkalmából.* Szerk.: Kavecsánszki Máté, Szászfalvi Márta. Debrecen, 2012.

⁵⁸ *Ki ecsettel, ki kamerával, ki tollal. Ujváry Zoltán nyolcvan éves.* Szerk.: Lovas Kis Antal. Debrecen, 2012.

⁵⁹ Itt csupán Szabó László, már hivatkozott munkájára utalunk: *Tanítás és kutatás. Pályarajz Ujváry Zoltánról.* Szolnok, 1992. 123–157., valamint L. Juhász Ilona: *A néprajztudománynak továbbra is lesz kutatónivalója. Interjú a 70 éves Ujváry Zoltánnal.* In: Fórum Társadalomtudományi Szemle, 4. (2002) 1. sz. 145–156. Online: <http://epa.oszke.hu/00000/00033/00009/ljubasz.htm>

Hallatlanul gazdag, sokoldalú életművének ismeretében – melynek ezen emlékezés terjedelmi korlátai miatt csak töredékes vázlatára adódott lehetőség – rácsodálkozhatnak még az őt jól ismerni vélők is, hogy e termékeny, tudományos munkák sokaságát publikáló, tanári, tudományszervező, kiadványszerkesztő, konferenciaszervező, múzeumszervező munkája, mecénási tevékenysége mellett hogyan volt annyi energiája és ideje tanítványaira, kollégáira, barátaira, ismerőseire, pályatársaira, családjára. Rá mindig lehetett számítani. Pontos volt, precíz, ha valamit megígért, azt teljesítette. Legyen az tudományos kéziratok leadásának határideje, szakvélemények, ajánlások megírása, találkozók, megbeszélések, konzultációk, konferenciák, kari és egyetemi tanácsulések, s jókedvű közösségi együttlétek, találkozók ideje. Őrizzük az elhíresült „nemzetközi Zoltán napok” emlékét. Köztudott, hogy március 8. Zoltán napja, s egyben a nemzetközi nőnap ünnepe is, s innen is az elnevezés, meg onnan is, hogy ez kiváló alkalom volt a hazai és határon túlról érkező, Ujváry Zoltánt, Zoli bácsit köszöntő kollégákkal való találkozásra, eszmeeserére, ahol – nem titok – bizony fogyott bőséggel az Ujváry-kakaónak titulált jóféle szilvapálinka is. De jó gazda módjára, mindig volt bőséggel harapnivaló, s a jó szó mellett folyt a tudomány megváltása, a biztató eszmeesere, melyek nyomán doktori disszertációk, sokszor hivatkozott tanulmányok, kötetek, a néprajzkutatást tovább vivő invenciózus ötletek nyomán konferenciátémák születtek. És soha nem távoztunk könyv/könyvek nélkül. Hála Zoli bácsi kapcsolatainak, tudomány- s kiadványszervező, -szerkesztő, termékeny kutatói énjének.

Emberi s szakmai problémákra odafigyelő, érzékeny, megértő, segítő személyisége veszteség, pótolhatatlan nagy veszteség. Emberi veszteség, tudományos veszteség, közösségi veszteség.

Nyugodjon békében, emlékező szeretetünk melegítő sugarában.

Post scriptum:

2019-ben 70 esztendő lesz a Debreceni Egyetem Néprajzi Intézete. Falai között a leghosszabb, legtermékenyebb időt a tanszék időrendben 2. professzora, Ujváry Zoltán töltötte. Az ebből az alkalomból szervezendő tanszéki találkozón sokszor felidéződik majd a szép számmal összesereglett tanítványok, pályatársak körében Ujváry Zoltán, Zoli bácsi munkássága, szellemisége.

S reméljük, e jeles alkalomból felavatásra kerülhet az őt megidéző emléktábla is. Évekkel ezelőtt a néprajzi tanszék folyosóján beszélgetve, az idő múlásán merengve, egyszer csak megjegyezte: talán majd én is idekerülök „fellegajtó nyitogatóként” emléktábla gyanánt, s botjával a szemináriumba nyíló ajtó melletti fal felé bökött.

„Hosszú útról visszatérni nem lehet...” énekeljük majd a tanszéki találkozón kedvenc, oly sokszor énekelt népdalát. S bár arról a hosszú útról, melyen ő elment, visszatérni nem lehet, de ha fizikai valóságában már nem is lehet köztünk, őrizzük emlékét, sokszínű egyéniségét, s hatalmas életműve, terjedelmes szakmai munkássága őrzi a népi kultúra általa felmutatott, s megörökített hagyományainak gazdagságát az elkövetkező nemzedékek számára is.

Emlékét őrző tanítványainak egyike:

Vajda Mária

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

**A TANULMÁNYOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A MŰHELYMUNKÁK MAXIMUM 20000 KARAKTER,
A FORRÁSKÖZLÉSEK, ADATTÁRAK ÉS HONISMERETI ÍRÁSOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A RECENZIÓK MAXIMUM 5000 KARAKTER TERJEDELEMBEN KERÜLNEK KÖZLÉSRE.**

**A KÉZIRATOKAT DOC FORMÁTUMBAN, AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT MELLÉKELVE, PDF,
ILLETVE JPG FORMÁTUMBAN KÉRJÜK ELJUTTATNI AZ IMPRESSZUMBAN MEGADOTT
E-MAIL CÍMRE. AMENNYIBEN EZT A TERJEDELEM NEM TESZI LEHETŐVÉ, ELŐZETES
EGYEZTETÉST KÖVETŐEN VESSZÜK ÁT A SZERZŐTŐL.**

**KÉRJÜK, HOGY A KÖZÖLNI KÍVÁNT ILLUSZTRÁCIÓK KÖZLÉSI ENGEDÉLYÉT IS CSATOL-
JÁK A MEGKÜLDÉSRE KERÜLŐ KÉZIRATHOZ!**

**A FOLYÓIRAT KIADVÁNYKÉSZÍTÉSI GYAKORLATÁT ELFOGADOTT SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI
NORMAKÖNYVEK ELŐÍRÁSAIVAL ÖSSZHANGBAN ALAKÍTOTTA KI, EZÉRT CSAK A
KÖVETELMÉNYEKNEK MEGFELELŐ APPARÁTUSSAL ELLÁTOTT DOLGOZATOKAT FOGAD BE
ÉS JELENTET MEG.**

**FELHÍVJUK TISZTELT SZERZŐINK FIGYELMÉT, HOGY A LEADOTT KÉZIRATOK KAPCSÁN
FELMERÜLŐ VALAMENNYI SZERZŐI ÉS TULAJDONJOGI KÉRDÉSBEN (PÉLDÁUL ILLUSZ-
TRÁCIÓK TULAJDONJOGA) A FELELŐSSÉG A KÉZIRAT KÉSZÍTŐJÉT TERHELI!**

[HTTP://UJNEZOPONT.COM](http://ujnezopont.com)